

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ МИНИСТРЛІГІ
ШЕРХАН МҰРТАЗА АТЫНДАҒЫ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ТАРАЗ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ИНСТИТУТЫ

International Taraz
Innovative Institute
named after Sherkhan Murtaza

ІТІ ЖАРШЫСЫ

РЕСПУБЛИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ-КӨПШІЛІК ЖУРНАЛ

№3 (54);
шілде-тамыз-қыркүйек
2023 жыл

МАЗМҰНЫ

ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ҒЫЛЫМДАРЫ, ТЕХНОЛОГИЯ

БАС РЕДАКТОР

Е.Б. Саурыков
Н.Ж. Муслимов
М.А. Баяндин
М.Н. Сарыбеков

РЕДАКЦИЯЛЫҚ АЛҚА

Л.С. Қожамжарова
П.Р. Ниязова

АЛҚА МҮШЕЛЕРІ

А.Б. Абдуалы,
 Ж.Т. Сулейменов,
 А.С. Кадырова,
 Д.Ы. Нұрмұханбет,
 Г.Қ. Қулабекова,
 Н.П. Буюклиев
 (Болгария),
 Қ. Бөлесев,
 Ж. Абдула,
 М.Н. Немербаев,
 Қ.Ө. Тамабаева,
 В.А. Арыстанғалиева,
 М.М. Молдахметов,
 А.С. Құрманбекова,
 А.Е. Ботабаева,
 М.Н. Нурғабылов,
 Ж.А. Қуатбеков,
 Н. Асқарбекқызы,
 А.Б. Шырақбаев,
 М.Б. Онгарбаева,

 Т.Ю. Аманов
 (Өзбекстан),
 А. Сарыбаев
 (Қырғызстан)
 А. Каплин (Ресей),
 А.Р. Соколовский
 (Ресей)

ZHASUZAKOVA A. R.

The effectiveness of teaching a biology lesson according to an updated educational program with case-study technology 3

ЖАСҰЗАҚОВА А.Р

Биологиялық білім берудің заманауи тәсілдері. Кейс-стади технологиясы 7

ЭКОНОМИКА

ИСАҚОВ Ғ.Ж.

Банктің несиелік портфелінің сапасын бағалау әдісі мен шешімдер матрицасы 13

ИСАҚОВ Ғ.Ж. ЖУАНЫШЕВА Б.Қ.

Шетел валютасында берілген несиелер сапасын басқару 16

МАХАШЕВА Ж.А., УМИРЗАКОВА Н.Т.

Кәсіпорындардың инвестициялық саясатын қалыптастыру факторлары 20

КУАТБЕКОВ Ж.А., АРЗЫКУЛОВ Д.А.

Қазақстандағы билік бөлінісі және билік тармақтарының өзара әрекеттестігі 22

ҚҰҚЫҚ

АКИМБАЕВА А.

Актуальность проблемы бытового насилия в Казахстане 28

АСҚАРБЕКҚЫЗЫ А.

Пирамида схемасының құрбаны болудан қалай сақтануға болады 31

ҚАДЫРҚҰЛОВ А., ҚҰЗБЕРГЕНОВ Р.

Қазақстан Республикасының заңнамасы бойынша адамның өзін-өзі өлтіруге жеткізу үшін жауапкершілікке тартудың құқықтық негіздері 38

КАДЫРКУЛОВ А.

Коррупционные правонарушения в процессе проведения выборов 42

ЖЕКСЕМБАЕВА Н.Е., ДАТЕЕВА А.М.

К вопросу об информационных правах граждан в киберпространстве 48

ИЛЬЯСОВА И.С., АРҒЫНБАЙ А.Ш.

Қазақстан Республикасындағы кәсіпкерлік қызметтің конституциялық-құқықтық мәртебесі және еркіндігін қорғаудың кейбір қырлары 54

БЕКТҰРҒАНОВА Р.Ш., КАЙПУЛДАЕВА А.К.

Отбасындағы зорлық-зомбылықтардың алды-алу және әйел құқықтарын қалыптастыру 66

ФИЛОЛОГИЯ

ДҮЙСЕНОВА Н.Т., ИСАБЕКОВА Г.Б.

Билингвалды оқыту мен оқудың қалыптасу тарихы 70

Журнал	ДЖЕКЕНОВ П.С., УРАЗОВА Г.М.	
Шерхан Мұртаза	Социалистік құрылыстың алғашқы жылдарындағы	
атындағы	қазақстандағы дене шынықтыру мен спорттың дамуы	75
Халықаралық Тараз	БЕКНАЗАРОВ Ж.О.	
инновациялық	Еркін күресте жоғары білікті спортшылардың күштік	
институтының	шыдамдылығын дамыту әдістемесі	81
құрылтайшылығымен	ДЖЕКЕНОВ П.С., ЕЛЕУСИЗ С.Б.	
казак, орыс және	Қоғамдық дене шынықтыру-спорт бірлестіктеріндегі	
ағылшын тілдерінде	менеджмент	86
үш айда бір рет	СУЛЕЙМАНОВ О.П., АХМЕТОВ Н.А.	
жарыққа шығады.	Қазақстанда совет үкіметі кезіндегі дене шынықтыру және	
	спорттың даму тарихы	92
Қазақстан	ДЖЕКЕНОВ П.С., ДЖЕКЕНОВ Е.С.	
Республикасы,	Дене шынықтыру сабақтарында зейінді дамыту және	
Ақпарат және	оның тұрақтылығын сақтау жолдары	98
Қоғамдық даму	КУРМАНБЕКОВА А.С., ШИЛИБАЕВ Б.А.	
министрлігі, Ақпарат	Спорт педагогтың кәсіби құзыреттер мен профессиограмасы	104
комитеті Мерзімді		
баспасөз		
басылымын, ақпарат		
агенттігін және		
желілік басылымды		
қайта есепке қою		
туралы		
№ KZ34VPY00065377		
нөмірімен 24.02.2023		
жылы берілген.		

ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ҒЫЛЫМДАРЫ, ТЕХНОЛОГИЯ

UDC 37.015.2

THE EFFECTIVENESS OF TEACHING A BIOLOGY LESSON ACCORDING TO AN UPDATED EDUCATIONAL PROGRAM WITH CASE- STUDY TECHNOLOGY

Zhasuzakova A. R. master's student
Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

Аңдатпа. Кейс-технология – бұл нақты мәселелерді, жағдайларды шешу арқылы оқытуға негізделген белсенді проблемалық-ситуациялық талдау әдісі. Оның басты мақсаты – проблемаларды әзірлеу және олардың шешімін табу, оқушылардың ақпаратпен жұмыс істеуді үйрену қабілетін дамыту. Бұл жағдайда дайын білім алуға емес, оларды дамытуға, мұғалім мен оқушының бірлескен жұмысына баса назар аударылады.

Кілт сөздер: Кейс-технология, проблемалық-ситуациялық талдау әдісі жаңартылған білім беру бағдарламасы, дағды, құзыреттілік, интерактивті оқыту әдісі, дәстүрлі оқыту әдісі.

Аннотация. Кейс-технология - это метод активного проблемно-ситуационного анализа, основанный на обучении через решение конкретных проблем, ситуаций. Его главная цель-разработка проблем и поиск их решений, развитие у учащихся умения работать с информацией. При этом акцент делается не на получении готовых знаний, а на их развитии, совместной работе учителя и ученика.

Ключевые слова: Кейс-технология, метод проблемно-ситуационного анализа, обновленная образовательная программа, навыки, компетенции, интерактивный метод обучения, традиционный метод обучения.

Annotation. Case technology is a method of active problem-situational analysis based on learning through solving specific problems and situations. Its main goal is the development of problems and the search for their solutions, the development of students' ability to work with information. At the same time, the emphasis is not on obtaining ready-made knowledge, but on their development, the joint work of the teacher and the student.

Key words: Case technology, method of problem-situational analysis, updated educational program, skills, competencies, interactive teaching method, traditional teaching method.

Currently, we notice that the educational program is in the process of progressive renewal. Various innovations are continuance introduced into the educational process of our state. The principal determination of the updated educational program is to tincture in the student the aptitudes of fault-finding thinking, research work, invigorating of

communicatory communication, the ability to use functional literacy, ability and efficaciously contraption it, creating a compatible favourable educational environment. As an exemplification of a technology that connects each these tasks, we can appropriate the case study technology [1 c.15].

A case is a set of educational materials that formulate functional questions involving the search for figuring out to special situations in a accumulation or individually. Its distinguishing feature is the discription of a problematical situation supported on facts from substantial life. The essence of this method is reflection, critical analysis and purposefulness of specific situations. A case is a discription of a specific situation prearranged in conformation with a certain format and designed to teach students the analysis of indefinite types of information, its generalization, the ability to particularize a disputed point and recrudesce possible solutions in conformation with accepted criteria. This is a practical situation in which a understandably discussed and reasoned solution is proposed, and a kind of belonging that leads to the classroom [2 c. 25].

The Case-study technology is not only a realistic discription of events, on the other hand furthermore a single information complex that allows you to distinguish the situation. The application of this method in a secondary school solves a number of far-reaching tasks like increasing motive to learn, developing information processing skills, developing communicatory competencies (working in groups, the ability to defend one's point of view), developing speech skills (the ability to argue, express interests). A problematical situation buoy be presented in contradistinctive ways: a text with a specific machination or idea, a video excerpt, an audio, and even a photo or illustration. The case method harmoniously combines into the educational process, carrys it finisher to the substantiality of high spirits furnishes to the materialization of extraordinary undergraduate sprightliness in society. That is, the study of a subject means the considerateness of a variety of situations or tasks in certain combinations.

A characteristic of the case-technology method used in biology lessons is the introduction of a problem situation supported on substantial facts. The principal function of the method is to teach students to disentangle complex problems that cannot be resolved analytically in biology lessons. The case invigorates students, brings out information and communication competencies, and gos away undergraduates individual by individual with circumstantial situations. That is, it refers to interactive teaching methods that appropriate each students to interact [3 c. 125].

The effectiveness of teaching lessons according to an updated educational program with case-study technology can have several benefits for both educators and students. Here are a few potential advantages:

- Enhanced student engagement: Case-study technology allows students to actively participate in the learning process by analyzing real-world scenarios and applying their knowledge to solve problems. This can increase their engagement and interest in the subject matter.
- Practical application of knowledge: By using case-study technology, students can develop their critical thinking, problem-solving, and decision-making skills in a practical and relevant context. They can apply the theoretical concepts they have learned to real-life situations, making the learning experience more meaningful.
- Deeper understanding of complex concepts: Case-study technology provides an opportunity for students to explore and understand complex concepts in a more comprehensive manner. It allows them to analyze multiple perspectives, weigh different

options, and make informed decisions, leading to a deeper understanding of the subject matter.

- **Collaboration and teamwork:** Case-study technology often involves group discussions, teamwork, and collaborative problem-solving. This encourages students to communicate and work together effectively, improving their interpersonal skills and fostering a sense of community within the classroom.

- **Improved critical thinking and problem-solving skills:** By engaging in case studies, students are required to think critically, identify problems, evaluate evidence, and propose solutions. This helps develop their critical thinking and problem-solving skills, which are essential in various aspects of life beyond the classroom.

- **Reflection and self-assessment:** Case-study technology often involves students reflecting on their own learning process, evaluating their strengths and weaknesses, and identifying areas for improvement. This promotes self-assessment and metacognitive skills, enabling students to become more independent and self-directed learners.

- **Real-world application:** Case-study technology allows students to apply their knowledge to authentic, real-world scenarios. This helps them make connections between what they learn in the classroom and the real-world context, preparing them for future careers and lifelong learning.

Overall, the use of case-study technology in teaching lessons according to an updated educational program can enhance student engagement, deepen understanding, promote critical thinking and problem-solving skills, foster collaboration, and bridge the gap between theoretical knowledge and practical application.

In progression to determine the effectualness of Case technology in the progression of pedagogical practice, I conducted classes on this method for students of our university. The topic of the lesson is "the structure of the digestive system". As a task, I prearranged and brought special cases. Students elbow grease in 3 groups. [4 c. 78]

1 case. David has been overweight since childhood. At the age of 26, he weighed 268 kilograms. After the death of his mother in 2001, David experienced severe stress and lost the ability to overeat. He consumed up to 30,000 calories a day and barely covered 200 meters without assistance at the age of 26.

Case task: To consider and propose ways to calculate the norms of nutrition. What dietary products for middle-level students would be recommended to include in the school's diet?

2 case. Twins Maria and Katie Campbell are among the very active and advanced students of the school. One day they will hear their parents talking. The father tells the mother that her daughters are gradually gaining weight and that something needs to be done with her. The girls were 11 years old at the time. Girls who are concerned about such a shore, at first decide not to eat anything for just one day, but this lasts for several weeks. It will be too late when the parents take their daughters to the hospital for examination. The daughters' organism ceases to develop, unable to withstand such changes. Their struggle for life has been going on for more than 20 years.

Case task: How to distribute the amount and composition of food consumed during the day? To make an approximate diet for excellent students of educational institutions and students who actively participate in the sports life of the school.

3 case. Kat is a very successful model, she has lost a lot of weight. That's because her boyfriend has always been unhappy with her weight. As a result, Kat fell ill with anorexia, but broke up with her boyfriend. After a while, the girl met another man, and they decided to start a family. But the guy was very concerned about her weight and campaigned for her

weight to be restored. Since the girl refuses him, the guy goes for a little trick. She makes the wedding bed two sizes bigger and agrees that there will be no wedding unless it gets better. Kat started eating 3 times a day and gradually gained weight. The wedding took place in 2009, and now the couple is raising a daughter.

Case task: What should you do to maintain a normal weight in accordance with the age norm? What factors influence a sharp decrease or a sharp increase in weight? How do we deal with this?

The idiosyncrasy of these cases is that each the situations mentioned are appropriated from life. The specifics of the use of Case technology, linking the acquired consciousness of students with life, instilling skills for their application in life.

Using a case study in biology lessons allows us to accumulation contemporary knowledge and practical elbow grease skills. This method is essentially contradistinctive from traditional methods. The student has equalise rights with other students and the teacher in the process of discussing the problem and searching for the truth. The effectualness of using the case study method largely upon be contingent on the qualification of the teacher to cope the learning process. In this case, their role in the application of case technologies is extremely obvious and responsible, since the teacher:

- designs a case;
- distributes students into small groups (4-6 people);
- introduces students to the situation, the system for evaluating problem solutions, and deadlines for completing tasks;
- organizes the work of students in small groups, identifies speakers;
- organizes speech pattern of solutions in small groups;
- organizes oecumenical debates;
- undertakings with a general analysis of the situation;
- appraises students [5 c. 25-27].

In this manner the role of the teacher is to direct a conversation or discussion through problematical issues, to control working hours, to encourage students to abandon superficial thinking, to involve all members of the group in the process of analysing the case. Students should disentangle this problem and predispose the reaction of others to their actions. Moreover, they should understand that the problem may have contradistinctive solutions. Therefore, the teacher should help students not only to express their opinion, on the other hand furthermore to argue and eventually predispose a common solution. Students should distinguish from the extremely beginning that decision-making depends altogether on them, the teacher only explains the consequences of making hasty decisions. To use Case Technology, the first configuration you need to do is create the case itself. A difficult task for a teacher, requiring erudition, pedagogical expertness and time, is the development of a situation, that is, the selection of an appropriate specific material in which a disputed point situation is modeled and a establish of knowledge, skills and abilities that students need to learn is demonstrated. Usually situations prearranged in writing are read, studied and discussed. These situations form the basis of a classroom conversation under the guidance of a teacher. The case method incorporates both a special type of educational material and unparalleled ways of using this material in the learning process.

During the lesson, using case-study technology, we can resuscitate the following conclusions:

- The activity of students has increased. At the commencement of the lesson, thoughts were unconnected and there was no desire for the lesson. When discussing the cases and solving them, I noticed that each attention was paid to the classes;

- Interestingness in the lesson has increased, consideration is full focused on the lesson;

- Improved communication skills. Working as a team, they could exchange conceptions with each other and constitute characteristic decisions;

- Improved speech skills. Everybody was accomplished to express their opinion and prove their point of view;

- First of all, they understood how they buoy application the trained knowledge in life.

Supervisor: PhD, Acting Associate Professor Ashirova Zh.B.

List of references

1. Egenisova A. K., Duisenbayeva A. I. «The use of the case study method in education» // International Journal of Experimental Education. - 2013. – No. 7. – pp. 132.
2. Maskaeva T.A., Labutina M.V., Chegodaeva N.D. «THE USE OF CASE TECHNOLOGY IN THE STUDY OF BIOLOGY AT SCHOOL» // Modern problems of science and education – 2018.
3. Sidorov S.V., Basargina O.O. "Case technologies as a means of developing students' cognitive interests": article, Shadrinsk State Pedagogical Institute, Shadrinsk, Kurgan region, Russia. // 2018 с 120.
4. S. Y. Popova (Smolik) E. V. Pronina «CASE STUDY: principles of creation and use», Moscow 2015.
5. Ustinova T.B. «Case technologies as a condition for activating independent work» // Festival of pedagogical ideas // 2020. – 25-27.

ӘОЖ 37.015.2

БИОЛОГИЯЛЫҚ БІЛІМ БЕРУДІҢ ЗАМАНАУИ ТӘСІЛДЕРІ. КЕЙС-СТАДИ ТЕХНОЛОГИЯСЫ

Жасұзақова А.Р. магистрант

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

Аңдатпа. Тез жаңартылған технологиялар мен еңбек нарығының талаптары ұстаздардың алдына жаңа міндеттер қоятын қазіргі әлемде білім беру бағдарламаларын өзектендіру қажеттілікке айналууда. Білім беру саласында кеңінен танылған инновациялық әдістердің бірі кейс-стади әдісі. Кейс-стади – кәсіби қызметте туындайтын нақты ситуациялық жағдайларды шешуге негізделген және әрбір жағдай талдауды, шешім қабылдауды, практикалық ұсыныстарды әзірлеуді қажет ететін нақты мәселенің немесе тапсырманың сипаттамасы болып табылады. Осылайша, білім алушылар өз білімдерін, дағдылары мен тәжірибелерін нақты мәселелерді шешуге қолдана алады.

Кілт сөздер: жаңартылған білім беру, әдістеме, кейс-стади, ситуациялық талдау әдісі, іскерлік талдау әдісі.

Аннотация. В современном мире, где требования быстро обновленных технологий и рынка труда ставят перед педагогами новые задачи, актуализация образовательных программ становится необходимостью. Одним из наиболее широко признанных инновационных методов в сфере образования является метод тематических исследований. Тематическое исследование-это описание конкретной проблемы или задачи, основанное на решении конкретных ситуационных ситуаций, возникающих в профессиональной деятельности, и каждая ситуация требует анализа, принятия решений, выработки практических рекомендаций. Таким образом, учащиеся могут применять свои знания, навыки и опыт для решения конкретных проблем.

Ключевые слова: обновленное образование, методология, кейс-стади, метод ситуационного анализа, метод бизнес-анализа.

Annotation. In the modern world, where the requirements of rapidly updated technologies and the labor market pose new tasks for teachers, updating educational programs becomes a necessity. One of the most widely recognized innovative methods in the field of education is the method of case studies. A case study is a description of a specific problem or task based on solving specific situational situations that arise in professional activity, and each situation requires analysis, decision-making, and practical recommendations. In this way, students can apply their knowledge, skills and experience to solve specific problems.

Key words: updated education, methodology, case study, situational analysis method, business analysis method.

Биологиялық білім беру мақсаттары дәстүрлі түрде білім алушылардың алған білімі, шеберлігі және дағдылар жиынтығымен анықталады. Қазіргі таңда бұл тәсілдер жеткіліксіз. Білім алушылар күнделікті өмірдегі нақты мәселелерді тани алмайды, анықталған мәселенің тұжырымдамасын бере алмайды және проблемаларды міндеттерге айналдыру, мәселені алған білімдерімен байланыстыру, қабылданған шешімнің нәтижелерін бағалау және талдау секілді мәселелерді шешуде қиналады. Көбінесе дайын материалдар мен тапсырмаларды дайын үлгі бойынша шешуді ғана біледі. Ал қоғамға өмірлік және кәсіби міндеттерді іс жүзінде шеше алатын өмір процесіне қосылуға дайын түлектер қажет. Осы мәселелердің барлығын шешетін технологияның мысалы ретінде кейс (case-study) технологиясын ала аламыз. Тиімді оқыту технологияларының жаңа нысандарының бірі кейстерді пайдалана отырып, проблемалық-ситуациялық оқыту болып табылады. Бүгінгі таңда әлемде білім беру практикасына кейс технологиясын енгізу өзекті міндеттердің бірі болып саналады [1, 25 б].

Кейс-білім беру технологиясы (Case Study) – бұл іс-әрекетті оқыту: білімді игеру және дағдыларды қалыптастыру – бұл білім алушылардың туындаған мәселені шешудегі белсенді тәуелсіз іс-әрекетінің нәтижесінде кәсіби білімді, дағдыларды шығармашылық игеру және ойлау қабілеттерін дамыту секілді мәселелерді алға қояды. Бұл әдістің мәні нақты мәселелерді немесе жағдайларды (cases) түсіну, сыни талдау және шешу болып табылады. Кейс – бұл белгілі бір форматқа сәйкес дайындалған және оқушыларға әртүрлі ақпарат түрлерін талдауға, оны жалпылауға, мәселені тұжырымдау дағдыларына және белгіленген критерийлерге сәйкес оны шешудің мүмкін нұсқаларын жасауға үйретуге арналған нақты жағдайдың

сипаттамасы. Бұл нақты өмірдің бір бөлігі, талқыланатын және негізделген шешім ұсынылатын практикалық жағдай, оқу аудиториясына әкелетін құралдың бір түрі [2, 13-17 б].

Биология сабақтарында қолданылатын case-технологиялар әдісінің ерекшелігі – нақты өмірдегі фактілер негізінде проблемалық жағдай жасау. Әдістің негізгі функциясы – биология сабағында оқушыларды аналитикалық жолмен шешуге болмайтын күрделі құрылымдалмаған мәселелерді шешуге үйрету. Кейс білім алушыларды жандандырады, ақпараттық және коммуникативтік құзыреттіліктерді дамытады, білім алушыларды нақты жағдайлармен бір-бірден қалдырады. Яғни, интерактивті оқыту әдістеріне жатады, олар барлық білім алушылардың өзара әрекеттесуіне мүмкіндік береді [3, 28 б].

Оқушылар мұғалімнен проблеманы және оны шешу жолдарын анықтайтын немесе қиын жағдайдан шығудың нұсқаларын жасайтын құжаттар пакетін алады. Әдістің тікелей мақсаты-студенттер тобының бірлескен күш – жігерімен ұсынылған жағдайды талдау (case) және практикалық шешімді әзірлеу, процестің аяқталуы-ұсынылған алгоритмдерді бағалау және қойылған мәселе аясында ең жақсысын таңдау.

Биологияда кейс-стадиді пайдалану жаңа білім мен практикалық жұмыс дағдыларын алуға мүмкіндік береді. Бұл әдіс дәстүрлі әдістерден түбегейлі ерекшеленеді. Білім алушы мәселені талқылау және шындықты іздеу барысында басқа білім алушылармен және оқытушымен тең құқылы. Кейс-стади әдісін қолданудың тиімділігі көбінесе оқытушының оқу процесін басқару қабілетіне байланысты болады. Бұл жағдайда кейс-технологияны қолдану кезінде олардың рөлі өте айқын және жауапты, өйткені оқытушы:

- кейсты құрастырады;
- білім алушыларды шағын топтарға бөледі (4-6 адам);
- білім алушыларды жағдаймен, проблемалық шешімдерді бағалау жүйесімен, тапсырмаларды орындау мерзімдерімен таныстырады;
- шағын топтарда білім алушылардың жұмысын ұйымдастырады, баяндамашыларды анықтайды;
- шағын топтарда шешімдердің айтылуын ұйымдастырады;
- жалпы пікірталас ұйымдастырады;
- жағдайды жалпылама талдаумен әрекет етеді;
- білім алушыларды бағалайды.

Осылайша, оқытушының рөлі проблемалық мәселелер арқылы әңгіме немесе пікірталас бағытында, жұмыс уақытын бақылауда, білім алушыларды үстірт ойлаудан бас тартуға шақыруда, топтың барлық мүшелерін істі талдау процесіне тартуда. Білім алушылар бұл мәселені шешіп, басқалардың (басқа білім алушылар мен оқытушының) өз әрекеттеріне реакциясын алуы керек. Сонымен қатар, олар мәселенің әртүрлі шешімдері болуы мүмкін екенін түсінуі керек. Сондықтан оқытушы білім алушыларға өз пікірлерін таңуға емес, пікір таласуға және соңында ортақ шешім алуға көмектесуі керек. Білім алушылар шешім қабылдау толығымен оларға байланысты екенін басынан бастап түсінуі керек, оқытушы тек асығыс шешім қабылдаудың салдарын түсіндіреді [4, 129-131 б].

Кейс-технологияны қолдану үшін, ең алдымен, кейстің өзін жасау керек. Эрудицияны, педагогикалық шеберлікті және уақытты қажет ететін оқытушы үшін қиын міндет-бұл жағдайды әзірлеу, яғни проблемалық жағдай модельденетін және оқушылардың игеруі қажет білім, дағдылар кешенін көрсететін тиісті нақты

материалды таңдау. Әдетте жазбаша түрде дайындалған жағдайлар оқылады, зерттеледі және талқыланады. Бұл жағдайлар мұғалімнің жетекшілігімен сыныптық әңгіменің негізін құрайды. Кейс әдісі оқу материалының ерекше түрін де, осы материалды оқу процесінде қолданудың ерекше тәсілдерін де қамтиды. Кейс – бұл бірыңғай ақпараттық кешен [5, 9 б].

Биология сабағында қолданылатын кейс технологияларға мыналар жатады:

1. Оқиға әдісі
2. Іскерлік хат-хабарларды талдау әдісі
3. Ситуациялық талдау әдісі

Оқиға әдісі. Бұл әдістің мақсаты – тыңдаушының өзі ақпаратты іздеуі. Білім алушылар жағдайды егжей-тегжейлі сипаттаудың орнына кез-келген ұйымда болған оқиға туралы қысқаша хабарлама алады, мысалы, зертханада, мектепте, кітапханада немесе мұражайда. Хабарлама жазбаша немесе ауызша болуы мүмкін.

Тыңдаушылардың негізделген шешім қабылдауы үшін оларға ақпараттың жеткіліксіздігі ұсынылады, сондықтан ең алдымен:

1. Жағдайды түсіну;
2. Мәселе бар-жоғын және оның не екенін анықтау;
3. Не істеу керектігін ойлану;
4. Белгілі бір шешім қабылдау үшін не білу керектігін анықтау керек.

Іскери хат-хабарларды талдау әдісі. Бұл әдіс білім алушылар оқытушылармен жағдайды сипаттайтын кейсті алып, шығудың жолын табуға көмектесетін құжаттар пакетін алады.

Ситуациялық талдау әдісі. Бұл әдіс күрделі жағдайды терең және егжей-тегжейлі зерттеуге мүмкіндік береді. Оқытушылар жағдайды және тапсырманы егжей-тегжейлі сипаттайтын мәтін ұсынады. Мәтінде олардың орындылығын шешу үшін маңызды әрекеттер, қабылданған шешімдер сипатталуы мүмкін. Бұл технологиялар биология сабақтарында білім алушылардың әмбебап оқу іс-әрекеттерін дамытудың әмбебап тәсілі ретінде қолданылады [6, 21 б].

Ситуациялық мәселелерді шешудің ажырамас шарты – бұл нұсқа. Білім алушы ситуациялық мәселені шешудің бірнеше нұсқаларын белгілейді, олардың ішінен ең қолайлы болып таңдалады және оны талдайды. Сабақтағы ситуациялық мәселелерді шешу бойынша жұмыс жеке және топтық түрде жүзеге асырылады, ең күрделі немесе даулы мәселелерді бірлесіп талқылауға болады. Әр оқушы өз көзқарасын негіздеуге мүмкіндік алады, яғни, бағдарламалық материалды іске асыру ойын-сауық міндеттерімен алмастырылмайды. Тапсырманың мәтіні мұғалім жасанды түрде модельдеген әдеби шығарманың үзіндісі бола алады. Ситуациялық міндеттердің күрделілік деңгейін қажетті әмбебап оқу әрекеттерінің қалыптасуына көз жеткізіп, біртіндеп арттыру керек. Жұмысты шешім бойынша егжей-тегжейлі нұсқаулықпен қамтамасыз етілген мәтіндік негіздегі тапсырмалардан бастаған жөн.

Ситуациялық міндеттерді жобалау. Ситуациялық мәселенің ерекшелігі – ол нақты тәжірибеге бағытталған, бірақ оны шешу үшін нақты пәндік білім қажет. Көбінесе ситуациялық мәселені шешу үшін студенттерге бірнеше оқу пәндерін білу қажет. Сонымен қатар, мұндай тапсырманың дәстүрлі нөмірі емес, оның мағынасын көрсететін әдемі атауы бар. Тапсырманың міндетті элементі-проблемалық сұрақ, оны студент оған жауап тапқысы келетіндей етіп тұжырымдау керек [7, 76-80 б].

Ситуациялық тапсырма – белгілі бір қызмет түріне азды-көпті тән белгілі бір жағдайдың сипаттамасы. Бұл сипаттама қызмет шарттары мен қажетті нәтиже туралы мәлімдемені қамтиды. Мәселені шешу-іс-әрекет әдісін анықтау. Мәселені

шешудің нәтижесінде оқушылар шешімнің өзін ғана емес, сонымен бірге шешімнің әдісін де жалпы түрде көрсетуі керек, бұл осы әдісті бірдей типтегі міндеттердің кең ауқымын шешуде қолдануға мүмкіндік береді.

Артықшылықтары:

- оқу процесіне, сабақтарға, пәнге қызығушылықты арттыру;
- оқу процесінде білім алушылардың танымдық белсенділігін арттыруға, білім алушылардың шығармашылық қабілеттерін дамытуға және жетілдіруге ықпал етеді;
- білім алушылардың ойлауын жандандырады;
- үлкен көлемдегі ақпаратпен жұмыс істеу дағдыларын қалыптастырады;
- коммуникативтік дағдыларды қалыптастырады;
- топтарда қарым-қатынас дағдыларын дамытуға ықпал етеді;
- салауатты пікірталастың дамуына ықпал етеді;
- сабақтарда психологиялық жайлы жағдай жасайды;
- басқа технологиялармен ыңғайлы үйлеседі;
- мұғалімге оқытудың әртүрлі әдістері мен әдістерін қолдануға мүмкіндік береді.

Қиындықтар:

- істі дайындау көп уақытты және көп ақпаратты қажет етеді;
- ақпаратты таңдаудағы қиындық;
- барлық білім алушылар үлкен көлемдегі ақпаратпен жұмыс істей алмайды, өйткені оқу техникасы барлық оқушыларда бірдей бола бермейді;
- сынып-сабақ жүйесі шеңберінде әдісті жиі қолданудың мүмкін еместігі [8, 34-38 б].

Ғылыми жетекшісі: PhD, и.о. Доцент Аширова Ж.Б.

Әдебиеттер тізімі

1. Маскаева Т.А., Лабутина М.В., Чегодаева Н.Д. Использование кейс-технологии при изучении биологии в школе // Современные проблемы науки и образования. 2018. – № 4.;
2. Пожитнева В.В. Кейс-технологии для развития одаренности//Биология в школе.- 2008.-№4.-С.13-17.
3. Полат Е.С. Современные педагогические и информационные технологии в системе образования : учеб. пособие для студ. вузов / Полат Е.С. ; Бухаркина М.Ю. - 2-е изд., стер. - М : Академия, 2008. - 368 с.
4. Царапкина Ю. М. Использование кейс-технологий в условиях детского отдыха и оздоровления детей//Материалы IV Международной научнопрактической конференции «Педагогическое взаимодействие в системе отдыха и оздоровления детей и молодежи: развитие временного детского объединения в современной социокультурной среде». Минск, 2012. с 129–131
5. Унгарбаева, Г.Р. Кейс-стади әдісін «Биологияны оқыту әдістемесі» пәнінің зертханалық сабақтарында пайдалану / Г.Р.Унгарбаева, Ж.Ж. Избасарова. — Текст : непосредственный // Молодой ученый. — 2015. — № 1.1 (81.1). — С.115.
6. Egenisova A. K., Duisenbayeva A. I. «The use of the case study method in education» // International Journal of Experimental Education. - 2013. – No. 7. – pp. 129-132.
7. Herreid, C. F., Schiller, N. A., Ky, F. Herreid, & Wright, C. (2011). In case you are interested: results of a survey of case study teachers. Journal of College Science Teaching 40(4), 76-80.

8. Tomey, A. M. (2003). Learning with cases. *The Journal of Continuing Education in Nursing*, 34(1), 34-38.

ЭКОНОМИКА

УДК: 336.71

БАНКТИҢ НЕСИЕ ПОРТФЕЛІНІҢ САПАСЫН БАҒАЛАУ ӘДІСІ МЕН ШЕШІМДЕР МАТРИЦАСЫ

Исақов Ғ.Ж. «Экономика және басқару» кафедрасының аға оқытушысы, э.ғ.к.
Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты

Аңдатпа. Ұсынылып отырған мақалада банктің несиелік портфелінің сапасын бағалау әдісі және несиелік портфелінің сапасы мен оның шамасының өзгеру варианттары бойынша несиелік шешімдер матрицасы келтірілген.

Кілт сөздер: Бағалау әдісі, несиелік портфелі, резерв көлемі, несиелік портфелінің сапасы, несиелік шешімдер матрицасы.

Аннотация. В предлагаемой статье приведена матрица кредитных решений по методу оценки качества кредитного портфеля банка и вариантам изменения качества кредитного портфеля и его величины.

Ключевые слова: Методика оценки, кредитный портфель, объем резервов, качество кредитного портфеля, матрица кредитных решений.

Annotation. The proposed article presents a matrix of credit decisions based on the method of assessing the quality of the bank's loan portfolio and options for changing the quality of the loan portfolio and its size.

Key words: Assessment methodology, loan portfolio, volume of reserves, quality of loan portfolio, matrix of credit decisions.

Банктің несиелік портфелінің сапасын бағалау әдісі. Банктің несиелік портфелінің сапасын басқару кезеңі несиелік портфелінің құнсыздану дәрежесімен тікелей байланыста болып табылатын қайтарымсыз несиенің тәуекел деңгейін бағалау болуы тиіс. Резерв көлемі (айнымалы шама) мен несиелік портфелінің (шартты тұрақты шама) көлемін салыстыру оның құнсыздану дәрежесін анықтауға мүмкіндік береді.

$$\text{СОКП} = (\text{РВПС} : \text{КП}) \times 100 \%, \quad (1)$$

Мұнда, СОКП – банктің несиелік портфелінің құнсыздану дәрежесі, %;

РВПС – қарыз бойынша мүмкін болатын жоғалтуларға банкпен құрылған резервтер, мың теңге;

КП – банктің барлық несиелік портфелінің сомасы, мың теңге

Банктің барлық жиынтық несиелік портфелінің сапасын бағалауда бірыңғай жүйемен қамтамасыз ету мақсатында автор баллды бағалау әдісін қолдануды ұсынады.

Несиелік портфелінің сапасын балды бағалау 1-кестедегі СОКП-ның есептік шамасына және банктің несиелік портфелінің рейтингтік бағалауға сәйкес жүзеге асырылады.

Кесте 1. Банктің несиелік портфельін бағалау

Несиелік портфельінің құнсыздануы деңгейі, %	0-4	5-14	15-24	25-49	50-100
1	2	3	4	5	6
Рейтингтік баллдық бағалау	5	4	3	2	1

Несиелік портфельдің сапасын 3-баллдық бағалау кезінде, резерв бөлігі несиелік портфельге 15 % немесе одан да көп болса, банкке несиелік тәуекелдің ең шұғыл қаупі туындауына байланысты сигналы келіп түседі. Несиелік шығындардың алдын алу жөнінде комплекстік іс-шаралар қабылдау қажеттілігі пайда болады.

Портфельдің сапасының төмендеуі бірден болмайды, СОКП 5% болған кезде банктің тәуекел-менеджері міндетті түрде бұл көрсеткіштің неге өсіп жатқаны жайлы анализ жасауы қажет. Нәтиже бойынша бейтарап іс-шаралар жүргізеді. Бұл әдістеме банктің несиелік қызметін жақсарту бойынша іс-шаралар қабылдау мақсатында несиелік портфельдің сапасын тез анықтауға және динамикаларының өзгерісін бақылауға мүмкіндік береді.

Несиелік портфельінің сапасы мен оның шамасының өзгеру варианттары бойынша несиелік шешімдер матрицасы. Несиелік портфельінің сапасын көтеру шараларын несиелік портфельінің сапасының деңгейі мен оның шамасының өсу, тұрақтандыру немесе төмендету қатынастарын талдауға негізделген несиелік шешімдердің матрицасымен сәйкес таңдаған жөн

Банктің несиелік қызметінің масштабының өзгеруі әртүрлі дәрежеде несиелік портфельдің сапасына әсер етеді, бұл несиелік портфель қалыптастыру шеңберінде де, оның сапасын басқару шеңберінде де әртүрлі басқару шешімдерін қабылдауды қажет етеді [ ].

Эксперттік бағалауларды жалпылаудың Ресей және халықаралық тәжірибелерін талдау негізінде автор оларды салыстыру кезінде төмендегі кестеде келтірілген, банктің несиелік портфельінің сапасы мен шамасының градацияларын қолдануды жөн көрді.

Кесте 2. Коммерциялық банктің жоғары сапалы несиелік портфельін қамтамасыз ету бойынша несиелік шешімдерінің матрицасы

Банктің несиелік портфельінің сапасы	Банктің несиелік портфельі		
	А. Өсу	Б. Тұрақтану	В. Төмендеу
• Жоғары	A1	B1	V1
• Орташа	A2	B2	V2
• Төмен	A3	B3	V3

Несиелік портфельдің сапасын банктің несиелік портфельінің шамасынан жоғары деп, банктің мерзімінен кешіктіріліп төленген несиелері 2%-дан кем емес (балл-5); орташа деп кешіктірілген қарыздар 2%-дан 5% арасында құбылмалы болса (балл 4); төмен деп- 5% дан жоғары (балл -3 және төмен) болса саналады. Несиелік портфельінің

өсуі орын алады, егер оның өсімінде өткен жылмен салыстырғанда 5%-дан жоғары жоғарылау байқалатын болса; тұрақтылығы – оның көлемі $\pm 5\%$ -ға өзгерсе, төмендеу орын алалды –егер оның қысқаруы 5%- дан көп болса. Осы ұсынылған шектер бойынша автор банктің несиелік портфелінің шамасы мен сапасының мүмкін болатын өзгеру варианттарын салыстыру жолымен несиелік шешімдер қабылдаудың 3 (үш) аймағын ерекше атап көрсетеді. Осындай салыстырулар нәтижесінде 9 сектор қалыптасады. Әрбір секторға автордың ұсынған жеке несиелік шешімі сәйкес келеді.

А аймағы –несиелік портфель мөлшерінің өсуі - 3 сектормен көрініс табады А1,А2,А3;

А1- өсіп жатқан несиелік көлемі жоғары сапалы, банктің несиелік саясаты тиімді, жақын уақытта қайта қарастыруды қажет етпейді;

А2- несиелік портфель өсуінің сапасын басқару жоғары емес. Төмендеуге тиесілі құжаттарды қайта қарастырған дұрыс және өтімділіктің жеткіліктілігін және несиелік табысын сақтау мақсатында несиелік тәуекелін шектеу мен ескерту қажет;

А3- несиелік портфельінің өсуі оның сапасына зиян келтіреді. Төлемқабілеттілігі төмен клиенттерге несиелік бермеуге қатысты несиелік саясат ережелерін қайта қарастырған жөн. Несиелік тәуекелін төмендету мақсатында несиелік операциялардың жоғары өтімділігі мен максимал табысты қамтамасыз ететін іс-шаралар жүргізу.

Осы аймақ бойынша несиелік шешімдер банктің жоғары сапалы несиелік портфельін қамтамасыз ету мәселелеріне бағытталған.

Б аймағы- несиелік портфельінің шамасының тұрақтылығы – Б1,Б2,Б3 секторларымен көрініс табады;

Б1- несиелік портфельінің сапасын басқаруға қатысты несиелік саясат тиімді, бірақ несиелік алушыларға несиелік беруді бақылау тәртібін, банктің несиелік қызметін кеңейту мақсатында қайта қарастыру қажет;

Б2- ең тұрақсыз сектор ретінде сипатталады. Банктің несиелік қызметінің болашақтағы даму динамикасы банкке оң әсерімен қатар теріс әсерін де тигізуі мүмкін. Яғни, несиелік саясат пен несиелік портфельінің сапасын басқару қанағаттанарлықсыз болып шығады. Банктің несиелік саясатында қарызгерлерге несиелік беру мен несиелік портфельінің сапасын басқару бойынша ережелерді нақтылау қажет;

Б3- Банктің несиелік қызметінде теріс тенденциямен сипатталады, қатты кешіктірілген несиелермен ерекшелінеді. Несиелік портфельдің сапасын басқаруды қайта қарастыру; несиелік тәуекелді төмендетуге және жоғары табыстылықты қамтамасыз етуге бағытталған сапаға зиян келмейтіндей несиелік қызметті кеңейту іс-шараларын өткізуді талап етеді.

Бұл аймақтағы несиелік шешімдер банктің несиелік қызметін ерекше белсендендіру және сонымен бір мезгілде оның несиелік портфельінің сапасын көтеру мәселелеріне бағытталған.

В аймағы– несиелік портфельінің шамасының төмендеуі- В1,В2,В3 секторларымен көрініс табады.

В1-Несиелік портфельінің сапасын басқаруға қатысты несиелік саясат тиімді, бірақ клиенттерге банк несиелерінің қол жетімділігін көтеру және банк активтері құрылымының өзгерісін несиелік операцияларына ақша ресурстарын қайтарымды орналастыру мақсатында несиелік беру тәртібін реттейтін ережелерін қайта қарастыруды қажет етеді;

В2- Банктің несиелік қызметінің тұрақты түрдегі кері тенденциясымен сипатталады. Несиелену көлемінің қысқаруымен және қалыптасқан несиелік

портфель сапасының төмендеуімен көрініс табады. Несие берудегі анықтылықты басқаратын құжаттарды қайта қарастыру керек;

В3- Банктің несие саясаты қанағаттанарлық емес. Банктің несие саясатына және несиелік портфельдің қалыптасуы мен оның сапасын басқаруына қатысты барлық құжаттарға түптілікті өзгерту енгізу керек.

Бұл аймақтың несиелік шешімдері, банктің несиелік қызметін кеңейту және сонымен бір мезгілде оның несие портфелінің сапасын көтеру мәселелеріне бағытталған.

Ұсынылған несиелік шешімдер матрицасы банктің несие портфелінің сапасы (тәуекел, табыстылық және өтімділік) және өсу, тұрақтылық және төмендеу кезіндегі оның шамасы арасындағы сәйкестіктің ең тиімді вариантын таңдау үшін басқарудың тиімді, әрі қарапайым құралы болып табылады.

Әдебиеттер тізімі

1. Сейткасымов Г.С., Омарбекова А.Ф., Сейткасымова А.Ф. Ақша, несие, банктер. Оқулық.-Алматы: Экономика, 2013.
2. Хамитов Н.Н. Банк ісі. Оқулық.-Алматы: ИздатМаркет, 2013.
3. Панова Г.С. Кредитная политика коммерческого банка. Учебное пособие. – М:ИКЦ ДИС, 2013.

УДК: 336.273.3

ШЕТЕЛ ВАЛЮТАСЫНДА БЕРІЛГЕН НЕСИЕЛЕР САПАСЫН БАСҚАРУ

**Исақов Ғ.Ж. «Экономика және басқару» кафедрасының
аға оқытушысы, э.ғ.к.**

**Жуанышева Б.Қ. «Экономика және басқару» кафедрасының
аға оқытушысы, магистр.**

**Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық
институты**

Аңдатпа. Мақалада зерттеу барысында жасалынған банктің несие портфелінің сапасын басқарудың әдістемелік құралы несиелік тәуекелдерден болатын жоғаруларды азайтуға және банктің несиелік қызметінің интегралды мақсаттарына қол жеткізуге мүмкіндік береді – қаржылық тұрақтылығын сақтай отырып оның нарықтық құнының өсуіне ықпал ететіндігі келтірілген.

Кілт сөздер: Валюталық несиелер, мүмкін болатын жоғалтулар, теңгелік табыс, шетел валютасы, депозиттік операциялар, теңге конвертациясы, динамикалық резерв.

Аннотация. В статье приведено, что методический инструмент управления качеством ссудного портфеля банка, составленный в ходе исследования, позволяет снизить повышение кредитных рисков и достичь интегральных целей кредитной

деятельности банка - способствовать росту рыночной стоимости банка с сохранением его финансовой устойчивости.

Ключевые слова: Валютные кредиты, возможные потери, тенговый доход, иностранная валюта, депозитные операции, конвертация тенге, динамический резерв.

Annotation: The article shows that the methodological tool for managing the quality of the bank's loan portfolio, compiled in the course of the study, allows reducing the increase in credit risks and achieving the integral goals of the bank's credit activity - to contribute to the growth of the bank's market value while maintaining its financial stability.

Key words: Foreign currency loans, possible losses, tenge income, foreign currency, deposit operations, tenge conversion, dynamic reserve.

Ұсынылып отырған әдістеме валюталық несиелердің қайтарылмау қаупі, белгілі бір мөлшерде қарызгердің қандай валютада табыс алатындығына да байланысты болғандықтан, шетел валютасында берілген несиелер бойынша қарыз бойынша мүмкін болатын жоғалтуларға банкпен құрылған резервтерге (РВПС) қосымша аударымдар мөлшерін анықтауға негізделген. Егер тұтынушы шетел валютасымен несие алса және келісім бойынша табысы отандық валютада болса, онда қосымша тәуекелділікті бағалау үшін қарызгердің жалпы теңгелік табысының көлеміндегі валюталық несиені (ДР) жабуға бағытталған теңгелік табыстың үлесін анықтап алу керек [1].

$$ДР = (Пв + ПЧКв) : (ЧДр) \times 100 \%, \quad (1)$$

Мұндағы, Пв – шетел валютасындағы несие пайызын төлеу үшін шетел валютасына айналдырылған, теңгелік табыс сомасы, ақша бірлігі;

ПЧКв – шетел валютасындағы несиені төлеу үшін шетел валютасына айналдырылған, теңгелік табыс сомасы, ақша бірлігі;

ЧДр – қарызгердің негізгі қарызды, пайызды және салықты төлегенге дейінгі теңгемен таза ақшалай табысы, ақша бірлігі

Есептелінген ДР мәніне сәйкес (0% дан 100% аралығында болуы мүмкін) және несие сапасының категориясына сәйкес, белгіленген бекітілген ретте РВПС-ға аударымның қалыпты мөлшеріне қосымша аударымдар (ДОВ) жасалады, оның көлемдері (1% дан 25% дейін) 1- кестеде көрсетілген.

Кесте 1. Шетел валютасындағы несиелер бойынша РВПС-ға қосымша аударымдар мөлшері

Несие категориялары	несиесінің сапасының	ДР мәні			
		0-20%	21-50%	51-75%	76-100%
1		2	3	4	5
Стандартты		1	2	4	5
Күмәнді		5	7	10	15
Үмітсіз		7	10	15	25

Несие сапасының категориялары кәсіби тұжырымдар негізінде анықталады. Шетел валютасындағы несиелер бойынша резервке аударымдардың соңғы шамасы келесі формула бойынша анықталады:

$$ООР = К \times (ДОВ + ПО), \quad (2)$$

Мұндағы, ООР – РВПС-ға аударымдардың соңғы шамасы, ақша бірлігі
 К – шетел валютасына топтастырылған несиелер сомасы, ақша бірлігі
 ДОВ – шетел валютасындағы несиелер бойынша РВПС-ға қосымша аударымдар пайызы, %

ПО – белгіленген бекітілген реттегі аударымдар пайызы, %.

Мысалы, егер несие күдікті деп жіктелсе, кәсіби сурыптауға сәйкес РВПС-ға (ПО) аударым несие сомасының 15%-ды құруы қажет (құнсыздану 1% -дан 20% аралығында құбылады), ал ДР 40% -ға тең болса, қосымша резервке тағы да 7% аударым жасау қажет яғни валюталық несие бойынша резервке аударымның жалпы шамасы 22% (15+7). Ұсынылған әдістеме несиелерді жіктеу бойынша жұмыс көлемін арттыратын болғандықтан, автор бұл әдісті заңды тұлғалардың ірі қарыздарына қатысты ғана қолданумен шектеуді ұсынады.

Несие берілген валютада резерв құруды дұрыс деп санаймыз. Белгіленген тәртіп бойынша валюталық несие қайтарылмаған жағдайда, банкте оның валюталық міндеттемесін қайтару көздері жоқ. Үмітсіз валюталық несиені теңгелік РВПС-мен «жаба отырып», банк теңге конвертациясын жасауға мәжбүр. Бұл валюта курсының жағымсыз өзгерісіне байланысты қосымша шығындарға әкеп соқтыруы да ықтимал. Осыдан кейін банкте сәйкес активтің жоқтығынан валюталық міндеттеме қалады, яғни ашық қысқа валюталық позицияда лимиттен асып кету орнын иемденуі мүмкін.

Үлкен көлемдегі шетелдік валютадағы несие және депозиттік операциялар кезінде банктің ақша-қаражаттарының болмауына сәйкес бір салымды екінші салым есебінен қайтару проблеманы жұмсартады, бірақ оны толық шешпейді. Валюта түрін ескере отырып шетел валютасындағы несие келісімінен табыс алатын қарызгерге есептелген валюталық резервтің болуы валюталық тәуекелмен толықтырылған несиелік тәуекелмен байланысты кез келген жағдайда банктің қаржылық тұрақтылығын қамтамасыз етеді.

Осы зерттеу барысында жасалынған банктің несие портфелінің сапасын басқарудың әдістемелік құралы несиелік тәуекелдерден болатын жоғаруларды азайтуға және банктің несиелік қызметінің интегралды мақсаттарына қол жеткізуге мүмкіндік береді – қаржылық тұрақтылығын сақтай отырып оның нарықтық құнының өсуіне ықпал етеді.

2018 жылы шыққан шығындар моделіне негізделген, провизияларды қалыптастырудың провизиялар тек кредиттік сапа нашарлауының объективті фактілері болған кезде ғана танылатын қолданыстағы тәсілі күтілетін шығындарға бағдарланған динамикалық резервпен толықтырылатын болады. Осы құралдың қолданылу тетігі кредиттік шығындарды циклдың ертерек сатыларында тануды болжайды, бұл келешектегі тарылу кезеңдеріндегі шығындарды жабуға арналған қосымша «қауіпсіздік жастығын» кредиттік өктемдік кезеңдерінде жинақтауға мүмкіндік береді [2].

$$\Delta ДР = \alpha \cdot \Delta ПЗ + (\beta \cdot ПЗ - \Delta СП) \quad (3)$$

мұндағы:

ΔДР – динамикалық резервтің есепті кезеңдегі өзгеруі;

ΔСП – ХҚЕС талаптарына сәйкес құрылған провизиялардың есепті кезеңдегі өзгеруі;

ΔПЗ – есепті кезеңде берілген жиынтық кредиттер ;

ПЗ – есепті кезеңнің соңындағы жиынтық кредиттер ;

α (альфа) – кредиттік шығындар өлшемі;

β (бета) – жасырын шығындар өлшемі.

Динамикалық резервтің контрциклдық әсерін көрсету үшін ретроспективтік деректері негізінде осы құралды қазақстандық тәжірибеге 2020 жылдан бастап енгізуді көрсететін сценарий қаралды. α (альфа) өлшемі 5,9% деңгейде анықталды, β (бета) өлшемі 0,9% деңгейде анықталды. Модельді сынақтан өткізу нәтижесі дағдарыс алдындағы кезеңде жинақталған провизиялардың қосымша «бөлігі» реттеуші талап ететін деңгейден жоғары болып, 2018 жылды⁴ басына қалыптастырылған несие портфелінің 6,8% жуық құрайтын еді. Бұл ретте келешектегі рецессия кезеңінде осы қорды біртіндеп тарату дағдарыстың ең қиынқыстау кезеңінде бөлінбеген таза пайданың құбылуына жұмсарту әсерін тигізетін еді.

Осылайша, динамикалық провизиялар түріндегі «қосымша» рецессия кезеңдерінде капиталдың күтпеген шығындарды жабу көзі ретіндегі функциясын күшейте отырып, банктердің пайдасына жүктемені жеңілдету тұрғысынан негізделген болып табылады.

Қазақстанда динамикалық резерв енгізілген кезде арнайы шотта көрсетілген, реттеушілік талаптарға сәйкес қалыптастырылған провизиялар мен ХҚЕС талаптарына сәйкес құрылған провизиялардың арасындағы оң айырмасы танылатын болады. 2021 жылдағы 11 айдың қорытындысы бойынша осы шама 339,1 млрд. тг. немесе несие портфелінің 3,6% құрады. Бұл ретте 2022 жылы банк секторы бойынша динамикалық резервті ендіруден экономикалық тиімділікті бағалау болжамдау кезінде әрбір нақты банктің ерекшелігі мен даму стратегиясын ескеру қажеттілігіне байланысты қиынға түседі.

Сонымен бірге, жалпы алғанда осы провизиялардың динамикасы ХҚЕС-қа сәйкес құрылған резервтердің өсу қарқынымен, сондай-ақ тұтастай алғанда несие портфелінің өсуімен айқындалатын болады.

Атап айтқанда, 2022 жылы кредиттік портфельдің өсуінің көрсеткіші 12% деңгейде болған кезде ХҚЕС-қа сәйкес құрылған резервтер өсімінің бағасы 3,6%-дан 10%-ға дейінгі ауқымда құбылады. Болжам ХҚЕС-қа сәйкес құрылған резервтердің өсу қарқыны баяу болған кезде жүйе бойынша динамикалық резервтің қосымша қалыптастырудың жалпы көлемі 2023 жылдың соңында жинақталған резервтің 20%-нан асуы мүмкін. Алайда несие портфелінің өсуіне қарағанда, ХҚЕС провизияларының өсуі басым болғанда, динамикалық резерв қорының таратылуы басталады, ол жылдық көрсетуде 12% жуық құрайтын болады.

2022 жылы кредиттік портфель сапасының шамалы нашарлауына қатысты күтулердің негізділігін және динамикалық резервтің контрциклдық сипатын ескере отырып, ағымдағы жағдайда осы қордың таратылуына жол беру орынды болады. Осыған байланысты 2022 жылы қалыптастырылатын динамикалық резервтің шамасына β өлшемінің әсері жойылады, оның нәтижесінде бағалау бойынша несие портфелінің өсуіне қарағанда ХҚЕС-қа сәйкес құрылған резервтердің қарқынды өсуі жағдайында динамикалық резервтер қорының азаюы 30%-дан асуы мүмкін.

Әдебиеттер тізімі:

1. Сейткасымов Г.С., Омарбекова А.Ғ., Сейткасымова А.Ғ. Ақша, несие, банктер. Оқулық. - Алматы: Экономика, 2013.
2. Хамитов Н.Н. Банк ісі. Оқулық. - Алматы: ИздатМаркет, 2013.
3. Панова Г.С. Кредитная политика коммерческого банка. Учебное пособие. – М:ИКЦ ДИС, 2013.

ӘОЖ 334.33**КӘСІПОРЫНДАРДЫҢ ИНВЕСТИЦИЯЛЫҚ САЯСАТЫН
ҚАЛЫПТАСТЫРУ ФАКТОРЛАРЫ**

Махашева Ж.А. – аға оқытушы, экономика ғылымдарының магистрі
Умирзакова Н.Т. – аға оқытушы, экономика ғылымдарының магистрі
«Экономика және бизнес» факультеті,
«Экономика және басқару» кафедрасы
Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз
инновациялық институты

Аңдатпа. Мақалада кәсіпорындардың инвестициялық саясатының мақсаттары мен рөлі келтірілген. Сондай-ақ олардың таңдауына әсер ететін факторлар ұсынылған. Бұл жүйені пайдалану бөлшек сауда кәсіпорнының инвестициялық саясатын әзірлеу кезінде басқару шешімдерінің тиімділігін арттыруға ықпал етеді.

Кілт сөздер: кәсіпорын, инвестициялар, инвестициялық саясат, қалыптасу факторлары, инновациялар.

Аннотация. В статье приведены цели и роль инвестиционной политики предприятий. А так же представлены факторы влияющие на их выбор. Использование данной системы способствует повышению эффективности управленческих решений при разработке инвестиционной политики розничного предприятия.

Ключевые слова: предприятие, инвестиции, инвестиционная политика, факторы формирования, инновации.

Annotation. The article describes the goals and role of the investment policy of enterprises. The factors influencing their choice are also presented. The use of this system helps to increase the efficiency of management decisions when developing the investment policy of a retail enterprise.

Key words: enterprise, investment, investment policy, formation factors, innovation.

Кәсіпорынның табысты жұмыс істеуі көптеген сыртқы және ішкі факторларға байланысты. Қоршаған әлем тым үлкен болғандықтан, сыртқы ортаны тек кәсіпорынның табыстылығы шешуші түрде тәуелді болатын аспектілермен ғана шектеу қажеттілігі туындайды.

Бұл зерттеудің мақсаты бөлшек кәсіпорындардың инвестициялық саясатын қалыптастыруға әсер ететін негізгі факторларды анықтау және жүйелеу болып табылады. Тиісінше, ғылыми экономикалық әдебиеттерде ұсынылған негізгі теориялық ұстанымға сәйкес барлық сыртқы факторлар ең жалпы түрде екі негізгі топқа бөлінеді - кәсіпорындарға тікелей және жанама әсер ету факторлары. Автор белгілі шетелдік экономистер Ф.Котлер, М.Мескон, П.Друкер және т.б. [1-4] көзқарасымен бөліседі, олар тікелей әсер ету ортасына ұйымның (кәсіпорынның) қызметіне тікелей әсер ететін факторлар кіреді деп есептейді.) және тәжірибе кәсіпорынның (ұйымның) қызметіне әсер етуіне тікелей әсер етеді. Жанама әсер ету ортасы операцияларға тікелей әсер етпеуі мүмкін, бірақ оларда көрініс табатын факторларды білдіреді [5]. Бұл факторларға мыналар жатады: мемлекет экономикасының жағдайы; ғылыми-техникалық прогресс; әлеуметтік-мәдени факторлар; саяси өзгерістер; басқа елдерде болып жатқан маңызды оқиғалар (салаға немесе белгілі бір ұйымға); басқа. Сонымен бірге қоршаған орта факторлары бір-бірімен байланысты. Қоршаған орта факторларының арасындағы байланыс – бір фактордың өзгеруі басқа факторларға әсер ететін күш деңгейі. Кез келген ішкі айналымының өзгеруі басқаларға әсер ететіні сияқты, бір экологиялық фактордың өзгеруі басқалардың да өзгеруін тудыруы мүмкін [5, 115 б.]. Кәсіпорындардың инвестициялық саясатын қалыптастыруға әсер ететін жанама әсер етудің сыртқы орта факторларына келесі факторлар жатады: саяси тұрақтылық; мемлекеттік экономикалық және әлеуметтік саясаттың тұрақтылығы; мемлекеттің қаржы, несие және салық саясаты; ел экономикасының салаларын дамыту және т.б.

Берілген жалпы тәсілді (микро- және макроортаның тікелей және жанама әсер ету факторларының болуы) кәсіпорынның инвестициялық саясатына әсер ететін факторларды зерттеу кезінде де қолдануға болады. Жоғарыда айтылғандарға сүйене отырып, автор кәсіпорындардың инвестициялық саясатын қалыптастыруға жанама әсер ететін сыртқы орта факторларының ішінде негізгі үш топты бөліп көрсетуді орынды деп санайды:

1. Мемлекеттің экономикалық тұрақтылығын анықтайтын факторлар, атап айтқанда, инвестициялық климат осындай саяси, экономикалық, әлеуметтік және құқықтық факторлардың бірлескен әсерін көрсететін кешенді фактор ретінде қарастырылады; негізгі нарықтардың жағдайы мен дамуы – капитал мен еңбектің инвестициялық нарығы; жиынтық сұраныс және жиынтық ұсыныс; экономика салаларының дамуы, әсіресе сыртқы сауда және т.б.

2. Инвестициялық ортаға мемлекеттің әсер ету факторлары: мемлекеттік ақша-несие саясаты; мемлекеттік салық саясаты; мемлекеттік амортизациялық саясат; инвестициялық объектілер мен аумақтарды реттеу; қор нарығын және ақша салымдарын реттеу және т.б.

3. Халықаралық факторлар: мемлекеттің әлемдік нарықтағы инвестициялық тартымдылығы; халықаралық еңбек бөлінісі; халықаралық инвестициялық институттар мен қаржылық инвестициялық қорлар; халықаралық төлемдердің қолданыстағы жүйесі; халықаралық сауданың дамуы мен орны және т.б.

Кәсіпорынның инвестициялық саясатын қалыптастыруға әсер ететін факторларды және сауда қызметінің ерекшеліктерін теориялық тұрғыдан зерттеудің нәтижесі автордың нарық жағдайында сауда кәсіпорының инвестициялық саясатын қалыптастыру факторларын жүйелеуі болды. Ұсынылып отырған жүйе сатылы кәсіпорынның инвестициялық саясатына әсер ету деңгейі әртүрлі факторлардың иерархиялық күрделі байланысына және өзара тәуелділігіне негізделген:

• автор жанама әсер етудің сыртқы факторларының қатарына инвестициялық белсенділікті қамтамасыз ететін ұлттық факторларды қосады;

• тікелей әсер етудің сыртқы факторларына сауда кәсіпорындарының тиімділігіне тікелей әсер ететін факторлар (сұраныс, бәсекелестер, тұтыну нарығы, инвестициялық нарықтың инфрақұрылымын дамыту), олардың негізгі даму стратегияларын және кәсіпорынның инвестициялық саясатын айқындайтын факторлар жатады;

• ішкі факторлардың ішінен салалық ерекшеліктерді де, белгілі бір аймақтың экономикалық дамуының ерекшеліктерін де ескере отырып, сауда кәсіпорнының нақты инвестициялық саясатын қалыптастыру туралы шешім қабылданатындары таңдалады; атап айтқанда, кәсіпорынның жалпы саясаты, миссиясы мен мақсаттар жүйесі, негізгі даму стратегиясы, инвестицияларды қаржыландырудың әдістері мен көздері, кәсіпорын қызметінің тиімділігі.

Бұл жүйені пайдалану бөлшек сауда кәсіпорнының инвестициялық саясатын әзірлеу кезінде басқару шешімдерінің тиімділігін арттыруға көмектеседі.

Әдебиеттер тізімі

1. Котлер Ф. Маркетинг, менеджмент. / Пер. с англ. под ред. Л.А. Волковой. – СПб.: Питер, 2000. – 752с.
2. Стратегия и тактика антикризисного управления фирмой /Под ред. Проф. Градова А.П., проф. Кузина Б.И./ - Санкт-Петербург: "Спец. Лит-ра", 1996. - 510 с.
3. Мескон М.Х., Альберт Х., Хедоури Ф. Основы менеджмента: Пер. с англ.- М.: Дело, 1992.- 702 с.
4. Drucker P.F. Innovation and Entrepreneurship Practice and principles. – New York, 1985. –277 pp.
5. Портер М. Международная конкуренция. / Пер. с англ. под ред. В.Д. Щетинина. – М.: Международные отношения, 1993. – 896 с.

УДК 373.54

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ БИЛІК БӨЛІНІСІ ЖӘНЕ БИЛІК ТАРМАҚТАРЫНЫҢ ӨЗАРА ӘРЕКЕТТЕСТІГІ

Қуатбеков Ж.А.

PhD, «Экономика және басқару» кафедрасының доценті,

Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты

Арзыкулов Д.А.

Магистрант, Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз
инновациялық институты

Аңдатпа. Мақалада автор тәуелсіз Қазақстан тәжірибесіндегі биліктің бөлінуі мен өзара әрекеттестігі жүйесінің теориялық және практикалық мәселелері бойынша зерттеулерді көрсете отырып, қазіргі заманғы мүмкіндіктердің кең екендігін ортаға

салады. Нарықтық экономика жағдайында билік пен басқару жүйесінің ғылыми тұрғыда өзіндік көзқарасты ұсынады.

Кілт сөздер: билік, мемлекеттік билік, мемлекеттік басқару, персонал, билік тармақтарының әрекеттестігі жүйесі

Аннотация. В статье автор подчеркивает широту современных возможностей, отражая исследования по теоретическим и практическим проблемам системы разделения властей и взаимодействия в практике независимого Казахстана. В условиях рыночной экономики система власти и управления предлагает свой научный подход.

Ключевые слова: власть, государственная власть, государственное управление, персонал, система взаимодействия ветвей власти

Annotation. In the article, the author demonstrates research on the theoretical and practical problems of the system of separation and interaction of powers in the practice of independent Kazakhstan, highlighting the wide range of modern opportunities. In the scientific context of the system of power and management in a market economy offers its own approach.

Key words: power, state power, Public Administration, personnel, system of interaction of branches of government.

Қазақстан Республикасының мемлекеттік басқару жүйесіндегі билік бөлінісіне алғашқы қадамы 1990 жылдың 24 сәуірінде қабылданған «Қазақ КСР Президенті қызметін тағайындау және Қазақ КСР Конституциясына (Негізгі Заңына) өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» Қазақ КСР-нің заңы негізінде жүзеге асты. Заң бойынша Қазақ КСР Президентінің қызметі тағайындалды [1]. Мемлекеттік биліктің өзара әрекеттестік тетіктерін жетілдіру мақсатында мемлекеттің жоғары органдарының қатарына Қазақ КСР-нің Президенті лауазымы енгізілді. Нәтижесінде мемлекеттегі кең көлемде билікке үстемдік еткен Жоғарғы Кеңес Президентпен өкілеттіктерін бөлісетін болды. Биліктің бөліну процесі Республика Президенті лауазымын енгізуден басталды. Бұл әрине, заң шығарушы мен атқарушы биліктің бөлінуіне алып келген жоқ, бірақ билік бөлінісі процесінің басталуына алып келді [2].

Қазақ КСР-нің Президенті республиканың басшысы болып табылды. Аталған заңның 114-бабына сәйкес, республика Президенті бұрындары тек қана Жоғарғы Кеңес иеленіп келген біршама құзіретке ие болды. Олардың маңыздыларын атап өтер болсақ:

- азаматтардың құқықтары мен бостандықтарының, мемлекеттің Конституциясы мен заңдарының сақталуына кепіл болуға;

- мемлекеттің қауіпсіздігін, территориялық біртұтастығын қорғау жөнінде тиісті шаралар қолдануға;

- ішкі және сыртқы қатынастарда республиканың өкілі болуға;

- Қазақ КСР-нің мемлекеттік өкіметі мен басқаруының жоғарғы органдарының өзара іс-қимылын қамтамасыз етуге;

- Қазақ КСР-нің Жоғарғы Кеңесіне Министрлер Кеңесінің төрағасын, Халықтық бақылау комитетінің төрағасын, Жоғарғы Соттың төрағасын, Бас мемлекеттік арбитрін қызметке тағайындауға ұсыныс енгізуге және Жоғарғы Соттың төрағасын қоспағанда жоғарыда аталған лауазымды тұлғаларды міндеттерінен босату туралы ұсыныс енгізуге;

- мемлекеттің заңдарына қол қоюға, егер келіспеген жағдайда, өзінің қарсы пікірлерін жазып, екі апта мерзімнің ішінде Жоғарғы Кеңеске қайта жолдауға және т.б. құзіреттер мен құқықтарға ие болды.

Байқап тұрғанымыздай, «Қазақ КСР-інің Мемлекеттік егемендігі туралы» Декларация және «Қазақстан Республикасының мемлекеттік тәуелсіздігі туралы» Қазақстан Республикасының Конституциялық заңы қабылданбай тұрып-ақ, аталған заңның негізінде болашақта құрылатын

«Қазақстан» атты мемлекетте мемлекеттік биліктің бөлінуіне және тепе- теңдік және тежемелік жүйесі тетігін қолдана отырып, өзара іс-қимыл жасау үшін тиісті жағдай жасалды.

Аталған заңның нормаларының негізінде биліктің бөлінгендігін байқауға болады. Мейлі ол декларативтік сипатта болсын, болмаса Президентке біршама ғана өкілеттіктер бөлініп берілсін, ең бастысы биліктің жоғарғы басқару органдарының жүйесінде бөлініс болды (Жоғарғы Кеңес абсолюттік биліктен айырылды) және олар өзара ықпалдасып жұмыс істеуге кірісті. Президенттің жанында мемлекеттің ішкі саяси және сыртқы саяси қызметінің негізгі бағыттарын жүзеге асыру жөніндегі шараларды әзірлеу, республиканың қауіпсіздігін қамтамасыз ету бойынша, мүшелері оның өзімен тағайындалатын Кеңес жұмыс істей бастады. Алғашқы рет Вице-Президент лауазымы енгізілді. Вице-Президент Президенттің тапсырмасы бойынша оның кейбір функцияларын орындайтын болды. Сондай-ақ Президент болмаған немесе өз міндеттерін жүзеге асыруға мүмкіндігі болмаған жағдайда оның қызметін атқаратын болды. Сонымен қатар жоғарыда келтірілген құзіреттердің ішінде Президенттің Жоғарғы Сот төрағасын қызметінен босату туралы Жоғарғы Кеңеске ұсыныс енгізе алмауы, яғни мемлекеттік биліктің бір тармағы ретінде сот билігінің төрағасын өз қалауымен орнынан босата алмауы, – билік тармақтарының аз да болса тепе-теңдік және тежемелік қағидасының негізінде жүзеге асып бастағанын білдіреді.

Осы кезеңге дейін биліктің тармақтарға бөлінуі жайында республикада (Қазақ КСР) әрекет еткен Конституцияларда бірде-бір ереже жоқ еді. Мәселен, 1978 жылғы 20 сәуірде тоғызыншы сайланған Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесінің кезектен тыс жетінші сессиясында қабылданған Қазақ КСР Конституциясында [3] және 1989 жылғы 22 қыркүйектегі Қазақ КСР Конституциясына (Негізгі заңына) енгізілетін өзгерістер мен толықтырулар туралы Қазақ КСР заңында [1, 74-92 б.] билік бөлінісі туралы немесе жоғары билік органдарының өзара ықпалдасып қызмет атқаруы хақында бірде-бір норма жоқ. Керісінше, соңғысының 12-тарауына сәйкес, Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесі абсолюттік билікке ие болды.

Жоғарғы Кеңес мемлекеттің, оның органдарының қарауына жататын кез келген мәселені өзінің қарауына алып, шешуге құқылы болды, яғни мемлекеттік биліктің жоғарғы органы болып табылды. Жоғарғы Кеңес мемлекеттің ішкі және сыртқы саяси қызметінің бағыттарын белгілеуге, экономикалық және әлеуметтік дамудың мемлекеттік жоспарларын және аса маңызды республикалық бағдарламалары мен мемлекеттік бюджетті бекітуге, оның барысын қадағалау мен бақылауға, бюджет туралы есепті бекітуге, қажет болған жағдайда бюджетке өзгерістер енгізуге және т.б. мәселелерді шешуге құқылы болды. Сондай-ақ Жоғарғы Кеңес республиканың Министрлер Кеңесінің төрағасын тағайындап, соңғысының ұсынымы бойынша Министрлер Кеңесінің құрамын бекітуге, оған өзгерістер енгізуге, министрліктер мен мемлекеттік комитеттер құруға және таратуға, Жоғарғы Соттың және облыстық (қалалық) соттардың судьяларын, Конституциялық қадағалау комитетін сайлауға,

Бас мемлекеттік арбитрді тағайындауға және мемлекеттік арбитраждың құрамын бекітуге, референдум өткізу туралы шешімдерді қабылдауға құзіретті болды.

Жоғарыда баяндалғандарды ескере келе, Қазақстан Республикасының мемлекеттік басқару жүйесіндегі биліктің тармақтарға бөлінуі өзінің қадамын 1990 жылдан бастау алады деуге негіз бар. Әрине барлығы бір дегеннен бола қойған жоқ. Жоғарғы Кеңес өзіне берілген өкілеттіктер мен құзіреттерден айырылғысы келмеді, Министрлер Кеңесі, яғни Үкімет Жоғарғы Кеңеске тәуелді болып қала берді. Дегенмен, президенттік институттың пайда болуы ақырында мемлекеттік биліктің барлық жүйесін реформалауға және біркелкі тәртіпке келтіруге негіз болды.

Мемлекеттік басқару жүйесіндегі билік тармақтарының ары қарайғы дамуына 1990 жылғы 25 қазанда қабылданған Қазақ КСР-нің «Мемлекеттік егемендігі туралы Декларация» әсер етті [4]. Декларацияға сәйкес мемлекетіміз егеменді болып табылады, басқа республикалармен ерікті түрде бірігеді, өзара қатынастарын шарттық негізде құрады, халық егемендіктің бірден-бір бастауы және мемлекеттік биліктің негізі болып табылады. Сонымен қатар аталған құжатта алғаш рет мемлекеттік билік заң шығару, атқару және сот билігіне бөлу қағидатына сәйкес жүзеге асырылады және заң шығарушы ретінде Жоғарғы Кеңес танылса, атқарушы биліктің басшылығында Президент болды, ал сот билігін Жоғарғы Сот жүргізеді деп атап көрсетілген (Декларацияның 7 тармағы). Дегенмен, биліктің тармақтарға бөлінуі тек қағаз жүзінде қалды, оның жүзеге асырылуы бойынша ешқандай тетіктер қарастырылмады. Біздің пікірімізше, оның себебі мынада:

- заң шығару және оған түсініктеме беру мәселесінен басқа Жоғарғы Кеңес билік тармақтарын (Министрлер Кеңесін, Жоғарғы Сот, Жоғарғы Төрелік Сот) толық өз бақылауында ұстаумен айналысып келді. Мәселен,

«Қазақ КСР Конституциясына (Негізгі заңына) енгізілетін өзгерістер мен толықтырулар туралы» 1989 жылғы 22 қыркүйектегі Қазақ КСР заңының 113-бабына сәйкес Жоғарғы Кеңес өзіне есеп беретін барлық мемлекеттік органдардың қызметіне бақылау жасайды және халықтық бақылау органдары жүйесін басқаратын Халықтық бақылау комитетінің қызметін бағыттап отырады;

- Президент атқарушы биліктің басшысы ретінде және оған жауапты тұлға ретінде «Қазақ КСР Президенті қызметін тағайындау және Қазақ КСР Конституциясына (Негізгі Заңына) өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» Қазақ КСР-ның заңында анық нақтыланбаған. Мәселен, Президент Министрлер Кеңесі төрағасын лауазымына тағайындау және орнынан босату туралы ұсынысты Жоғарғы Кеңеске енгізеді, Министрлер Кеңесін орнынан түсіру туралы не оның орнынан түсуін қабылдау туралы Жоғарғы Кеңестің алдына мәселе қояды, Министрлер Кеңесі төрағасының келісуі бойынша Үкімет мүшелерін тағайындайды және қызметтерінен босатады, кейінірек Жоғарғы Кеңестің бекітуіне береді.

Демек, қалай болғанда да Президент өз құзіреті шегінде атқарушы биліктің басшысы ретінде (декларацияға сәйкес) Министрлер Кеңесінің төрағасын және оның мүшелерін тағайындай алмады, олардың қызметіне бақылауды жүргізе алмайтын еді. Себебі, Министрлер Кеңесі үнемі Жоғарғы Кеңеске есеп беріп отыратын болды. Мәселен, «Қазақ КСР Конституциясына (Негізгі заңына) енгізілетін өзгерістер мен толықтырулар туралы» 1989 жылғы 22 қыркүйектегі Қазақ КСР заңының 117-бабына сәйкес Министрлер Кеңесі Жоғарғы Кеңестің алдында жауапты және оған есеп беріп отырады. Жаңадан құрылған Министрлер Кеңесі Жоғарғы Кеңестің қарауына өз өкілеттігінің мерзіміне арналған алдағы қызметінің бағдарламасын ұсынады. Министрлер Кеңесі өз жұмысы туралы Жоғарғы Кеңестің алдында

жылына кемінде бір рет есеп беріп отырады. Айтылғандардың барлығы өз кезегінде мемлекеттік биліктің тармақтарға бөліну қағидасына қайшы келді.

Дегенмен, Декларацияның 17 тармағына сәйкес бұл құжат жаңа Конституцияны, егеменді мемлекет ретінде республиканың мәртебесіне қатысты және оны жүзеге асыратын заң актілерін дайындау үшін негіз болып табылды.

Конституция нарықтық қатынастар, жаңа мемлекеттік-құқықтық жүйе, демократиялық қоғам құру, билік тармақтарының тепе-теңдік және тежемелік қағидаты негізінде өзара ықпалдасып әрекет ету және т.б. сұрақтарға толыққанды жауап бере алмады. Бұл Конституцияның өтпелі кезеңде, яғни оның белгілі бір мерзімге өзінің миссиясын орындау үшін келгенін дәлелдегендей болды. Себебі:

1. Конституция референдумда тікелей халықпен емес, халықтың өкілдері болып саналатын Жоғарғы Кеңеспен қабылданды.

2. Негізгі заң Қазақстанның қай бағытта жүретіні нақтыланбай жатқан тұста, яғни тұрақсыздық жағдайында қабылданды. Дегенмен, бұл құжат қоғам мен мемлекетті демократияландыру және нарықтық қатынастарға бағыттау тұсында жол көрсетуге қажетті құжат болды.

3. Конституция ережелері қисынды түрде реттеліп жазылмаған еді. Мәселен, Конституциялық құрылыстың негіздерінде төртінші ереже мемлекеттік биліктің бірден-бір қайнар көзі ретінде Қазақстан халқына арналса, бесінші ереже қоғамдық бірлестіктердің идеологиясына арналды. Ал алтыншы ережеде мемлекеттік билікті тармақтарға бөлу қағидатына арналды. Біздіңше, мемлекет өзінің басқару құқығын халықтан алатын болғандықтан, қисынды түрде бесінші ережеде мемлекеттік биліктің тармақтарға бөлінуі және олардың өзара әрекеттесу тетіктері жайында жазылуы керек еді.

4. Конституция нормаларында көп қайшылықтар болды. Мәселен, 64 баптың 7 тармақшасында референдум өткізу туралы шешімді Жоғарғы Кеңес қабылдайды деген ереже бар. Өз кезегінде 78 баптың 7 тармақшасына сәйкес, Президент те Жоғарғы Кеңеспен ақылдасқаннан кейін референдум өткізу туралы шешім қабылдайды. Мұнда кімнің қандай шешім қабылдайтыны түсініксіз. Екі норма бір-біріне қайшы келіп тұр. Біріншісінде, ол императивті түрде жазылса, екіншісінде ол Жоғарғы Кеңеспен ақылдасқаннан кейін қабылдайды деп жазылуда. Бірақ, екі ережеде де екі орган бір шешімді қабылдайды деген норма бар. Сонымен қатар, Конституцияның 64 бабы 2 тармағы Жоғарғы Кеңесті заңдар мен өзге де шешімдер қабылдайды, олардың орындалуы бойынша бақылауды жүзеге асырады және Министрлер Кабинетінің мүшелері Қазақстан Республикасы заңдарының орындалу мәселелері бойынша Жоғарғы Кеңес алдында жауапты (88 бап) десе, 85 бап Министрлер Кабинеті Қазақстан Республикасы Президентінің алдында жауапты дегенді айтады.

Дегенімен, өтпелі кезеңде қабылданғанына қарамастан, 1993 жылғы Конституция мемлекетімізде нарықтық экономиканы қалыптастыруға, демократиялық процестердің алға қарай жылжуына, ең бастысы құқықтық мемлекет құруға зор ықпалын тигізді. Мемлекеттік биліктің тармақтарға бөлінуі конституциялық деңгейде анықталды, жүзеге аса бастады. Жоғарғы Кеңестің бірқатар құзіреттері Президентке өтті. Конституцияның жоғары тұруын қамтамасыз ету мақсатында әлемдік тәжірибеге сай конституциялық бақылау органы – Конституциялық Сот құрылды. Сот билігіне басқа билік тармақтарын, егер де олар конституциялық емес заңдар мен өзге де құжаттарды қабылдайтын болса, құқықпен шектеуіне конституциялық тұрғыдан рұқсат берілді.

Әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан: мемлекеттілік кезеңдері. Конституциялық актілер – Қазақстан: этапы государственности. Конституционные акты / құраст. Ж. Бәйішев. – Алматы: Жеті жарғы, 2017. – 496 б.
2. Ким В.А., Ким Г.В. Конституционный строй Республики Казахстан.– Алматы, 2008. – 170 с.
3. Конституция (Основной Закон) Казахской Советской Социалистической Республики от 20 апреля 2008 года // <http://www.epravo.kz/urist/detail.ID=69>.
4. Декларация о государственном суверенитете Казахской Советской Социалистической Республики от 25.10.1990 года // <http://www.pavlodar.com/zakon/?dok=00170&ogl=all>
5. Закон Казахской ССР «О совершенствовании структуры государственной власти и управления в Казахской ССР и внесении изменений и дополнений в Конституцию (основной закон) Казахской ССР». База данных нормативных правовых актов Республики Казахстан (пилотная версия) // <http://adilet.minjust.kz/rus/docs/Z900004000>.
6. Смиртюков М.С. Советский государственный аппарат управления: Вопросы организации и деятельности центральных органов. – 2-е изд., переработ. и доп. – М.: Политиздат, 2014. – 287 с.
7. Современный Казахстан: стратегия успеха / под ред. М.Е. Шайхутдинова. – Алматы: Институт мировой экономики и политики при Фонде Первого Президента РК, 2018.- 288 с.

ҚҰҚЫҚ

УДК: 343.54

АКТУАЛЬНОСТЬ ПРОБЛЕМЫ БЫТОВОГО НАСИЛИЯ В КАЗАХСТАНЕ

Акимбаева Айнур Алимхановна
старший преподаватель кафедры «Гражданское и уголовное право»
магистр юридических наук
Международный Таразский инновационный институт имени Шерхана
Муртазы

Андатпа. Статистика бойынша, соңғы жылдары Қазақстанда тұрмыстық зорлық-зомбылық жағдайлары өте көп. Бұл көбінесе әйелдер мен балаларға әсер етеді. Кейбіреулер үнсіз азап шегеді, бәрінен жасырады, ал басқалары қатыгездікті, садизмді үйренеді және олардың қайғы-қасіретіне ешкім мән бермейді.

Кілт сөздер: тұрмыстық зорлық-зомбылық, неке, жеке қауіпсіздік құқығы, физикалық тұтастық, моральдық қадір-қасиет.

Аннотация. По статистике, за последние годы, в Казахстане очень много случаев бытового насилия. От этого чаще всего страдают женщины и дети. Одни молча страдают, скрывая от всех, а другие учатся жестокости, садизму и никому нет дела до их страданий.

Ключевые слова: бытовое насилие, брак, право на личную безопасность, физическая неприкосновенность, моральное достоинство.

Annotation. According to statistics, there have been a lot of cases of domestic violence in Kazakhstan in recent years. Women and children most often suffer from this. Some suffer in silence, hiding from everyone, while others learn cruelty, sadism and no one cares about their suffering.

Key words: domestic violence, marriage, the right to personal security, physical integrity, moral dignity

Многие женщины жалуются на плохих мужей, а некоторые молча терпят насилие над собой, наивно полагая, что "Бьет - значит любит". Невнимательность, эгоизм, и вообще – постоянные издевательства над собой жены чаще всего терпят ради сохранения своей семьи и надеются на лучшее. Все, что она делает, рассматривается под микроскопом с целью нахождения недостатков. Ну, а когда они находятся, начинается настоящее шоу, доводящее жену до истерики. Причем в подавляющем большинстве случаев эти «мужья-садисты» в период до свадьбы были совсем иными. Более того, они изменились даже не сразу после свадьбы, а по прошествии нескольких лет.

Он начал проявлять негативные стороны своего характера: грубить, стараться унижить или оскорбить. Конечно, сразу можно сказать, что у мужчины были

проблемы в детстве или по сей день он страдает от жутких комплексов неполноценности, но факт остается фактом: он начал над вами откровенно издеваться, поэтому с каждым днем семейная жизнь становится похожа на настоящий ад. Такая ситуация, к сожалению, типична для огромного количества семей. Как поступают жены, когда над ними издеваются мужья? Молча держат все негативные эмоции в себе или жалуются подруге. Единицы решаются на развод, хотя порой это может быть единственным логическим решением проблемы. Часто такое случается из-за желания сохранить семью ради детей или же ради финансового благополучия, которое обеспечивает тот самый муж-тиран. Брак – это отношения двоих людей, и зависят они от усилий обоих. И не бывает так, чтобы виноват был кто-то один, обычно вина обоюдная, правда, не всегда в одинаковой пропорции. Простая аналогия: статистика сообщает, что большинство нападений маньяков были спровоцированы самими жертвами. Это, разумеется, не снимает с маньяков ни одного миллиграмма вины, но жертвам стоило бы подумать – что нужно предпринять, чтобы не становиться жертвами.

Вступая в брак, женщина нередко, наряду с радостями семейной жизни, получает в лице мужа, его родственников и друзей источник постоянного беспокойства, эмоционального напряжения и конфликтов. Физическому насилию в браке всегда предшествует полоса взаимной неудовлетворенности, психологического давления, словесных баталий, отчуждения, вражды и т.п. В чем причина эмоционального диссонанса в семьях? Видимо, она кроется в борьбе за лидерство. Исследование показало, что в родительских семьях женщин преобладает эмоциональное лидерство матери (44,0%), редко бабушки (3,1%). Несколько уступают во властных позициях отцы (им принадлежит лидерство в 36,5% семей). Лишь в одной из десяти семей наблюдался паритетный баланс отца и матери, не было четко обозначенных источников эмоционального главенства в семье, все были более или менее равны в принятии решений и удовлетворении своих желаний [1].

В нашем обществе нарушение прав личности на безопасность, физическую неприкосновенность и моральное достоинство в отношении женщин имеет традиционный характер. Однако, насилие, совершенное в семье, не может быть ничем оправдано, тем более что любая критика пострадавшей женщины в адрес мужчины-насильника перед посторонним человеком вызывает еще большее насилие с его стороны. Мировой опыт борьбы с домашним насилием показывает, что наилучшей ответной мерой является административное задержание виновного. Это наиболее эффективное средство, позволяющее сократить вероятность повторения насилия. Необходимо ввести в Законодательство РК такие понятия как "домашнее насилие" и "супружеское изнасилование". Среди лиц, совершающих преступления в Казахстане, мужчины составляют около 87%. В стране каждые 5-6 часов совершается убийство или изнасилование, каждые 3 часа наносится тяжкое телесное повреждение. Среди потерпевших от этих преступлений немало женщин. В общественных местах регистрируются более 75% случаев всех хулиганских происшествий. Обычно эти преступления совершаются на почве мести, ссор, сведения счетов или из хулиганских побуждений [1]. Однако, как справедливо отмечается в Концепции государственной политики улучшения положения женщин в РК, официальная статистика не отражает реальной картины преступлений в отношении женщин. В криминальной статистике правоохранительных органов необходимо отражать число женщин и детей, ставших жертвами преступлений, для разработки мер предупредительного характера.

Почему муж издевается?

Для начала стоит обратить внимание на то, что часто такие унижения и оскорбления бывают спровоцированы самой женой. Как бы удивительно это не звучало, но в семейных проблемах виноваты оба. Если мужчина поступает определенным образом, то вполне вероятно, что жена приняла в этом активное участие или даже неосознанно спровоцировала. Конечно, данный факт ни в коем случае не оправдывает мужчину, который решил самоутвердиться за счет жены, но и она должна понимать, что для того чтоб что-то в отношениях с мужем изменилось, нужно действовать, а не думать. Также вполне вероятно, что издевательства над женой - элемент модели семьи, в которой воспитывался ваш муж. Дети очень часто перенимают у своих родителей какие-то определенные принципы и правила общения в семье. Вполне вероятно, что он даже не понимает, что повторяет судьбу своего отца, который почти всю свою жизнь унижал мать. Часто нами движет подсознание, которое контролировать не так-то и просто как кажется. А может быть и так, что у вашего любимого человека огромные проблемы в жизни, поэтому он просто срывает на вас злость. Ни один из вариантов не оправдывает человека, который морально унижает своего партнера, поэтому стоит подумать над решением данной проблемы. Самым отрицательным вариантом может быть то, что муж специально выбрал вас для того, чтоб реализовываться за ваш счет. Это очень неправильно, но в первую очередь виновата сама женщина, ведь это она выбрала данного представителя сильного пола и решила выйти за него замуж, не зная отрицательных качеств его характера. Необходимы специальные исследования и просвещение гендерного характера причин насилия над женщинами в семье и обществе. Агрессивность связано не столько с природными гормональными особенностями мужчин, сколько с безнаказанностью со стороны правоохранительных органов и с молчаливого согласия со стороны общества на акты насилия против женщин. Конституция Республики Казахстан утверждает: "Никто не должен подвергаться пыткам, насилию, другому жестокому или унижающему человеческое достоинство обращению или наказанию" [2].

Садизм - мы ужасаемся и вздыхаем, когда сталкиваемся с этим явлением на практике в кругу близких и знакомых. Нас потрясают личные драмы известных актрис, забитых ревнивыми мужьями до смерти. Однако постоянным жертвам семейного насилия, очевидно, не до шуток.

Список литературы

1. Отчет о положение женщин в Казахстане. 2002 г.
2. Конституция Республики Казахстан (ст. 17, п. 2)
3. Семейное право РК Беспалова А.И. Алматы, 1984
4. Закон РК «О присоединении Республики Казахстан к Конвенции о гражданстве замужней женщины» 30 декабря 1999.
5. Основы семейного права в Республике Казахстан. Учебно-практическое пособие Пралиева Г.К. Алматы, 2007
6. Семейное право. Практикум Карпушина Т.Д. и др. Алматы, 2004
7. Судебная практика по рассмотрению споров, связанных с рождением детей/ Гражданское законодательство РК. Ермакова Л.Н., Утешева К.Ш. Алматы, 2001

УДК 343.9.024:336.7

ПИРАМИДА СХЕМАСЫНЫҢ ҚҰРБАНЫ БОЛУДАН ҚАЛАЙ САҚТАНУҒА БОЛАДЫ

**Асқарбекқызы А. - з.ғ.м., аға оқытушы, «Заң» факультеті
Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты**

Андатпа. Қазіргі уақытта төрттік әлемде барлық мыңдаған адамдар қаржы пирамидасының құрбаны болуда. Бұл бүкіл әлемдік проблема. Қарапайым халық оңай ақша табу жолын іздеп, көптеген алаяқтың қармағына ілінуде. Өкінішке орай, мұндай жағдай мемлекеттік органдар, сондай-ақ қоғамдық ұйымдар тарапынан қаржылық сауаттылықты кеңінен ақпараттық насихаттауға қарамастан қалыптасуда, қазақстандықтар өз жинақтарын түрлі алаяқтарға аударуды жалғастыруда. Әрине, алдау данышпандары өздерінің алаяқтық схемалары үшін барлық ертегілер мен аңыздарды ойлап табады, олардың кейбіреулері бір қарағанда заңды және сенімді болып көрінеді. Бұл мақалада қаржы пирамида схемасының құрбаны болудан қалай сақтануға болатынын қарастырамыз.

Кілт сөздер: пирамида, әлемдік проблема, заңсыз, алаяқ, қаржылық сауаттылық.

Аннотация. В настоящее время в четвертичном мире жертвами финансовой пирамиды становятся все тысячи людей. Это глобальная проблема. Простые люди ловят себя на ловушке многих мошенников, ищущих способ легко заработать деньги. К сожалению, такая ситуация складывается, несмотря на широкую информационную пропаганду финансовой грамотности со стороны государственных органов, а также общественных организаций, казахстанцы продолжают переводить свои сбережения различным мошенникам. Конечно, гении обмана придумывают всевозможные сказки и легенды для своих мошеннических схем, некоторые из которых на первый взгляд кажутся законными и правдоподобными. В этой статье мы рассмотрим, как избежать того, чтобы стать жертвой схеи финансовой пирамиды.

Ключевые слова: пирамида, мировая проблема, нелегал, мошенник, финансовая грамотность.

Annotation. Currently, thousands of people are becoming victims of a financial pyramid scheme in the Quaternary world. This is a global problem. Ordinary people catch themselves in the trap of many scammers looking for a way to make money easily. Unfortunately, this situation is developing, despite the widespread information propaganda of financial literacy by government agencies, as well as public organizations, Kazakhstanis continue to transfer their savings to various scammers. Of course, the geniuses of deception come up with all sorts of fairy tales and legends for their fraudulent schemes, some of which at first glance seem legitimate and plausible. In this article, we will look at how to avoid becoming a victim of a pyramid scheme.

Key words: pyramid, world problem, illegal, Scam, financial literacy.

Қаржы пирамидасы-бұл құрылтайшылар жаңа салымшылардың ақшасы арқылы салымшылар алдындағы міндеттемелерді жабатын алаяқтық схемалардың бір түрі. Қаржы пирамидасы-бұл инвестицияларды ұсыну немесе өнімді сату арқылы

емес, басқаларды схемаға тарту үшін төлемдер немесе қызметтер туралы уәде арқылы қатысушыларды жалдайтын бизнес-модель. Рекрутингтік компаниялардың саны артқан сайын, рекрутинг тез мүмкін болмайды және қатысушылардың көпшілігі пайда таба алмайды; осылайша, пирамидалар тұрақсыз және жиі заңсыз болып табылады.

Қаржы пирамидалары-бұл алаяқтар өздерінің еңбекпен тапқан ақшаларын адамдардан алдау үшін кеңінен қолданатын тактика. Осы жылдар ішінде олар адамдарға тез байып, қаржылық еркіндікке уәде беретін танымал қаржылық алаяқтыққа айналды. Адамдардың бұл схемаларға неліктен берілетіндігінің артындағы Психология көп қырлы, бірақ бұл мақалада біз бұл құбылыстың негізгі себептерін қарастырамыз.

Қаржы пирамидасы дегеніміз не?

Қаржы пирамидасы-бұл алаяқтық схема, оның қатысушыларына олардың қаржылық салымдарынан жоғары табыс алуға уәде беріледі. Схеманың бастапқы қатысушылары жаңа қатысушыларды қаржылық сыйақы туралы уәделерімен азғырып, жалдайды. Мүшелер қосылу үшін жиі жарна төлеуге мәжбүр болады, ал пирамиданың басында тұрған адам олар әкелген әрбір жаңа мүше Төлеген ақшадан комиссия алады. Схема ақшамен жаңа мүшелердің шексіз ағынына негізделген, олар да жаңа мүшелерді тартуы керек. Сайып келгенде, схема сәтсіздікке ұшырайды, нәтижесінде қатысушылардың көпшілігі шығынға ұшырайды. Мұндай схемалардың проблемасы-олар қатысушылардың үлкен және үлкен базасын құруға негізделген, бұл ұзақ мерзімді перспективада тұрақсыз. Неліктен адамдар қаржы пирамидаларының қармағына түседі?

Қаржы пирамидаларының заңсыз сипатына қарамастан, көптеген адамдар әлі де өз қармақтарына түсіп қалады. Бұл құбылыстың себептерінің бірі - қаржылық пирамидаларды қолданатын алаяқтар адамдардың эмоцияларына, тілектеріне және психологиялық қажеттіліктеріне шебер әсер етеді. Міне, адамдардың қаржы пирамидаларының қармағына түсуінің кейбір себептері.

1. Бір нәрсені жіберіп алудан қорқу (FOMO)

Адамдарды қаржы пирамидаларына қосылуға итермелейтін негізгі психологиялық факторлардың бірі-қолайлы мүмкіндікті жіберіп алудан қорқу. Адамға тез немесе оңай көп ақша табуға мүмкіндік берілсе, ол азғыруларға бой алдыруы мүмкін, өйткені бұл оған көп ақша табудың жалғыз мүмкіндігі болуы мүмкін.

Бір нәрсені жіберіп алудан қорқу адамдарды схеманың промоутерлері жасаған жоғары инвестициялық кірістердің тым оптимистік уәделері сияқты ескерту белгілерін елемеге мәжбүр етуі мүмкін.

2. Қаржылық пайдаға ұмтылу

Көптеген адамдар қазіргі кездегіден көп ақша тапқысы келеді. Қаржы пирамидалары бұл тілекті өте аз күш-жігермен немесе қатысушыдан талап етілетін біліммен инвестицияның жоғары кірісін ұсына отырып пайдаланады. Тез және оңай ақша табудың болашағы көптеген адамдар үшін шешілмейтін болуы мүмкін.

3. Жеке қатынастар

Қаржы пирамидалары көбінесе адамдардың жеке қарым-қатынастарына немесе әлеуметтік желілерге бағытталған, оларды достары немесе отбасы мүшелері арқылы тартады. Сіз білетін адамдар сіздің сеніміңізге көбірек ие болатындықтан, сіз өзіңіз білетін және жақсы көретін адам ұсынған деп ойласаңыз, сіз инвестициялауға немесе басқаларды осы схемаға қатысуға тартуға дайын болуыңыз мүмкін.

4. Табынушылық атмосфера

Әдеттегі қаржы пирамидасы табынушылықты еске түсіретін атмосфераны құра алатын кадрлар мен ұсыныстарға баса назар аударады. Олар көбінесе жоғары қысымды тактиканы қолданады, мысалы, сізді тез шешім қабылдауға немесе схемаға қатысуды отбасыңыз бен достарыңыздан құпия ұстауға шақырады.

Адамдар схеманың және оның ұйымдастырушыларының сәттілігіне тым қызығушылық танытуы мүмкін, бұл оларға ескерту белгілерін байқауды немесе алаяқтық операциямен айналысып жатқанын түсінуді қиындатады.

5. Ұсыныс уақытпен шектеледі

Қаржы пирамидаларының көпшілігі шектеулі уақытқа ғана қол жетімді деп мәлімделген ұсыныстармен бірге жүреді. Бұл схемаға қатысушылар қатысушылардың эмоциялары мен инстинкттеріне тікелей жүгінетін жеделдік пен тапшылық сезімін қалыптастыру үшін қолданылады.

Қаржы пирамидаларының нақты мысалдары

Қаржы пирамидасының ең танымал мысалдарының бірі-Берни Мэдоффтың Понци схемасы. Бұл схема инвесторларға мыңдаған доллар шығын келтіріп, жойқын әсер етті. Берни Мэдофф бұл схемаға көбірек адамдарды тарта отырып, инвестицияның жоғары қайтарымын уәде етті. Сайып келгенде, схема ашылды және Мэдофф қылмыстары үшін 150 жылға бас бостандығынан айырылды.

Тағы бір мысал-көптеген зерттеушілер мен реттеушілер қаржы пирамидасы деп атаған атышулы Herbalife тағамдық қоспалар компаниясы. Инвесторлар мен дистрибьюторлар Herbalife өнімдерін салмақ жоғалтуға және денсаулыққа басқа да артықшылықтарға әкелуі мүмкін деген мәлімдемелермен сатуға міндетті. Алайда, Herbalife-пен байланысты белгісіздіктің көп бөлігі оның инвесторлары сатылымның көп бөлігін компаниядан тыс клиенттерге емес, дистрибьюторларға жүзеге асырады.

Қорытынды

Қаржы пирамидалары әртүрлі себептермен көптеген адамдар үшін тартымды. Қаржы пирамидаларымен байланысты ықтимал қауіптерге қарамастан, кейбір адамдар оларға тартылады. Қаржы пирамидаларының артындағы психологияны түсіну арқылы біз өзімізді құрбандардың тағдырын болдырмайтын білім мен құралдармен қаруландыра аламыз.

Сондықтан әрдайым компанияның мәртебесін реттеуші мәліметтер базасымен салыстыру, тәуелсіз заңгерлік кеңес алу және жоғары тәуекелді инвестициялық мүмкіндіктерден сақ болу қажеттілігін ұмытпаңыз. Осындай сақтық шараларын қолдана отырып, сіз өзіңіздің еңбекпен тапқан ақшаңыздың қауіпсіз екендігіне және қаржы пирамидалары немесе басқа да танымал қаржылық алаяқтықтар арқылы ешқашан жоғалмайтындығына сенімді боласыз.

Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрлігі Қаржы пирамидасының негізгі белгілері жөніндегі нұсқаулығын ұсынамын:

Қаржы пирамидасының негізгі белгілері:

1. Мыналарды қоса алғанда, бірақ олармен шектелмей:

- бағалы қағаздар нарығындағы қызметті;
- банк қызметін, оның ішінде депозиттер тарту, кредиттер беру, аударымдар мен төлемдерді жүзеге асыру және т.б. бойынша;
- микрокредиттер беру жөніндегі қызметті;
- коллекторлық қызметті жүзеге асыруға Агенттік лицензиясының/есептік тіркеуінің болмауы.

2. БАҚ-та, интернет-ресурстарда, оның ішінде әлеуметтік желілерде жоғары кірістілік, пассив кіріс алуды уәде ететін жаппай жарнама.

2. Компания клиенттерден жылжымалы немесе жылжымайтын мүлікті нарықтан жоғары баға бойынша (үш айдан бөліп төлеу арқылы немесе ең төменгі пайыздық мөлшерлеме бойынша) сатып алуды ұсынады, сондай-ақ керісінше клиенттерге жылжымалы немесе жылжымайтын мүлікті нарықтан төмен баға бойынша (міндетті аванстық төлеммен) сатып алуды ұсынады.

2. Компания бастапқы капиталды міндетті түрде салып, бірлескен кәсіпорынның/ компанияның қатысушысы болуды ұсынады.

2. Белгілі бір сомаға тауарды/қызметті сатып алу және қосымша бірнеше тұлғаны тарту (бұл ретте бөлшек сауда жоқ) міндетті талап болып табылады.

2. Ақша қолма-қол ақшамен, жеке тұлғаның карточкалық шотына не төлем ұйымдарының терминалдары арқылы электрондық әмиянға салынады.

2. Компанияның, жеке тұлғаның немесе қоғамдық жобаның қызметі туралы нақты анықтама (бірегей қызмет туралы мәлімдеме) жоқ.

2. Компанияның немесе жобаның қызметіне кейіннен қатысу үшін алдын ала (арнайы) жарналардың болуы.

2. Нарықтық көрсеткіш деңгейінен едәуір жоғары кірістілік туралы жария уәде.

2. Кірістілікке кепілдік беру (банк салымдарын қоспағанда, бұған қаржы нарығында тыйым салынған).

2. Атауда, нышандарында, жарнамаларда сөздер мен сөз тіркестерін немесе оларды белгілі компанияларға, брендтерге ұқсас ететін нышандарды пайдалану.

2. Әртүрлі бағдарламаларға халықтан ақша қаражатын тарту, оның ішінде банктік кредитке балама ретінде болатын автомобильдер, пәтерлер, жер учаскелері, халық тұтынатын тауарлар және т.б. сатып алуға тарту.

2. Шарт компанияда, жеке тұлғада немесе жария жобада ақша қаражатының инвесторы (салымшысы) алдында қандай да бір міндеттемелер болмайтындай етіп жасалады. Не шарт инвестордың (салымшының) шарттық қатынастар тоқтатылған және компания, жеке тұлға немесе жария жоба тарапынан міндеттемелер орындалмаған жағдайда да ақша қаражатын қайтаруы мүмкін емес болатындай етіп жасалады.

2. Анонимділік – компанияның немесе жобаның құрылтайшылары және басшылары (тегі, аты, әкесінің аты, өмірбаяны) туралы нақты ақпараттың болмауы, қаржылық есептіліктің болмауы

2. Офистің болмауы немесе айрықша номиналдық офистің болуы, мысалы, заңды тұлғаны тіркеу орны бойынша немесе жеке тұлғаның тұрғылықты жері бойынша.

2. Егер «қаржы пирамидасы» заңды тұлға нысанында ұйымдастырылса, компанияны офшорлық юрисдикцияда (Кипр, Сейшель аралдары, Белиз және т.б.) тіркеу

2. Нарықтық деңгейден айтарлықтай асатын, кепілдік берілген кірісті (мүліктік пайда) төлеуге уәде бере отырып, болмаған активтерге және (немесе) жобаларға инвестициялар.

Пирамида ғұмырының үш кезеңі:

Бірінші – қаржы пирамидасын құру. Әдетте, қатысушылар аздаған, сондай-ақ айтарлықтай көп сома енгізсе де ұйымдастырушылар бірінші қатысушыларға өз қаражатынан уәде етілген табысты төлейді.

Екінші – қаржы пирамидасын көпшілікке тарату. Құныққан салымшылар қатысушыларды, оның ішінде туыстары мен таныстарын бірінен соң бірін тарта бастайды. Сондай-ақ ұйымдастырушылар әйгілі блогерлерді, жұлдыздарды тарту арқылы әлеуметтік желілерде агрессивті жарнаманы пайдаланады. Бірақ бұл кезеңде жаңа қатысушыларға сыйақы жеке қаражат есебінен емес, жаңадан тартылған адамдардың есебінен төленеді.

Үшінші – пирамиданың сөзсіз құлдырауы. Ол белгілі бір қатысушылар саны мен қомақты сома жиналған кезде орын алады. Оңай әрі жедел қол жеткізуге болатын пайдаға сеніп келген адамдар сыйақыдан да, өз ақшасынан да қағылады. Сондай-ақ, оларды қандай да бір жолмен қорғау мүмкіндігі болмайды, өйткені Қазақстанда қаржы пирамидаларының қызметі заңсыз әрі тыйым салынған, демек пирамида ұйымдастырушылары қол қойған құжаттардың ешқайсысы заңды күшке ие болмайды.

Қаржы пирамидасына әдетте, ерікті түрде әрі құқықтық қызмет көрсетусіз кіріп жатады. Демек, ешкім салынған қаражаттың қайтарылатынына ешқандай да кепілдік бермейді. Сондықтан да, егер сізді тезірек шартқа қол қойып, ақша салғызуға асықтырса, арандатушылыққа берілмеңіз.

Егер сізде қаржы пирамидасына тап болғаныңызға қатысты күдік пайда болса:

- дереу тұрғылықты жеріңіз бойынша құқық қорғау органдарына, ІІМ-ге;
- сондай-ақ Қазақстан Республикасының Қаржы нарығын реттеу және дамыту агенттігіне және Қазақстан Республикасының Қаржылық мониторинг агенттігіне жүгінуіңіз қажет. Қаржы реттеушісіне «Fingramota Online» мобильді қосымшасының «Қаржы пирамидалары және қаржылық алаяқтық» бөлімі арқылы немесе Call-орталықтың 1459 қысқа нөмірі бойынша (жұмыс уақыты: жұмыс күндері сағат 9.00-ден 17.00-ге дейін) жүгінуге болады.

Қазақстан Республикасының Қаржы нарығын реттеу және дамыту агенттігінің ресми сайтында кепілдік берілген кірісті төлеуге (мүліктік пайда) уәде ететін, оның ішінде әрекеттеріне ҚНРДА-ға азаматтардың шағымдары келіп түскен азаматтардан және ұйымдардан ақшаны тарту жөнінде қызмет белгілері бар тұлғалардың тізімі жарияланды.

Сондай-ақ Қазақстан Республикасының Қаржылық мониторинг агенттігінің интернет-ресурсында қаржы пирамидасы ретінде қызметі күдікті, сондай-ақ сот үкімі шығарылып қойған ұйымдардың кеңейтілген тізбесі жарияланды.

Қаржы пирамидаларының қызметіне тыйым салу 30-дан астам елде қарастырылған. Оның ішінде Австрия, Ұлыбритания, Франция, Канада, Италия, Қытай, Біріккен Араб Әмірліктері.

Қазақстан мыналарды қамтамасыз етеді:

- қылмыстық жауапкершілік - қаржы пирамидасын құрғаны және (немесе) қызметін басқарғаны үшін (Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 217-бабына сәйкес);

- әкімшілік - қаржылық (инвестициялық) пирамида қызметі туралы жарнамаларды дайындау, тарату және орналастыру үшін («Әкімшілік құқық бұзушылық туралы» Қазақстан Республикасы Кодексінің 150-бабына сәйкес).

Қазақстан Республикасы Қаржы мониторингі жөніндегі агенттіктің

- Қаржылық пирамида белгілері бар жобалар тізімі,
- Сотқа дейінгі тергеу басталғанно которым начато досудебное

/п	№п	Жобаның атауы:
	1	«Chia Tai Tianqing», «Chia Tai Pharmaceutical»
	2	«Crowd1»
	3	«Qnet»
	4	«Hit Beat Music»
	5	«Sterling Invest»
	6	«Amanat home»
	7	Чаты в мессенджерах «Озимиз гой Арай», «Вклад чат 100%», «Luxery» (Боранбек)
	8	«The Great Tower»
	9	«Has Logistic» (ТОО «UpgradeAS»)
	10	«Не работа»
	11	ПК «Ақ үй Арман»
	12	ПК «Asar baspana»
	13	«Metago»
	14	«Quasar»
	15	"Eolus"
		<ul style="list-style-type: none"> • Сотқа дейінгі тергеп-тексеру ақталмайтын негіздер бойынша аяқталған қаржы пирамидасы белгілері бар жобалардың тізімі

/п	№п	Жобаның атауы:
	1	«Бахыт мебель»
	2	«Sweet Money»
	3	Чаты в мессенджерах «5000#20000», «3000#9000»
	4	Чаты в мессенджерах «Доверие», «Реализуй мечту»
	5	«Ауба-Жанұя»
		<ul style="list-style-type: none"> • Тергеу аяқталды (сотта қаралуда)

/п	№п	Жобаның атауы
	1	«Auto Seller»
	2	«ЖК Отау KZ»
	3	«Qaz home»
	4	Чаты в мессенджерах «Миллионеры 30 на 90», «Рассвет»

п/п	№	Жобаның атауы	Дата приговора
	5	«World money»	
		Соттардың үкімдері жасалған жобалардың тізімі	
	1	«LV Force»	30.09.2022
	2	«Qnet»	25.08.2023
	3	«Unique Finance»	24.05.2021
	4	ПК «Елімай-2019»	24.07.2023
	5	«B2B Jewerly»	28.10.2021
	6	ТОО «Fast Vic» и ТОО «Caspian Crocus»	03.11.2022
	7	«World Business Consulting»	31.03.2022
	8	«Finiko»	17.03.2023
	9	«Innova Gold»	31.08.2023
0	1	«Qozqan»	30.06.2023
1	1	«Investment Consulting Agency»	05.07.2022
2	1	«Antares»/ «Antares Trade»	28.07.2023 15.05.2023
3	1	«Eden life», «ММК Investment»	02.03.2023
4	1	«Шаңырақ+» (ТОО «Best Road Investment»)	30.12.2022
5	1	«Sincere Systems»	05.07.2023
6	1	«Семейный капитал»	04.07.2023
7	1	«River Coins Limited»	28.09.2022
8	1	«Денежный поток»	11.05.2021
9	1	«Великое будущее»	18.10.2021
0	2	«Мебельный проект Нур»/ «Нұр- жиһаз»	16.08.2022
1	2	«Лидер Капитал 168»	28.09.2022
2	2	Нарымбетова (проект «Тендер»)	14.09.2022 15.12.2022
3	2	Чаты в мессенджерах «4 күн 70%, 5күн 70%», «Айналым», «VIP чат», «Bay Life», «Bay Life чеки», «Бронь»	04.05.2023
4	2	ПК «Ата-мекен 2021»	01.02.2023

2	«Hermes LTD», входящий в состав холдинговой компании «Life is good»	22.05.2023
5	Чаты в мессенджерах «Айналым 30%», «3 күнде 30%», «Асыл инвест»	28.12.2021
6	2 «Свой дом»	31.05.2023
7	2 ПК «GAP»	06.10.2022
8		

Әдебиеттер тізімі:

1. «Жарнама туралы» Қазақстан Республикасының 2003 жылғы 19 желтоқсандағы № 508 Заңы
2. «Қазақстан Республикасының екінші деңгейдегі банктерінде орналастырылған депозиттерге міндетті кепілдік беру туралы» Қазақстан Республикасының 2006 жылғы 7 шілдедегі N 169 Заңы
3. <https://www.gov.kz/memleket/entities/pravstat?lang=kk>
4. <https://www.gov.kz/memleket/entities/qriim?lang=kk>

ӘОЖ 343.614

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ЗАҢНАМАСЫ БОЙЫНША
АДАМНЫҢ
ӨЗІН-ӨЗІ ӨЛТІРУГЕ ЖЕТКІЗУ ҮШІН ЖАУАПҚЕРШІЛІККЕ
ТАРТУДЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ НЕГІЗДЕРІ**

А. Қадырқұлов

заң ғылымдары магистрі, аға оқытушысы

М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ.

Р. Құзберенов

6В04212 - «Мемлекеттік қызмет және әкімшілік құқық» БББ 4 курс студенті

М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ.

Андатпа. Бұл мақалада Қазақстан Республикасының заңнамасына сәйкес адамның өзін-өзі өлтіруге жеткізу үшін жауапкершілікке тартудың құқықтық негіздеріне көңіл аударылған және осы мәселе жан-жақты талданған.

Кілт сөздер: суицид, өзін-өзі өлтіру, іс-әрекет, әрекетсіздік, қылмыс, қылмыстық заң, қылмыстық жауапкершілік.

Аннотация. В данной статье основное внимание уделяется правовым основам привлечения лица к ответственности за доведение до самоубийства по законодательству Республики Казахстан и сделан всесторонний анализ данной проблемы.

Ключевые слова: суицид, самоубийство, действие, бездействие, преступление, уголовный закон, уголовная ответственность.

Annotation. This article focuses on the legal basis for holding a person accountable for incitement to suicide under the legislation of the Republic of Kazakhstan and makes a comprehensive analysis of this problem.

Key words: suicide, action, inaction, crime, criminal law, criminal liability.

Қоғамның экономикалық, әлеуметтік, табиғи факторлары саласындағы біртіндеп өзгерістерге байланысты адамдар өмірінің қазіргі қарқыны күрт, динамикалық, спазмодикалық сипатқа ие болды. Бұл адамдардан физикалық және психологиялық төзімділікті талап етеді. Бірақ барлық адамдар мұндай қиындықтарға төтеп бере алмайды. Содан кейін күйзеліс, стресс және депрессия жағдайлары пайда болады, бұл адамды өзін-өзі өлтіру ойларына әкеледі. XX ғасырдың соңғы онжылдықтары мен XXI ғасырдың басы бүкіл әлемде суицидтер мен суицидтік әрекеттер санының тұрақты өсуімен сипатталды. Бұл мәселеге өзін-өзі өлтірудің орта жастағы "жасаруы" фактісі ерекше мән береді, яғни өзін-өзі өлтірудің көпшілігі жасөспірім және жастар арасында жасалады.

Қолайсыз әлеуметтік ортаның болуы, әдетте, жасөспірімді (жастарды) өзін-өзі өлтіруге итермелейтін негізгі себеп болып табылады. Осы тұрғыдан суицидтің себептерін талдау оларды үш негізгі факторға топтастыруға мүмкіндік береді:

- 1) ата-аналармен өзара қарым-қатынас, олардың өз балаларын түсіну дәрежесі, жанашырлық, нормативтік қатынастар;
- 2) мектептегі (оқу орындағы) мұғалімнің жеке басына, сыныптағы социометриялық мәртебеге және оқу үлгерімі мен өмірлік перспективалар факторларына жеке көзқарасқа байланысты мәселелер;
- 3) құрдастарымен, достарымен, қарама-қарсы жыныстың өкілдерімен қарым-қатынас.

Суицидтік мінез-құлық нұсқаларын талдау осындай мінез-құлыққа ие жасөспірімдердің жеке ерекшеліктері туралы қорытынды жасауға мүмкіндік береді: алаңдаушылықты арттыру, көңілсіздік, қоршаған ортаны теріс қабылдау, оны өзгертуге деген ұмтылыс және мәселені шешудің жолын өз бетінше таба алмау [1].

Өзін-өзі өлтіру әрекеттерін түсіндіретін мотивтердің ішінде жасөспірімдер мен психологтар басқа адамдарға әсер етудің әртүрлі тәсілдерін көрсетеді: "адамға сенің үмітсіздігіңді түсіндіру" - 40% жағдай; "жаман қарым-қатынасқа өкіну" - 30%; "басқаны қалай жақсы көретініңді көрсету" немесе "өзіңді жақсы көретініңді білу" - 25% және соңында жағдайлардың 18%-ы - "көмекке шақыру, айқайлау".

Суицидтің психологиялық мағынасы көбінесе реакцияға, әсер ету кернеуін жоюға, қиын өмірлік жағдайдан шығуға, одан кетуге байланысты болады. Демонстрациялық сипаттағы суицид әрекеті жасалған кезде, жасөспірімнің агрессиясы сыртқы жағынан бағытталған: кек алуға, зиян келтіруге, біреуді азаптауға, жауапкершілікке тартуға. Мысалы, суицидтік әрекеттері бар жасөспірімдер арасында шекара жағдайлары, жүйке жүйесінің бұзылуы және ситуациялық реакциялары бар адамдарда болады. Бұл жағдайда өлімге нақты тілек жоқ. Аяқталған суицид жағдайында өзінің өзіне қарсы агрессияға басымдық беріледі. Өлімге тілегі, өмірге байланысты өмір сүру мағынасын жоғалтумен, наразылықпен, ниетін болдырмайтын бақытсыздықпен, өзін-өзі жазалаумен ұштасады.

Өзін-өзі өлтірудің алдын алу, оның ішінде қылмыстық-құқықтық маңызы бар суицидтер заң ғылымы саласындағы білімге негізделген ережелерді қанағаттандыратын «өзін-өзі өлтіру», «өзін-өзі өлтіруге оқталу» және "өзін-өзі өлтіруге жеткізу" сияқты терминдерді дұрыс, нақты және біржақты түсінуге негізделуі тиіс.

Өзін-өзі өлтіру дегеніміз адамның өзіне қасақана өлім әкелуі деп түсіну керек. Өзін-өзі өлтіруге оқталу – адамның өзі- не-өзі өлім келтіру арқылы жасаған, өзіне тәуелсіз себептер бойынша өз мақсатына-өз өліміне жетпеген қасақана әрекеттері.

Өзін-өзі өлтіру – заңсыз әсер ету, зорлық-зомбылық немесе оны қолдану қаупі, сондай-ақ адамға қатысты қадір-қасиетті жүйелі түрде қорлау, бұл оны өзіне-өзі өлім жасауы туралы саналы шешімге әкеледі.

Қылмыстық-құқықтық маңызы бар суицид үшін келесі белгілер тән:

- а) жәбірленушінің өзін-өзі өлтіруге шешімін таңдауы, қылмыс субъектісінің құқыққа қарсы іс-әрекетімен міндетті түрде шартталған;
- б) жәбірленуші онымен болған жағдайды түсінуін бағалауға сүйене отырып, өмірден кету кезінде мінез-құлықтың жалғыз мүмкін нұсқасын көреді;
- в) сәтінде суицидтік оқиғалар жәбірленушінің өз өлімін қалауы, тек соған жетуі;
- г) өмірден кетуге бағытталған іс-әрекеттерді (әрекетсіздікті) жасау кезінде жәбірленуші осындай іс-әрекеттерге оны келтіруге қабілетті барлық салдарларды елестетуі.

Қылмыстық заңда өзін-өзі өлтіруге жеткізгені үшін жауаптылықты көздейтін норманың болуы (ҚР ҚК 105-бабы) мыналарды сипаттайды [2]:

- 1) «өзін-өзі өлтіру» термині анықтамасы- ның негізсіз болмауы;
- 2) пайдалану үшін толық көлемде сәйкес келмейтін "жеткізу" термині;
- 3) өзін-өзі өлтіруге қылмыстық қатыстылықтың ықтимал жағдайларын қамту- да белгілі бір шектеулер;
- 4) кінәлінің қылмыстық әрекеттерін қосымша саралау қажеттілігі, өйткені соңғы- сының өзінде дербес қылмыс құрамы болуы мүмкін.

Өзін-өзі өлтірудің таралуына қаты- сты біздің елімізде қалыптасқан өте қолайсыз жағдай салыстырмалы түрде, оның ішінде басқа елдердің қылмыстық заңнамасында берілген мүмкіндіктерге жүгінуге мәжбүр етеді. Жақын шет елдерде өзін-өзі өлтіру және өзін-өзі өлтіруге әрекет жасау жағдайларына қатысты қылмыстық-құқықтық си- паттағы алдын-алу мүмкіндіктері «өзін-өзі өлтіруге», «өзін-өзі өлтіруге» және тіпті «өзін-өзі өлтіруге» байланысты. Алыс шет елдерде өзін-өзі өлтіруге қылмыстық қатысы бар қылмыстық жауапкершілік «жеткізу», «арандату», «көмек көрсету (бірлесіп әрекет ету)», «арандату», «тауарларды, заттарды немесе әдістерді өзін-өзі өлтіру құра- лы ретінде насихаттау немесе жарнамалау», «бас тарту», «сендіру», «сендіру» және «өзін-өзі өлтіруге қатысу» [3].

Қылмыстық-құқықтық маңызы бар өзін-өзі өлтіру (оған қастандық жасау) жағдайларының осындай қамтылуы неғұрлым елеулі алдын алу нәтижесіне қол жеткізу мүмкіндігін алдын ала айқындайды.

Өзін-өзі өлтіру (оған қастандық жасау) мен заңсыз әрекет арасындағы себептік байланыс жанама болып табылады. Басқа адамды өзін-өзі өлтіруге (оған қастандық жасауға) жеткізгісі келген адам не істесе де, өзін-өзі өлтіру туралы шешімді өзі қабылдайды. Қолайсыз өмір сүру жағдайлары, психологиялық тұрғыдан өте ыңғайсыз жағдай және т.б. «суицид» шешімін қабылдауға әсер етуі

мүмкін, бірақ тек «суицид мүмкін» нұсқасында. Нәтижесінде, сарапшылардың «өзін-өзі өлтіруге» қатысты әрекеттері сыртқы жағдайлардан немесе су-ицид жағдайынан басқа ештеңе емес. Олардың болуына байланысты суицидтің басталуы міндетті емес.

Аталған мәселені зерттеу нәтижелері бізге қылмыстық-құқықтық нормаларды және өзін-өзі өлтірудің алдын алудың криминологиялық құралдарын жетілдіру жөнінде бірқатар нақты ұсыныстар енгізуге мүмкіндік береді.

Қылмыстық құқық мақсаттары үшін біз суицидтің (суицидтің) келесі анықтамасын ұсынамыз – адамның өзіне қасақана өлім әкелуі. «Суицид» терминінің мұндай түсінігі психологиялық (өзін-өзі өлтірудің ерікті әрекеттеріне жататындығы, өмірден айыру ниетінің болуы) және мінез-құлық (өз өліміне қол жеткізу) компоненттерін қамтиды. Бұл анықтама психикалық бұзылулардан зардап шегетін адамның өзін-өзі өлтіруіне мүмкіндік береді, бірақ психиканың ашылмаған зақымдану деңгейі ғана. Соңғысы, тікелей өзін-өзі өлтіру кезінде адам өзі жасаған іс-әрекеттің нақты сипаты мен әлеуметтік маңыздылығын толық түсінбейтіндігімен немесе оның іс-әрекеттерін басқаратындығымен сипатталады (ҚР ҚК-нің 17-бабына ұқсас, ақыл-есі бұзылған адамдарға қатысты). Суицидтің жоғарыда келтірілген анықтамасынан суицид дегеніміз – өзіне-өзі қол жұмсаған, яғни мақсатына жеткен адамның өлімі. Сондықтан тірі адамға қатысты суицид туралы айту дұрыс емес. Егер адам қайтыс болғысы келсе және өмірден кетуге тырысса, бірақ оған қатысы жоқ жағдайларға байланысты өлім болмаса, онда бұл жағдайда оны өзін-өзі өлтіруге әрекет жасаған деп атау керек. Демек, өзін-өзі өлтіруге әрекет жасау деп объективті себептермен өлімнің басталуымен аяқталмаған «суицидтік» жағдайды түсіну керек.

Мұндай түсінік өзін-өзі өлтіруді өлі (мәйіт), ал өзін-өзі өлтіруге әрекет жасаған адамды тірі адам деп санауға мүмкіндік береді.

Суицидтің ең төменгі жас шегі ретінде 14 жасты анықтау керек. Бұл жас шегі (көп жағдайда) психиканың даму деңгейіне сәйкес келеді, бұл тәуелсіз әрекеттерді жасаған кезде олардың жеке және әлеуметтік қатынастардағы маңыздылығын түсініп қана қоймай, оларға қажетті бақылауды жүзеге асыруға мүмкіндік береді. Бұл мәселені түсінуден ауытқу психикалық бұзылумен байланысты емес психикалық дамуы тежелген кәмелетке толмағандарға ғана қолданылады. Соңғысы логикалық ойлауға, қиын жағдайларда шарлауға, өз әрекеттерінің жақын нәтижелерін болжауға, оларды әлеуметтік нормалар мен тыйымдармен, соның ішінде қылмыстық құқық үшін маңызды жағдайлармен байланыстыруға қабілетсіздігімен ерекшеленеді. «Оларды орындауда» өзін-өзі өлтіру тек 18 жастан бастап мүмкін болады (ҚР ҚК-нің 15-бабында көрсетілгендей, қылмыстық жауаптылықтың басталуына байланысты) [4].

Өзін-өзі өлтіруге жеткізгені үшін қылмыстық жауапкершілік 16 жасқа толған есі дұрыс адамға қатысты көзделген. Алайда, егер суицидтің ең төменгі жас шегі 14 жас болатын жоғарыда келтірілген ережеге сүйенсек, сәйкесінше суицидке ұшыраған адамның жасы 14 жастан асқан деп танылуы керек. Біздің ойымызша, осы Ережені заңнамалық деңгейде өзгерту суицидтің – қылмыстық заңды қолдану саласындағы алдын алу қызметінің тиімділігін арттырады.

Бұл мәселені келесідей шешу керек сияқты: қылмыстық жауаптылықтың жасын реттейтін Қылмыстық кодекстің 15-бабы: «адам өлтіргені үшін» (99-бап), деген сөздерден кейін «өзін-өзі өлтіруге дейін жеткізген үшін» (105-бап) деген сөздермен толықтырылсын.

Қылмыстық заңда болумен қатар ҚР ҚК-нің 105, атап айтқанда, өзін-өзі өлтіруге және оны насихаттауға ықпал ету, көмек көрсету, ықпал жасау, сөзбен итермелеу үшін жауапкершілікті көздейтін нормалармен толықтырған жөн.

Сонымен, жоғарыда айтылғандарға сүйене отырып, 14 жасқа дейінгі балалар мен жасөспірімдердің, әрекетке қабілетсіз, сондай-ақ өзін-өзі өлтіру туралы шешім қабылдаған кезде психикасының бұ- зылуынан зардап шеккен, олардың жасалып жатқан іс-әрекеттің нақты сипаты мен әлеуметтік маңыздылығын толық түсінуге мүмкіндік бермейтін немесе өліммен аяқталған әрекеттерін басқаруға қабілетті адамдардың ауто-агрессивті әрекеттерін өзін-өзі өлтіруге болмайды.

Өзін-өзі өлтіруге сондай-ақ «өздерінің» өліміне әкеп соққан әлеуметтік маңызы бар әрекеттер, мысалы, «батырлық» әрекеттер, өз өмірінің құны бойынша жасалатын қылмыстар (мысалы, террористік акт) және т. б. жатпайды.

Қаралып отырған бағытта қылмыстық заңды қолданудың тиімділігін арттыру мақсатында ҚР Жоғарғы Сотының Пленумында бар қаражатты, атап айтқанда, өзін-өзі өлтіру туралы істер бойынша сот практикасында туындаған мәселелер бойынша қаулы нысанында түсіндірмелер беру сияқты құралдарды пайдалану қажет. Қазіргі заманғы ғылыми ережелер, сот практикасын талдау және жалпылау негізінде әзірленген ережелер қылмыстық сот ісін жүргізу барысында туындайтын ең күрделі және Даулы мәселелерді шешуді түсіндіруге тиіс. Жоғарғы Сот Пленумының өзін-өзі өлтіру туралы сот практикасы туралы Қаулысы өзін-өзі өлтіру үшін жауапкершілік туралы заңнаманың дұрыс және біркелкі қолданылуын қамтамасыз етеді.

Әдебиеттер тізімі

1. Распопова Н.И. Основные тенденции динамики распространенности суицидов в Республике Казахстан. - Алматы: ЦАУ, 2018 г. с.1 // http://www.medpsy.ru/mprj/archiv_iglobal/2013_2_19/nomer/nomer03.php (Дата обращения: 29 ноября 2022 г.)
2. Борчашвили И.Ш. Комментарий к Уголовному кодексу Республики Казахстан. Особенная часть (том 2). – Алматы: Жеті жарғы, 2015. – 1120 с.
3. Каржаубаев С.С. О совершенствовании института Уполномоченного по правам человека в Казахстане // Научно-правовой журнал «Вестник Института законодательства и правовой информации Республики Казахстан» №3 (70)-2022 с. 39-47 <https://vestnik.zqai.kz/index.php/vestnik/issue/view/30> (Дата обращения: 11 октября 2022 г.).
4. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі, 03.07.2014 ж.

УДК 343.352.7

КОРРУПЦИОННЫЕ ПРАВОНАРУШЕНИЯ В ПРОЦЕССЕ ПРОВЕДЕНИЯ ВЫБОРОВ

А. Кадыркулов

**магистр юридических наук, старший преподаватель
Таразский региональный университет имени М.Х. Дулати, г. Тараз**

Аннотация. В данной статье рассматриваются проблемы коррупции при проведении выборов в государственные органы, а также специфика этих правонарушений, вместе с тем даны рекомендации по их предупреждению и дальнейшему совершенствованию законодательства.

Ключевые слова: коррупция, выборы, избиратели, правонарушение, администрация, власть, незаконность, уголовная ответственность.

Аңдатпа. Бұл мақалада мемлекеттік органдарға сайлау кезіндегі сыбайлас жемқорлық мәселелері, сондай-ақ осы құқық бұзушылықтардың ерекшеліктері қарастырылған, сонымен бірге олардың алдын алу және заңнаманы одан әрі жетілдіру бойынша ұсыныстар берілген.

Кілт сөздер: сыбайлас жемқорлық, сайлау, сайлаушылар, құқық бұзушылық, әкімшілік, билік, заңсыздық, қылмыстық жауапкершілік.

Annotation. This article discusses the problems of corruption during elections to government bodies, as well as the specifics of these offenses, at the same time, recommendations are given for their prevention and further improvement of legislation.

Key words: corruption, elections, voters, offense, administration, power, illegality, criminal liability.

Коррупция – как злоупотребление правом (полномочиями) распоряжением чужими ресурсами (властными, денежными, информационными и т.п.) в личных корыстных целях или в целях третьего лица в сфере политики представляет собой преступную деятельность, заключающуюся в использовании должностными лицами доверенных им прав и властных возможностей в целях личного обогащения. Наиболее частые проявления данного вида коррупции – подкуп чиновников и общественно-политических деятелей, взяточничество за законное и незаконное предоставление благ и преимуществ, протекционизм – выдвижение работников по признакам родства, землячества, трайбализм и др.

Наличие или отсутствие доступа к административным ресурсам в период предвыборной кампании заведомо ставит граждан государства в неравные условия. Это утверждение оказывается справедливым, прежде всего по отношению к выдвигающимся кандидатам, а, следовательно, и по отношению к избирателям.

Как показывает опыт Казахстана и соседних стран, наиболее явно указанный феномен проявляется в рамках предвыборных кампаний местного уровня, хотя в целом эта тенденция присуща кампаниям всех уровней.

Поскольку выдвижение на пост главы исполнительной власти определенного региона (аула, села, города, района) еще действующего главы, то, как обычно, к выборам приурочивается выплата и/или повышение пенсий, заработной платы и «прощение» других задолженностей перед государством, что оказывает свой манипулятивный эффект на избирателя, могущий быть приравненным к подкупу, особенно на людей старшего возраста и менее социально защищенных слоев населения.

В период предвыборной кампании практически все аппараты администраций местных исполнительных органов начинают работать на победу того или иного кандидата и/или поражение другого, по указке «сверху».

Что касается административного ресурса, то типичные формы проявления такой поддержки кандидата, следующие:

- возникают дополнительные сложности с регистрацией других кандидатов;
- происходит манипулирование со СМИ;
- «бюджетники» привлекаются к бесплатной разноске агитационных материалов;
- инициируется массовое досрочное голосование и т. п.

Типичными оказываются и нарушения в день голосования на избирательных участках, поскольку участковые избирательные комиссии являются ангажированными центральной избирательной комиссией, расположенной как правило в здании администрации и состоящей из работников администрации.

Опыт постсоветских стран показывает, что, если в день голосования мы имеем информацию о том, что более 5% избирателей воспользовались возможностью досрочного голосования или/ и столько же избирателей намерены проголосовать дома – значит, мы имеем дело с массивной фальсификацией [1].

Как правило, причастность властных структур к нарушениям «неочевидна» – хотя очевидна та выгода, ради которой эти нарушения производятся.

Во время выборов ситуация часто бывает достаточно жесткой. Иногда главной действующей силой на выборах со стороны власти становятся структуры МВД и местной администрации. В течение кампании правоохранительные органы в форме выверяют «неудобных» избирателей или наблюдателей из числа оппозиции, стараются не допустить их избирательному участку.

В некоторых регионах известными жесткими нравами бывает небезопасно оставаться представителям оппозиционных кандидатов. Нет ничего проще, чем посадить под арест человека за уличную драку или мелкое хулиганство, спровоцированное или просто смоделированное при удобном случае. Общим фактом является и то, что на финише кампании, отстаивая сторону оппозиции, лучше будет просто перейти на нелегальное положение, чтобы не встретить итоги выборов где-нибудь в камере заключения. Что это, как не коррупция?

Нам необходимо разделить следующие феномены, встречающиеся, в частности, в рамках избирательных кампаний и иногда являющиеся почти синонимами. Мы имеем в виду так называемые «грязные технологии», собственно нарушения законодательства и, наконец, коррупцию. Нарушения законодательства в данных случаях не всегда носят коррупционный характер. Однако, коррупция по самому своему определению, всегда является нарушением законодательства и, более того, всегда является грязной технологией.

Коррупция (от лат. *corruption* – подкуп), прямое использование должностным лицом своего служебного положения в целях личного обогащения. Как правило, сопровождается нарушением законодательства [2].

Как известно, к любому действию/бездействию человек мотивируется двояко: желанием приобрести или страхом потерять. Потерять свое место, а, следовательно, доступ к власти и материальным благам. Таким образом, победа того или иного кандидата на административную должность, может восприниматься как личная победа или личное поражение. Происходит идентификация персонализированной власти с тем или иным кандидатом.

Классическое определение коррупции предполагает факт денежного вознаграждения. Причем выделяется субъект коррупции (человек, нуждающийся в услуге и готовый ее оплатить) и объект коррупции, или объект подкупа (человек,

способный такую услугу предоставить). В нашем случае в качестве субъекта подкупа выступает кандидат. Как показывает практика последних выборных кампаний, наиболее вероятными объектами подкупа для кандидата являются:

- администрации различного уровня;
- избирательные комиссии;
- другие государственные органы;
- главы администрации и отдельные государственные служащие;
- депутаты;
- руководители и отдельные работники бюджетных организаций;
- руководители СМИ;
- руководители НПО и др.

Многие из этих объектов имеют в своем распоряжении административный ресурс (государственный статус, подчиненных служащих, статьи бюджета, информационную базу данных, оргтехнику и т. п.) и готовы его предоставить тем или иным кандидатам на тот или иной пост.

Зачастую представитель власти выступает как частное лицо. Хотя, прикрываясь прорехами в законодательстве, он может официально уходить в отпуск, агитация им проводится достаточно явно. Очевидно, что сам факт сбора в зале администрации работников аппарата (руководителей предприятий, школ, больниц, редакторов СМИ и т.д.), нахождение главы администрации в президиуме, его презентация доверенного лица избранного кандидата и собственное выступление воспринимаются присутствующими как руководство к действию, как приказ и как угроза.

Здесь прежде всего проявляет себя все еще остающаяся патриархальной политической система и неопределенность статуса чиновников: государственных и приравненных к ним служащих – кроме тех, которые являются выборными. Другими словами, смена главы администрации приводит к кадровым перестановкам и риску потерять рабочее место для многих из них.

В предотвращении злоупотреблений в рамках предвыборной кампании прежде всего заинтересованы кандидаты-конкуренты и сопровождающие их команды. Комплекс мер обычно включает в себя:

- превентивные мероприятия,
- оперативные мероприятия,
- судебные разбирательства.

Последние тоже начинают становиться своего рода избирательной технологией по возможности срыва или опротестования результатов выборов.

Грань, которую предстоит перейти кандидатам, принимая решение об участии в войне предвыборной кампании, всегда лежит между совестью и законом.

То, что сегодня называют нравственной и этической «экологизацией политических кампаний» пока недостаточно поддержано нашим законодательством о выборах.

Превентивные меры включают в себя то, что относится к изменениям в законодательстве. В принципе изменения могут быть четырех уровней – идеологические и технологические:

1. изменение самой идеи выборов;

2. изменения, связанные с необходимостью адекватного выражения этой идеи;
3. изменения, связанные с необходимостью исключения неправильного толкования и применения закона;
4. изменения, позволяющие исключить практику, которая не отрегулирована законом.

Свободные выборы – это выборы, которые не испытывают принуждения извне, независимые от кого-то и самостоятельные в выборе. Социальная ценность выборов состоит в том, что они являются одним из существенных моментов политического самоутверждения граждан и политической самоорганизации гражданского общества [3]. Не редко вышеупомянутое положение, закрепленное в Конституции, нарушается. Несмотря на угрозу наказания, субъекты, заинтересованные в проведении избирательной кампании в свою пользу, не останавливаются, так как роль выборов очень высока.

Хотя в уголовном законодательстве и предусмотрены соответствующие статьи, связанные с нарушением законодательства о выборах, но они не работают. Уголовно-правовые нормы, казалось бы, должны пресекать правонарушения в сфере избирательного права, с целью проведения некоррупцированных и честных выборов. Но является ли это эффективным? Если рассматривать судебную практику назначения наказаний по данным статьям, то можно увидеть, что данные статьи практически не применяются. Не применение статей связано не с тем, что преступления не совершены, а с тем, что лица, совершающие такие правонарушения, остаются безнаказанными в силу того, что сами государственные органы не заинтересованы в выявлении и пресечении этих правонарушений.

В соответствие со опубликованной статистикой за последние десять лет с 2013 г. по 2023 г. привлечено очень малое количество лиц к уголовной ответственности, что подтверждает вышесказанные слова.

Избирательный процесс состоит из определенных стадий:

1. Назначение выборов;
2. Образование избирательных округов;
3. Выдвижении кандидатов и их регистрации;
4. Проведение предвыборной агитации;
5. Голосование и определение итогов голосования, установление результатов выборов и их официальное опубликование.

И на всех вышеперечисленных стадиях возможно совершение противоправных деяний. Наиболее распространенными формами проявления коррупции являются:

- Подкуп субъектов избирательного процесса (избирателей, избираемых и иных лиц, имеющих отношение к избирательной кампании);
- Незаконное финансирование избирательных кампаний, связанное со злоупотреблением служебным положением или злоупотреблением полномочиями;
- Незаконное оказание и получение материально-финансовой поддержки на выборах;
- Давление на население и конкурентов.

Коррупция в сфере избирательного процесса является прогрессивным явлением, имеющим свои специфические черты.

Во-первых, это субъектный состав к нему нужно отнести граждан обладающим правом избирать и быть избранным, кандидатов – лиц, выдвигаемых в

соответствии с законодательством в качестве претендентов на замещаемую должность или на членство в органе государственной власти или органе местного самоуправления, уполномоченных представителей кандидатов, избирательные объединения, являющиеся политическими партиями и наблюдателей – граждан, которые осуществляют наблюдение за проведением процесса голосования.

Во-вторых, сфера деятельности. Сферой деятельности является избирательный процесс. Именно в данном процессе коррупция наиболее опасна, т.к. нарушаются права граждан и в дальнейшем, может привести к необратимым последствиям (например, избрание не того кандидата).

В третьих, определенная цель, причем цель для каждого субъектов является разной. Лица, являющиеся кандидатами на замещаемую должность, обладают целью достижения победы в процессе избирательной кампании, Избиратели, наблюдатели и иные лица, получающие подкуп, стремятся получить выгоды материального характера.

В связи с тем, что коррупция в избирательном процессе имеет высокую степень общественной опасности, государство вместе с обществом должно активно бороться с распространением такого явления. Профилактика противодействия коррупции в избирательном процессе должна включать комплекс социальных, уголовно-правовых, административно-правовых и конституционно-правовых мер, направленных на выявление, пресечение, предупреждение и разоблачение коррупции. В виду этого следует предпринять следующие меры, направленные на:

1. Формирования антикоррупционного настроения общества в отношении коррупционных проявлений в избирательном процессе;

2. Пожизненное ограничение активного избирательного права лиц, уличенных в коррупционных процессах во время избирательной кампании;

3. Обеспечение прозрачных процессов финансовой сферы избирательного процесса для обеспечения возможностей выявления и пресечения коррупционных деяний;

4. Законодательно закрепить термин «коррупция в сфере избирательного процесса» [4];

5. Ужесточить уголовную ответственность для лиц, уличенных в коррупции во время проведения выборов (установить наказание в виде лишения свободы для всех составов преступлений, касающихся выборного процесса, как за тяжкое преступление).

Одни только меры правоохранительных органов не могут противостоять коррупции. Если все общество будет взаимодействовать с усилиями всей страны, коррупция может быть эффективно решена как социальное явление. С этой точки зрения борьба с коррупцией в избирательном процессе должна стать не только законодательной и правоохранительной структурой, но и важной сферой координации для всего общества. В последнее время коррупция в нашем обществе и государственных учреждениях достигла высочайшего уровня. Коррупция распространилась на все ветви власти, превратив их в единый «комок» коррупции, заинтересованных только в собственном богатстве. Коррупция в избирательном процессе – одна из наиболее опасных форм коррупции, поскольку она является первопричиной различных проявлений коррупции во всех последующих государственных органах, позволяя политическим элитам распоряжаться материальными ресурсами государства и определять финансовую и экономическую политику государства.

Список литературы

1. Захарьев А. Экономическая составляющая коррупции в Республике Казахстан. Статья на сайте Pandia, 2019 г.
2. Дамм И.А. Коррупция в избирательном процессе как объект криминологического познания. Монография, Красноярск, 2018, С. 25.
3. Клейменов М.П. Общественная опасность и наказуемость электоральных преступлений // Вестник Омского университета. Серия «Право», 2018. №3 (56), С. 146.
4. Карпова Ю.Л. Противодействие коррупции в избирательном процессе. Монография, Екатеринбург, 2018, С. 249

УДК 349**К ВОПРОСУ ОБ ИНФОРМАЦИОННЫХ ПРАВАХ ГРАЖДАН В КИБЕРПРОСТРАНСТВЕ**

**Жексембаева Наркес Есимханқызы, магистр права
Международный Таразский инновационный институт имени Шерхана
Муртазы, кафедра «Гражданское и уголовное право»**

**Датеева Айбала Мейрамханқызы, магистр юридических наук
Международный Таразский инновационный институт имени Шерхана
Муртазы кафедра «Гражданское и уголовное право»**

Аннотация. Статья посвящена анализу современного состояния информационных прав человека и гражданина. Обоснована необходимость теоретического и нормативного регулирования прав человека в виртуальной среде. Определено, что виртуальная среда также нуждается в правовом регулировании, так как затрагивает права человека. Доказана необходимость разработки четвертого поколения прав, которые должны охватывать весь комплекс прав человека в информационном пространстве.

Ключевые слова: права человека, информационные права, защита прав человека.

Андатпа: Мақала адамның және азаматтың ақпараттық құқықтарының қазіргі жай-күйін талдауға арналған. Виртуалды ортада адам құқықтарын теориялық және нормативтік реттеу қажеттілігі негізделген. Виртуалдық ортаға сондай-ақ адам құқықтарына әсер ететіндіктен, құқықтық реттеу қажет. Ақпараттық кеңістікте адам құқықтарының толық ауқымын қамтуы тиіс төртінші ұрпақ құқықтарын дамыту қажеттілігін дәлелдеді.

Кілт сөздер: адам құқықтары, ақпараттық құқықтар, адам құқықтарын қорғау.

Annotation. The article is devoted to the analysis of the current state of information rights of a person and a citizen. The necessity of theoretical and normative

regulation of human rights in a virtual environment is substantiated. It is determined that the viral environment also needs legal regulation, as it affects human rights. The necessity of the development of the fourth generation of rights that should cover the whole complex of human rights in the information space has been proved.

Keywords: human rights, informational rights, protection of human rights.

Актуальность развития информационных прав человека обеспечивается глобальными процессами, происходящими во всех сферах жизнедеятельности личности, общества и государства.

Внедрение процессов информатизации практически во все сферы не могли не затронуть и серьезно преобразовать всю систему прав человека и гражданина, внести существенные корректировки во взаимодействие человека с государством и обществом в целом. Так или иначе, создание трансграничной, глобальной сети Интернет и безоговорочное его вторжение в социально-экономический и политический сектора привел к глобальной информационной революции, повлекшей рост знаний человечества в миллиарды раз. Появились сферы информационной экономики и информационной инфраструктуры, которые в современном обществе диктуют правила игры и определяют условия развития целых государств. Именно рост информационного сектора в современном мире определяет состояние защищенности национальной безопасности, а умение вести информационные войны является первейшим уровнем защиты национальных и государственных интересов.

Ученые согласны с тем, что эти процессы не остановить и современное человечество вступило в новый этап своего развития – Индустрию 4.0, которая предполагает «массовое внедрение киберфизических систем в производство (индустрия 4.0) и обслуживание человеческих потребностей, включая быт, труд и досуг. Изменения охватят самые разные стороны жизни: рынок труда, жизненную среду, политические системы, технологический уклад, человеческую идентичность и другие [1]. Данная стадия развития экономики вызванная революционным путем, в данном случае путем информационной революции, предполагает серьезные преобразования, а именно трансформации экономики, прозрачности мира, индивидуализации человеческого мира, социальному расслоению и расшатыванию политических систем. Все это в первую очередь напрямую или косвенно затрагивает права человека. При всем при этом, теория прав человека только в недавнем прошлом выделила информационные права как отдельную категорию, определив их как «право свободно искать, получать, передавать, производить и распространять информацию об окружающей среде, о правовых явлениях и процессах и др.» [2, с. 89]

Ученые однозначно приходят к выводу о необходимости выделения следующего (четвертого, а некоторые уже и пятого) поколения прав человека.

Если российские ученые утверждают, что четвертое поколение прав человека это ни что иное как «духовно-нравственные права и свободы человека и гражданина, которые провозгласили и провозглашают духовные и моральные ценности личности. К ним относят право на жизнь, уважение достоинства, запрет пыток и бесчеловечного обращения, права на творчество, право выбора, свобода совести и вероисповедания, право на духовное образование и воспитание и др.» [3]. То европейские ученые более прагматичны и только сегодня поднимают вопрос о появлении четвертого поколения прав, что вызвано тем, что «Четвертая

промышленная революция разрушает традиционные рынки и вынуждает частные компании вводить новшества или гибнуть, она также может дестабилизировать структуру адвокатской деятельности. Гражданское общество, международные правозащитные механизмы и отдельные защитники должны будут приспособиться к экспоненциальному росту автоматизации, новым инструментам и возможной потере работы. Получающаяся в результате цифровизация правозащитной работы может сопровождаться аналогичными преобразованиями в частном секторе, создавая более гибкие и гибкие распределенные сети участников, что является своего рода «облаком прав человека». Эти люди и организации из любой точки мира, подключенные через Интернет, будут способны осуществлять вмешательства в режиме реального времени и инновационные формы сотрудничества. Но способны ли правозащитные организации осуществить этот переход, Традиционные концепции прав человека также находятся под давлением, потому что технологии создают новые возможности для нарушений прав человека. Как может существовать конфиденциальность в мире, наводненном смартфонами, интерактивными динамиками и фитнес-тренерами? Дезагрегирование этих данных, чтобы сделать их анонимными, несмотря на решение проблемы конфиденциальности, все еще проблематично, поскольку эти наборы данных используются для обучения алгоритмов, которые все в большей степени способны предсказывать и даже манипулировать поведением человека. Эмоциональный искусственный интеллект (ИИ), например, стремится не только понять, когда люди чувствуют себя счастливыми или грустными, но и стратегически влиять на их настроение. Представьте себе потенциал зеркала в ванной комнате или автомобиля, который может подбодрить людей, успокоить их или даже повысить их бдительность на подсознательном уровне, скажем, путем манипулирования звуками, температурой, или с разговорной реплики. Теперь представьте эту технологию в руках диктатора. Оправдание одного поколения, даже если оно совершено на законных основаниях, может привести к тому, что последующие поколения получают новые инструменты контроля, о которых они не могли сказать» [4].

На наш взгляд, именно с этой точкой зрения необходимо согласиться. Кардинальные изменения политического, экономического и социального характера, которые уже начались не могут не сопровождаться изменениями в правах человека. Уже сегодня мы отчетливо ощущаем изменения в нашем информационном пространстве. Ни один человек не может быть гарантирован от информационного влияния на его сознание, на возможность проникновения к конфиденциальной информации, взламывания интернет-банкинга, и как совершенно правильно отметили европейские коллеги организации контроля за каждым индивидом уже на новом высокоинтеллектуальном уровне.

Вместе с тем, анализ информационных прав, свобод и обязанностей не получил должного рассмотрения с теоретической точки зрения. До сих пор не раскрыто все содержание понятия «информационные права» и «информационные свободы», нет определения и содержания «информационных обязанностей». Вместе с тем, есть осознание необходимости защиты информационных прав.

Первым шагом, предпринятым в данном направлении явилось принятие в 2011 году Советом ООН по правам человека Руководящих принципов ООН по вопросам бизнеса и прав человека (Руководящие принципы). С одной стороны, это был первый международный инструмент, который возложил на компании ответственность за соблюдение прав человека. А с другой это документ определил

10 наиболее значимых рисков в области прав человека для компаний в области информационных и коммуникационных технологий (ИКТ), а также возможности для их позитивного воздействия. К числу таких рисков документ отнес:

1. Искусственный интеллект и аналитику больших данных;
2. Развитие Интернет вещей;
3. Шифрование;
4. Ненависть и борьба с насильственным экстремизмом;
5. Правоохранительные отношения;
6. Права ребенка;
7. Надлежащая проверка клиентов;
8. Недискриминация;
9. Сырье и материалы;
10. Принудительный и кабальный труд [5]

Все эти десять направлений в той или иной степени охватывают определенный объем информационных прав, однако не в достаточной степени. И это вполне объяснимо, современное человечество пока бессильно против созданных собою же информационных технологий, который пронизывают собой всю жизнь современного человека. Осознавая такое положение вещей Консультативная сеть Онлайн-коалиции за свободу (FOC) признавая важность подотчетности, прозрачности и участия многих заинтересованных сторон на форумах, где обсуждаются вопросы международной государственной политики. Кроме того, в нем признается важность привлечения неправительственных экспертов по правам человека к национальным процессам. В заявлении содержится призыв к правительствам, которые не являются членами ФОК, также рассмотреть вопрос об усилении своих процессов путем привлечения неправительственных экспертов по правам человека [5].

Соответственно, на самом высоком уровне признается, что «в этом мире, полном технологий, люди, обладающие здравым смыслом, должны обеспечить, чтобы технологии не подавляли наше чувство человечности. Права человека должны соблюдаться независимо от того, как технологии улучшаются день ото дня. При этом мы не говорим, что технологии медленно манипулируют нашим миром, мы просто хотим подразумевать влияние технологий, если люди будут расти в зависимости от этой роботизированной и компьютеризированной оцифровки» [6].

На наш взгляд, сама суть сложившейся ситуации сводится к тому, что обостряются противоречия между свободой информации и свободой получения информации и правом на защиту частной жизни проблема обеспечения прав человека в цифровом мире выходит на первый план. При этом следует отметить, что в современном мире существенно расширяются те объекты информации, которые необходимо отнести к информации о частной жизни. Также расширяется такое понятие как государственный интерес к информации о своих гражданах и не только.

Государственная власть уже не может ограничиваться обеспечением доступа к публичной информации, ей необходим весь объем информации для обеспечения государственных интересов и прежде всего национальной или государственной безопасности, что определяет необходимость использования государственными органами все более новых технологии обработки больших данных. Большинство из государственных и негосударственных услуг обуславливают переход к принципу «открытости по умолчанию» либо к цивилизованному принуждению к доступу к определенным сведениям о человеке.

Особо следует упомянуть уже и о том, что в современный период возникает новый объем прав человека, так называемые Интернет-права, которые по сути своей копируют права человека, но с переносом их в киберсферу.

Анализ такого рода прав следует начинать с исследования информационных прав в целом. По данному вопросу существуют различные точки зрения. Если обратиться к казахстанским исследователям, то следует вспомнить мнения М.А. Шокенова и А.Е. Жатканбаевой. М.А. Шокенов предлагает следующую систему информационных прав:

1. право на получение информации;
2. право на поиск информации;
3. право на осуществление запроса необходимой информации (в государственные органы);
4. право на создание информации;
5. право на неприкосновенность личной информации, а также каналов возможной передачи такой информации;
6. право на передачу информации;
7. право на массовое распространение информации;
8. право на применение содержания информации;
9. право на воспроизведение информации;
10. право на хранение информации;
11. право на утаивание информации [7, с. 56].

Тогда как А.Е. Жатканбаева систематизирует информационные права и выделяет лишь:

1. Право на доступ к информации;
2. Право на производство и распространение информации;
3. Право на защиту (конфиденциальность) информации;
4. Право на хранение информации [8, с. 112].

Ряд ученых выделяет помимо информационных прав еще комплекс информационных свобод, так, например, Л.И. Бачило выделяет среди комплекса информационных прав еще и свободу мысли и слова, а также свободу массовой информации и запрет на цензуру [9].

Все эти права и свободы, практически в полном объеме переносятся на киберсферу. При этом следует отметить, что в современных условиях жизнедеятельности современного человека именно киберсфера является базовой средой реализации выше указанных информационных прав и свобод. Посредством Интернета граждане и организации осуществляют получение и передачу информации, информационные программные средства позволяют перерабатывать и преобразовывать информацию и использовать ее для создания дальнейших информационных потоков.

В науке появилось понятие «цифровая личность», которая существует:

1. Для государственных органов, создаваемая в системе Электронного правительства при регистрации, оказании государственных услуг, страхования и пр.;
2. В общественных информационных системах на авторских страницах.

Так или иначе, жизнь человека практически переносится в Интернет пространство. Интернет, это прежде всего сфера бизнеса, торговли, проектирования, обмена информацией, это электронный банкинг и сфера обращения капитала, и затем эта сфера обмена эмоциями, чувствами, впечатлениями, сфера самостоятельного обучения и пр.

Интернет является неотъемлемой частью жизни современного общества и образует еще одну сферу виртуальной жизнедеятельности. Это привело к необходимости внесения в действующее законодательство. Так, например, при отсутствии официального завещания в практике возникает необходимость учета воли умершего из его публикации в сайтах и пр. Не менее интересным является факт того, что в суде признаются в качестве доказательств информацию взятую из публичных и частных систем и пр. В итоге, Интернет пространство все больше требует правового регулирования и формирует отдельное правовое поле. Все это усугубляется развитием цифровизации и внедрением индустриальной революции.

Во всех случаях оборота информации в информационных системах лицо обладает всем комплексом конституционных, административных, гражданских и иных прав, направленных на реализацию и защиту своих интересов.

Это связано, прежде всего с тем, что объектом этих прав – информацией, которая признается объектом гражданского права. Это обосновано тем, что на информацию распространяются права владения, пользования и распоряжения. Информация прекратилась в универсальный объект права, существующий в любой правовой отрасли. Кроме того, благодаря технологиям появляются новые объекты права [10].

Соответственно, права человека в той или иной степени преобразуются и уже во многом расширяются и требуют нового правового регулирования. В этом смысле, необходимо согласиться с мнением европейских ученых о том, что назревает рождение 4 поколения прав человека и гражданина и разработки механизма их гарантирования и утверждения.

Отечественная практика внедрения информационных технологии в жизнь серьезно продвигается, финансируется и стимулируется государством, внедрены и успешно действуют различные информационные системы обеспечения деятельности государственных органов и сбора информации, что существенно облегчает жизнедеятельность государство, прежде всего. Полная автоматизация управленческого процесса включающая в себя еще и защиту национальных интересов и безопасности, объединяющая в себя все возможности государства так или иначе затрагивают права и свободы человека.

В частности огромные претензии со стороны граждан вызывает безопасность и доступность информационных систем, неправомерное распространение конфиденциальной информации со стороны государственных органов, коммерческих организации. Также граждане зачастую возмущаются о принуждении предоставления конфиденциальной информации при осуществлении разрешительной, кредитной, регистрационной и иной деятельности. Все это в той или иной степени ограничивает конституционные права граждан.

Возникает необходимость определения грани между интересами и правами человека и интересами и правами государства.

Государство защищая интересы большинства должно при всем при этом уважать и соблюдать права человека определяя границы своего вмешательства. В настоящее время, такие границы четко не определены даже при наличии специального законодательства, например законов «О персональных сведения», законодательства о банковской и коммерческой тайне и пр.

Соответственно перед современным конституционным и информационным правом стоит первостепенная задача определения пределов невмешательства.

Список литературы:

1. Четвертая промышленная революция интернет вещей, циркулярная экономика и блокчейн // <http://www.furfur.me/furfur/changes/changes/216447-4-aya-promyshlennaya-revolyuetsiya>
2. Исаков В.Б. Основы права: учебник для неюридических вузов и факультетов — М.: Норма: ИНФРА-М, 2015. – 480 с. 2015.
3. Ивентьев С.И. Духовно-нравственные права и свободы человека и гражданина. Казань, 1999. с.5-6. <http://iventev.narod.ru/>
4. Time for a Fourth Generation of Human Rights? // <http://www.unrisd.org/TechAndHumanRights-Soh-et-al>
5. ФОС выпускает Совместное заявление о полномочном представителе МСЭ в 2018 году // <https://freedomonlinecoalition.com/news/foc-issues-joint-statement-on-the-itu-plenipotentiary-2018/>
6. Технология призывает к четвертому поколению прав человека // <http://oneoldvet.com/technology-calls-for-a-fourth-generation-of-human-rights.php>
7. Шакенов М.А. Правовое регулирование информационного пространства. Диссертация на соиск. уч. степени к.ю.н. Астана, 2009 г. 149 с.
8. Жатқанбаева А.Е. Конституционно-правовые основы информационной безопасности РК. Монография. А., 2009 с. 201.
9. Бачило И.Л. Информационное право: практической информатики: Учебное пособие. М., 2006. с.254
10. Талапина Т.В. Право и цифровизация: новые вызовы и перспективы// <https://cyberleninka.ru/article/n/pravo-i-tsifrovizatsiya-novye-vyzovy-i-perspektivy>

ӘОЖ:342.417.(574)

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ КӘСІПКЕРЛІК ҚЫЗМЕТТІҢ
КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘРТЕБЕСІ ЖӘНЕ ЕРКІНДІГІН
ҚОРҒАУДЫҢ КЕЙБІР ҚЫРЛАРЫ**

И.С.Ильясова

**Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық
институты. Қазақстан**

А.Ш.Арғынбай

**Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық
институты. Қазақстан**

Андатпа. Зерттеу барысында жалпы мәселе (ұлттық заңнама, оның ішінде конституция нормаларын) белгіленді, негізгі мәселе (салалық заңдар аясында) анықталды, сонымен бірге тиісті уәкілетті мемлекеттік орган мен бизнес омбудсмен қызметін қысқа талдау нәтижесінде арнайы мәселелер айқындалды. Осыған орай бірнеше кәсіпкерлік еркіндікті қамтамасыз ету және оны қорғау бойынша ұсыныстар (кешенді, институционалды тетіктермен) жасалды.

Кілт сөздер: кәсіпкерлік қызмет, конституция, құқықтық мәртебе, кәсіпкерлік еркіндік, азаматтық кодекс, кәсіпкерлік кодекс, конституциялық сот, адам құқықтары бойынша уәкіл, рейдерлік, көлеңкелі экономика, жосықсыз бәсекелестік, банкроттық, бизнес омбудсмен.

Аннотация. В ходе исследования был определен общий вопрос (национальное законодательство, в том числе нормы Конституции), определен основной вопрос (в рамках отраслевого законодательства), а также определены специальные вопросы в результате краткого анализа деятельности соответствующего уполномоченного государственного органа и бизнес-омбудсмана. В этой связи выработаны предложения (комплексными, институциональными механизмами) по обеспечению и защите нескольких предпринимательских свобод.

Ключевые слова: предпринимательская деятельность, конституция, правовой статус, предпринимательская свобода, Гражданский кодекс, Предпринимательский кодекс, Конституционный суд, уполномоченный по правам человека, рейдерство, теневая экономика, недобросовестная конкуренция, банкротство, бизнес омбудсмен.

Annotation. In the course of the study, a general issue was identified (national legislation, including constitutional norms), the main issue was identified (within the framework of sectoral legislation), and special issues were identified as a result of a brief analysis of the activities of the relevant authorized state body and the business Ombudsman. In this regard, proposals have been developed (by complex, institutional mechanisms) to ensure and protect several entrepreneurial freedoms.

Key words: entrepreneurial activity, constitution, legal status, entrepreneurial freedom, Civil Code, Entrepreneurial Code, Constitutional Court, Commissioner for Human Rights, raiding, shadow economy, unfair competition, bankruptcy, business Ombudsman.

Зерттеу тақырыбының өзектілігін айтар болсақ, кәсіпкерлік еркіндік көптеген елдің, оның ішінде Қазақстан Республикасының Конституциясында кәсіпкерлік қызметтің конституциялық-құқықтық мәртебесі бекітіліп, кәсіпкерлік еркіндік мойындалып танылғанымен, алайда оны іске асыру, қамтамасыз ету, бақылау жағдайы толықтай жүргізілмей келеді. Себебі: біріншіден, елдегі ішкі жалпы өнім бойынша шағын кәсіпкерлік субъектілерінің, оның ішінде сол микрокәсіпкерлік субъектілерінің үлесі аз (үкіметтің ресми мәліметіне сүйенсек 20% шамасында). Яғни кәсіпкерліктің осы деңгейі көтерілмей тұр десек болады; екіншіден, кәсіпкерлік еркіндікке нұқсан келтіретін түрлі жағым құбылыстардың (яғни көлеңкелі экономика, адал бәсекелестік қағидатының сақталмауы, жосықсыз бәсекелестіктің айқын көріністерінің болуы, елде кәсіпкерлік қызметті заңды тексеруден бөлек заңсыз тексеру үрдісі бар, рейдерлік қылмыстардың аз ашылуы, сыбайлас жемқорлық және т.б.) ықпалын түсіру қажеттілігі өзекті мәселе болып келеді; үшіншіден, уәкілетті, құқық қорғау, сот органдары жүйесінде кәсіпкерлікті қорғау жағдайы көңілді көншітпейді деуге тура келеді.

Аталған мақала тақырыбын зерттеу мақсатын қайталап айтар болсақ, кәсіпкерлік қызметтің конституциялық-құқықтық мәртебесін, еркіндігін қамтамасыз ету мен қорғаудың кейбір қырларын саралау арқылы жалпы, негізгі және арнайы мәселелерін анықтау және олардың шешу тетіктерін ұсыну болып табылады. Бұл мақсатқа жету үшін мына міндеттерді жүзеге асыру көзделеді. Мақала жазу бастамасын оның атауындағы кілт сөздерді белгілеп алып, саралаудан бастауды жөн көреміз. Өйткені: біріншіден, ол кілт сөздер өз кезегінде зерттеу объектісін анықтап

береді; екіншіден, олар мақаланы зерттеу пәнін де айқындап береді; үшіншіден, мақаланы жазу стилі мен тәсілдерін де көрсетуге мүмкіндік береді. Демек, бастапқы зерделеуді кілт сөздерді анықтап белгілеп алып жасайық. Негізгі кілт сөздер – «конституциялық-құқықтық мәртебе» және «кәсіпкерлік еркіндік» деген ұғымдық тіркестер. Зерттеу барысында жалпы ғылым салаларында қолданылатын жалпы және жеке зерттеу әдістері мен тәсілдерін, оның ішінде анализ (талдау), синтез, салыстырмалы-құқықтық талдау, формальды-құқықтық әдіс, статистикалық талдау қолданылады. Осы зерттеудің материалдары ретінде тек қана қажетті материалдар іріктеліп алынды.

Енді осы тұста, Қазақстан Республикасындағы кәсіпкерлік қызметтің конституциялық-құқықтық мәртебесі және еркіндігі жайлы зерделеген кейбір ғылыми зерттеу жұмыстарына талдау жасауды жөн көреміз.

Көршілес ресейлік сарапшы Д.А. Сальникова «Ресей Федерациясы мен Қазақстандағы кәсіпкерлік қызмет еркіндігін соттан тыс қорғау саласында бизнес-омбудсмендердің қатысуын конституциялық-құқықтық реттеу» атты мақаласында аталған тақырып бойынша салыстырмалы-құқықтық талдау жасай келе, «Ресейде де және Қазақстанда да бизнес-омбудсмендер өте жиі түрде кәсіпкерлердің мынадай мәселелерімен кезігеді: мемлекеттік, сот және құқық қорғау органдарында сыбайлас жемқорлық, жоғары салық, кәсіпкерлер болған тұлғалардың құқықтық сауатсыздығы, әкімшілік кедергілер, бизнес саласына қысымшылық бар. Екі елде бұл мәселелер бизнес-омбудсмендердің араласуымен шешіліп жатады, алайда барлық уақытта сәтті бола бермейді» [9, С. 82] деп тұжырымды пікірін білдірген. Бұл ресей сарапшысының тұжырымы пікірімен келісуге болады. Расында оның атап өткен мәселелері екі елде де әлі кездеседі. Аталған мәселелердің әрқайсысы күрделі мәселе десек те болады. Олардың алдын алу мәселесі әлі де толыққанды жолға қойылмағандығы анық көрініп тұр. Дегенмен ерекше айтар жайт, жақында елімізде өткізілген референдумда сол конституцияға маңызды өзгертулер мен толықтырулар енгізуге ұсынылған жоба нормалары үмітімізді ақтайды деп сенеміз. Себебі: біріншіден, аталмыш жобаға сүйенер болсақ, тікелей конституциялық сотты құруға қатысты норманы енгізу көзделген. Бұл конституциядағы нормаларды, оның ішінде кәсіпкерлік қызмет бойынша бұзылған конституциялық құқықтарды қалпына келтіруге құқықтық негізді береді. Бір жағынан сол конституциялық құқықтарды өрескел бұзған субъектілерді конституциялық-құқықтық әрі тиісті құқықтық бұзушылыққа тартуға құқықтық тетік болып табылады; ал екіншіден, негізгі заңға 83-1 бабын [10] толықтыру дұрыс құқықтық шешім болды. Өйткені ата заңға «Қазақстан Республикасындағы Адам құқықтары жөніндегі уәкіл» деген конституциялық институтты енгізу үлкен бір маңызды құқықтық қадам болды деп санаймыз. Оның сол конституциялық-құқықтық мәртебесі тікелей конституциялық заңда белгіленетін болды. Әдетте ол конституциялық заң конституцияда белгіленген конституциялық институтқа қатысты қабылданады. Ондай конституциялық заң «Құқықтық актілер туралы» атты тиісті заңына сәйкес конституциядан бөлек, сол конституцияның өзіне толықтырулар мен өзгертулерді енгізу туралы заңнан кейінгі орында тұрады. Демек, ол өз кезегінде еліміздегі жалпы 19 кодекстен және өзге заңдардан жоғары заңдық күшке ие дегіміз келеді; үшіншіден, елдегі адам құқықтарын қорғау, оның ішінде сол адам құқықтары бойынша ұлттық баяндаманы қорғау міндетінің жауапкершілігі арта түседі деп есептейміз. Сол себептен де адам құқықтары мен бостандықтарына, соның ішінде кәсіпкерлік қызмет бойынша сол кәсіпкерлік субъектілері мен тұтынушылардың, сонымен бірге мемлекет мүдделері

тиісті түрде қорғалады деп ойлаймыз. Бір жағынан алып қарағанда, осы конституцияға енгізілетін маңызды өзгертулер еліміздегі жеке кәсіпкерлік пен мемлекеттік кәсіпкерліктің өз мәселелерін құқықтық тұрғыдан, оның ішінде конституциялық тетіктермен шешуге конституциялық-құқықтық негізі болады деп түйін жасаймыз.

Ендігі ретте отандық зерттеуші Н.А. Сулейменовтың «ТМД елдеріндегі және алыс шет елдердегі кәсіпкерлердің құқықтарын қорғау практикасы» атты мақаласын қысқа саралауды жасаймыз. Мақала авторы тақырыпқа қатысты кейбір әдебиеттерді зерделей келе, «шетелдік тәжірибені зерделеуді негізге ала отырып, ҚР Қылмыстық кодексіне мынадай ұсыныс жасайды. «Кәсіпкерлік субъектілерін қайырымдылық және өзге іс-шараларға мәжбүрлеп тартқаны үшін, сонымен бірге Өзбекстан және Қырғызстан заңнамасы мысалында жеке кәсіпкерлік субъектілеріне тексеру жүргізу тәртібі мен мерзімдерін бұзғаны үшін қылмыстық жауапкершілікті енгізуді» [11, С.283] ұсыныс жасаған. Автор пікірінің құптарлық тұсы бар. Себебі: біріншіден, бұл автор мақалада ҚР Қылмыстық кодекстің (ҚК) 249-бабына 249-1 бабын авторлық редакцияда болуын ұсынған. Ол ұсыныстың жасалуы, жасыратындығы жоқ, кейбір тұлғалар немесе тұлғалар тобы саяси биліктік және әкімшілік ресурстар арқылы кәсіпкерлік субъектілерін қайырымдылық қорларға ақшалар аударуға мәжбүрлеп жатады. Асылында ҚР ҚК 249-бап «Рейдерлік» деп аталған. Бұл қылмыстың қылмыстық сипаттамасын қысқаша қарапайым сөзбен айтар болсақ, қайсыбір кәсіпкерлік субъекті қалыптастырған бизнесін, оның мүліктерін, акцияларын арзан баға сатып алу, рейдерлік пиғылмен алып қою, тіпті болмағанда қайырымдылық қорға ақша салдыруға мәжбүрлеу және тағы да басқа тәсілдері арқылы алып қою мақсаты немесе ұдайы параға беруге мәжбүрлеу мүддесі бар қылмыстық іс-әрекеттердің жиынтығы болып табылады; екіншіден, отандық зерттеуші ҚР Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодекстің 175-бабын криминализациялауды, яғни жоғарыда айтылған ҚР ҚК -249-1 бабын қосуды ұсынған болатын; үшіншіден, аталған қылмыстық іс-әрекеттер кәсіпкерлік еркіндігін пайдалануға және оны қамтамасыз етуге заңсыз кедергі келтіреді және елдегі кәсіпкерлік қызметтің және оның тиісті субъектілерінің конституциялық-құқық мәртебесін төмендетуге ықпал етеді деп есептейміз.

Осы ретте Рассел С. Собел, Дж. Р. Кларк және Дуайт Р. Ли атты американдық зерттеушілер жазған «Бостандық, кіруге кедергілер, кәсіпкерлік және экономикалық прогресс» атты мақаланың мазмұнында бірқатар мәселелерді зерделей келе, «қорыта келгенде, экономикалық еркіндік бизнес-стартаптар қолайлы орта құру үшін қажет, сондай-ақ ол қағида өз кезегінде жаңа кәсіпорындар мен құрылған бизнес тұтынушылардың қалауына жауап беруі үшін нарықтық тәртіпке келтіреді. Үлкен

экономикалық еркіндік бар елдерде кәсіпкерліктің де, әрі бизнестің банкроттығының да жоғары деңгейін көрсетеді. Бизнестің банкроттығының жоғары көрсеткіштері зиян келтірмейді. Жалпы деңгейдің жоғары деңгейімен үйлесімде кәсіпкерлік бизнестегі сәтсіздіктер - бұл көптеген жаңа комбинациялардың дамып келе жатқанының белгісі. Яғни әрекеттер жасалады және нарықтық процесс жақсылықты жаманнан бөліп, өз жұмысын орындайды, бұл жалпы экономикалық прогресс пен өсуге әкеледі» [12, Р. 234] деген түйін жасаған. Әрине, авторлардың экономикалық еркіндік туралы айтқан ой пікірімен келісуге болады. Алайда, бизнес банкроттығы жайлы ой қорытындымен толықтай келісе алмаймыз. Өйткені: біріншіден, жоғары деңгейде болған әділ, тіпті болмағанда байсалды бәсекелестіктің нәтижесінде орын алған бизнес банкроттығы болса, онда құба-құп деуге болар еді.

Яғни жосықсыз бәсекелестік, көлеңкелі экономика, сыбайлас жемқорлық, рейдерлік пен бизнеске түрлі жолмен әкімшілік және өзге де ресурстар арқылы қысымшылық жасау нәтижесінде бизнес банкроттығы міндетті түрде болады деп есептейміз; екіншіден, банкроттық туралы заңнама [13] бойынша кешенді өзгертулер мен толықтырулар енгізу қажеттілігі бар. Себебі «Қазақстан Республикасы азаматтарының төлем қабілеттілігін қалпына келтіру және банкроттығы туралы» Қазақстан Республикасы Заңының жобасы туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2022 жылғы 23 сәуірдегі № 271 қаулысы [14] жарияланды, дегенмен әлі қабылданған жоқ. Әлбетте мұндай заң қажет. Бірақ экономикалық әрі кәсіпкерлік еркіндікті толыққанды қамтамасыз ету керек деп жеке ұсыныс етеміз; үшіншіден, тіпті банкроттық болғаның өзінде, ол құқық субъектілеріне кәсіпкерлік бойынша қызмет етуге еркіндік берілуі тиіс деп ой қорытындыны түйіндейміз.

Келесі ретте кәсіпкерлік еркіндікті шектейтін әрі оған жағымсыз әсер ететін жосықсыз бәсекелестік әрекеттерін саралап өтеміз. ҚР Конституциясының 26-бабы 4-тармағында «Жосықсыз бәсекеге тыйым салынады» [4] делінген норма белгіленген. Демек, аталмыш норма тыйым салушы болып табылады. Осы нормамен тікелей байланысты ҚР Кәсіпкерлік кодекстің 77-бабы «Жосықсыз бәсекелестік ұғымы» деп аталған. Оның 1-тармағының мазмұнында: «Қазақстан Республикасының заңнамасына, іскерлік айналым ғұрыптарына, парасаттылық, зерделілік пен әділдік талаптарына қайшы келетін және басқа да нарық субъектілеріне – бәсекелестерге зиян келтірген немесе келтіруі мүмкін не олардың іскерлік беделіне нұқсан келтірген немесе келтіруі мүмкін нарық субъектісінің (тұлғалар тобының) немесе бірнеше нарық субъектісінің (тұлғалар тобының) кәсіпкерлік қызметте артықшылықтар алуға бағытталған кез келген әрекеттері жосықсыз бәсекелестік болып табылады» [6] деген анықтамалық норма бекітілген. Осы тұста, Қазақстан Республикасы Бәсекелестікті қорғау және дамыту агенттігінің ресми сайтында жарияланған «Қазақстан Республикасында бәсекелестікті қорғау мен дамытудың 2026 жылға дейінгі тұжырымдамасын бекіту туралы» атты құжаттың жоба мазмұнында белгіленген мәліметке сүйеніп талдау жасап көрейік. Ол құжатта «Тергеп-тексеру рәсімі шеңберінде жүзеге асырылатын Қазақстан Республикасының бәсекелестікті қорғау саласындағы заңнамасын бұзушылықтарды анықтау және олардың жолын кесу тағы бір маңызды элемент болып табылады» [15] деген мәлімет келтірілген. Расында бәсекелестік қорғау саласындағы заңнамасын бұзушылықтарды анықтау және олардың жолын кесу кәсіпкерлік еркіндікті іске асыру бойынша құқықтық мүмкіндік беретін мемлекеттік органның құзыреттілігіне әрі өкілеттілігіне жатады. Сол құжаттың жалғасында «2020 жылы барлығы 109 тергеу аяқталды (2019 жылы – 87 тергеу, 2018 жылы – 173 тергеу, 2017 жылы – 211 тергеу), оның ішінде фактілер бойынша: 1) бәсекелестікке қарсы келісімдер 43 тергеу; 2) мемлекеттік, жергілікті атқарушы органдардың бәсекелестікке қарсы әрекеттері (әрекетсіздігі) 13 тергеу; 3) үстем немесе монополиялық жағдайды теріс пайдалану 33 тергеу; 4) жосықсыз бәсекелестік жағдайы 11 тергеу; 5) экономикалық қызметті үйлестіру 6 тергеу; 6) бәсекелестікке қарсы келісілген іс-әрекеттер 3 тергеу» [15] деп жазылған статистикалық ақпарат қамтылған. Осы статистикалық ақпаратқа қатысты сол құжатта «Тергеу статистикасы көрсеткендей, олардың саны жылдан жылға азайып келеді, сонымен бірге «жұмсақ құқық» құралдарын қолдану фактілерінің саны артып келеді: ескерту, хабарлама, монополияға қарсы комплаенс. Оларды қолдану бизнеске бәсекелестіктің бұзылуын өз бетінше жоюға мүмкіндік береді. Егер бұрын монополияға қарсы орган бірден тергеуге шығатын болса,

Қазақстанның қазіргі заманғы бәсекеге қабілетті саясаты бизнеске бәсекелестіктің бұзылу белгілерін өз бетінше жоюға мүмкіндік береді. Монополияға қарсы істердің ерекшелігі – бұл ұзақ істер. Тергеу үш айдан бес айға дейін жүргізілуі мүмкін. «Жұмсақ құқық» құралдарын қолдану көп жағдайда оң нәтиже береді» [15] деп түйін жасалған. Сараланып жатқан құжатта «Осылайша, 2020 жылы монополияға қарсы орган 874 хабарлама, 2019 жылы – 558 хабарлама, 2018 жылы – 325 хабарлама, 2017 жылы – 151 хабарлама шығарды. Хабарламалардың орындалуы 80% - дан асады. Монополияға қарсы комплаенстің сыртқы актісінің келісілген жобаларының саны бойынша елеулі өсім байқалады: 2020 жылы монополияға қарсы комплаенстің сыртқы актісінің 82 жобасы келісілді, 2019 жылы 1 жоба келісілді, 2018 жылы 2 жоба келісілді» [15] деп қорытынды берілген. Бұл ресми мәліметтерден белгілі болғандай, елдегі бәсекелестікті қорғау және дамыту бойынша стратегиялық, реттеу (құқықтық және мемлекеттік), іске асыру, сондай-ақ өзіндік бақылау функцияларын атқаратын уәкілетті мемлекеттік орган (ҚР Бәсекелестікті қорғау және дамыту агенттігі) өз қызметтерін атқарып келе жатқанымен, оның жеке қызметтері әлі де толыққанды іске асырылмай келеді десек болады. Осылайша қорытынды жасау себебіміз: біріншіден, бәсекелестікті қорғау қызметі жүргізіліп жатқанымен, бұл жалпы жұмыстың жүргізілу нәтижесі, ал жергілікті жерлердегі аталмыш органның құрылымдық бөлімшелерінің жеке қызметі толықтай бейімделмеген деуге тура келеді. Ол жағдайдың бірнеше жекелеген себептері (ұйымдастыру, үйлестіру, тергеп тексерудің төмен деңгейі, сот үдерісіне кәсіпкерлік субъектілері сенімсіздігінің басым болуы, бөлімшелердің қызметін атқарушы мамандар мен сарапшы болатын тұлғалардың аздығы, бизнес-омбудсменнің жергілікті жерлердегі өкілдерінің өте аздығы әрі толық ол институттың қалыптаспауы және т.б.) бар; екіншіден, бәсекелестікті дамыту бойынша қызметтің тетіктері жүйеленбеген (яғни республикалық, аймақтық, жергілікті деңгейлерді саралап талдайтын, оларды синтездеп, қорытынды бағалайтын мониторинг және өзге іс-шаралар жүйесі) дегіміз келеді; үшіншіден, биржалық қызметті бақылауға қатысты мәселелері толықтай анықталмаған деуге тура келеді. Демек, аталған уәкілетті мемлекеттік органның жергілікті бөлімшелерінің қызметін нақты дамыту қол алынуы тиіс және ол органның жергілікті атқарушы органдардан бөлек, кәсіпкерлердің қауымдастығы, сарапшылар, бизнес омбудсменнің жергілікті өкілдері және өзге құқық субъектілері жиынтығын үйлестіру, олардың арасындағы өзара ынтымақтастығын жаңарту қажет деп ұсынысты береміз.

Шетелдік басылымда шыққан бір мақаланың түйіндемесінде «Бұл зерттеуде өтпелі және патриархалдық мәнмәтінде әйелдер кәсіпкерлігі бойынша зерттеулердің шектеулі қолжетімділігі тұрғысынан олардың себептері мен проблемаларын түсіну үшін Қазақстандағы әйел кәсіпкерлердің өмірлік тәжірибесі зерттеледі. Қазақстандық кәсіпкер әйелдермен жүргізілген 25 терең сұхбатты талдау әйелдер кәсіпкерлігін ынталандыру мен оның проблемаларының екі тұжырымдамасын әзірлей отырып, институционалдық теорияны ілгерілетуде. Алынған нәтижелер әйелдердің кәсіпкерлік тәжірибесін қалыптастыру үшін институционалдық жағдайлардың маңыздылығын атап көрсетеді. Сондай-ақ, олар институционалды теорияның әйелдерге өз бизнестерін ашуға және жүргізуге мүмкіндік беретін немесе кедергі келтіретін нормативтік, реттеуші және танымдық аспектілерінің маңыздылығын атап өтеді. Бұдан басқа, нәтижелер сондай-ақ әйелдердің кәсіпкерлік қызметіне үкіметтің шамадан тыс араласуын және әйелдердің кәсіпкерлікпен еркін айналысуына кедергі келтіретін қазақстандық қоғамның патриархалдық күтулерін

айғақтайды» [16] делінген. Бұл түйіндемеде авторлардың айтқанындай, кейбір танымдық мәселелер болуы мүмкін. Алайда айтар жайт, біздің елде әйелдерге бизнеспен айналысу еркіндігі ешқандай заңмен әрі үкімет тарапынан шектелмеген деуге болады. Осы ретте «Жаһандық кәсіпкерлік мониторингі: Қазақстан 2017/2018» баяндамасына сүйенсек, «біздің елде ерлер (11,8%) мен әйелдер (11,4%) арасында ТЕА (Ерте кәсіпкерлікке белсенділік) көрсеткіші бірдей» [17, 37 б.] делінген. Аталған ұлттық баяндаманың жалғасында «Қазақстанда әйелдер ерлерге қарағанда көп дәрежеде кәсіпкерлік қызметпен айналысу

қажеттілігінен гөрі мүмкіндіктерді басшылыққа алады. Гендерлік жіктелу тұрғысынан Қазақстанның орташа көрсеткіштері ерлер мен әйелдердің ТЕА-ге тең дәрежеде қатысуы тұрғысынан ресурстық-бағдарлы экономикаға ұқсас келеді. Алайда, әйелдердің ерлерге қарағанда

кәсіпкерлікпен жиі айналысатыны Қазақстанды бірегей етеді» [17, 38 б.] деген мәлімдеме нақтырақ қамтылған. Демек, жоғарыда аталған авторлар бірқатар ақпараттарды жан жақты зерделеуі қажет еді десек болады.

Бірнеше отандық авторлар жазған тиісті ғылыми мақалада «Инвестициялық саясатпен қатар кәсіпкерлік қызметті мемлекеттік реттеу, инфрақұрылым мен адами капиталды дамыту саясаты, несие және қаржы саясаты экономикалық дамудың жалпы саясаты екендігін, бұл ретте үкімет шағын және орта бизнеске түрлі салалар мен қызмет салаларында, әсіресе ұлттық экономиканың стратегиялық маңызды секторларында ерекше назар аударады. Тіпті кәсіпкерлік білім де бар басты назарда. Сол себепті елде кәсіпкерлікті дамытуды қолдау және кәсіпкерлік қызметке жәрдемдесу мақсатымен Қазақстанда түрлі мемлекеттік бағдарламалар жүзеге асырылуда» [18] деп түйін жасап берген. Авторлар терең болмаса да тақырыпты зерттеген бірқатар зерттеушілердің еңбектеріне жеке сілтеме жасап саралауға тырысқан. Өзіндік ұсыныстарын да берген дегіміз келеді. Мысалға айтар болсақ, «Қазақстан Республикасында жеке кәсіпкерлік басқару және реттеу жөніндегі мемлекеттік саясат бірінші кезекте даму жолымен орта тапты қалыптастыруға бағытталған. Яғни жоғары қосылған құны бар жоғары технологиялық өнімдер шығаратын шағын бизнеске үміт етеді. Бұл үшін тиісті түрде жасалды, институционалдық бөлігін құрылымдық түрде ұсыну үшін үздік халықаралық тәжірибелі мамандардың көмегі керек» [18] деген жері бар. Демек, біз ойды толықтай құптауды жөн деп есептейміз.

Зерделеп жатқан тақырыпты осыған дейінгі зерделеген әдебиеттерге қысқаша шолу жасай отырып, олардағы авторлардың қорытынды тұжырымдарын қысқа жинақтап саралап өтеміз. Осы ретте Қазақстандағы кәсіпкерлік қызметке, оның ішінде кәсіпкерлік еркіндікке қатысты ғылыми зерттеу жұмыстарына саралауды отандық зерттеуші Н.К. Амировтың мақаласынан [1] бастауды жөн көрдік. Мақала авторы «алпыстан астам мемлекеттік органдар кәсіпкерлік субъектілерге түрлі тексерулер жүргізеді, бұл тексеру жүргізетін органдардан тек қана 1 немесе 2 органды, әсіресе бұл ретте салық органын қалдыру керек» деген пікірді айтқан. Бұл пікірмен келісуге болады. Әрине, ол тексеруші органдарының көп екені рас, сол себептен біздің ойымызша, жалпы тексеру бойынша салық пен прокуратура (барлық кезде), негізгі тексеруді маңызды (яғни тұтынушылар шағымы, жосықсыз бәсекелестік, адал бәсекелестік сақталмай әрекеттері және т.б.) мәселе туындаған кезде, ал енді арнайы тексеруді (уәкілетті, құқық қорғау, сот органдары монополистік қызмет, құқық бұзушылық, салықтан жалтару және т.б.) жүргізу керек деп есептейміз. Сонымен қатар, ол автор өз кезегінде тексеруші мемлекеттік

органдар тексеру мақсатын, негізін және тексеру нәтижесін ашық түрде жариялау қажет деп санайды. Расында осы пікірді толықтай құптауға болады. Өйткені аталған бағытта ашықтық тек кәсіпкерлерге ғана емес, сондай-ақ барлық тараптарға әділетті болып көрінеді дегіміз келеді. Сонымен бірге осы автор «мемлекеттік органдар, тұтынушылар және кәсіпкерлердің мүдделер тендігін, балансын сақтау қағидаты» туралы айта келе, «бұл жағдайда тексеруші органдар мүддесі басым болып тұр. Ал логикаға салатын болса, аталған үш тарап бір жақта болуы тиіс. Сол себепті негізгі тарап ретінде тексеруші орган мен кәсіпкерлер қалуы тиіс» деген ойды жазған. Бұл ой пікірмен толықтай келісе алмаймыз. Себебі үш жақтың бірінің заңды мүддесін сақталмай қалады дегуге болады.

Ресейлік Д.А. Сальникова өзінің «Ресей, Беларусь және Қазақстандағы кәсіпкерлік қызмет еркіндігін қорғау мәселелері бойынша конституциялық-құқықтық саясат принциптері» атты мақала мазмұнында «кәсіпкерлік қызмет еркіндігін қорғау саласындағы конституциялық-құқықтық саясат принциптерін қалыптастыру мен дамытуға халықаралық міндеттемелерді адал орындау принципі әсер беретіндігін» [2, С.117] жайлы айта келе, «Халықаралық еңбек ұйымының № 111 (Еңбек және жұмыспен қамту саласындағы кемсітушілікке қатысты) және № 122 (Жұмыспен қамту саласындағы саясат туралы)» [2, С.117] конвенцияларға қатысты бастапқы тұжырымын жасап, Қазақстандағы бір ерекшелік ретінде кәсіпкерлік кодекстің қабылданғандығын атап өтеді. Автор үш елдің ата заңдары мәтіндерінде бекітілген бірнеше принциптерді өзара салыстырмалы-құқықтық талдау жасап, оларда көптеген ұқсастық пен ерекшеліктер, тіпті кейбір өзгешелігін де жазған дегіміз келеді.

Отандық зерттеушілер Н.Б. Дуброва мен Б.А. Сарбасов «Қазақстан Республикасындағы кәсіпкерлік қызметті мемлекеттік реттеудің құқықтық негіздері» атты ғылыми мақалада «еліміздегі кәсіпкерлік қызметті реттейтін заңнаманың туындау, қалыптасу мен даму жағдайын қысқа баяндай келе» [3], мақаланың қорытынды бөлігінде «кәсіпкерлік қызмет саласын реттеуде заң негізгі рөлді, ал кәсіпкерлік субъектілері мен мемлекеттік органдардың арасында заңға сәйкес мемлекеттік реттеу болуы тиіс» деген тұжырым жасаған болатын. Авторлар тарихи-құқықтық талдау жасаудан бөлек, мемлекеттік реттеу мен құқықтық реттеудің балансы болуы керек деген пікірге келген.

Бұл ретте мақаланың зерттеу объектісі кәсіпкерлік қызметтің конституциялық-құқықтық мәртебесін белгілейтін конституциялық нормалар болып табылады. Ал енді біздің пайымыз бойынша бұл мақаланың зерттеу пәні ретінде аталған кәсіпкерлік қызметтің конституциялық-құқықтық мәртебесі мен еркіндігін айқындайтын конституциялық нормалар, сондай-ақ осы нормаларға негізделген салалық заңнама нормаларын айтуға болады деп санаймыз. Ендеше зерделеуімізді негізгі заңның нормаларынан бастайық деп шештік.

Қазіргі Қазақстан Республикасының Конституциясы 26-бабы 4-тармағы мазмұнында «Әркімнің кәсіпкерлік қызмет еркіндігіне, өз мүлкін кез келген заңды кәсіпкерлік қызмет үшін еркін пайдалануға құқығы бар» [4] деп жазулы норма бар. Бұл норма мазмұнынан көрініп тұрғандай, «әркімнің кәсіпкерлік қызмет еркіндігіне, өз мүлкін кез келген заңды кәсіпкерлік қызмет үшін еркін пайдалануға құқығы бар» делінген конституциялық норма белгіленген. Бұл норманың мазмұнына түсіндірме бере кетеміз. Бірінші кезекте «әркім» деген сөздің мағынасын аша түсейік. Аталмыш сөз конституциясының бірқатар баптарында қолданылады. Қазақстан Республикасының Азаматтық кодекстің 12-бабына (Жеке тұлға ұғымы) жеке

жүгінеміз. Оның мазмұнында «Қазақстан Республикасының азаматтары, басқа мемлекеттердің азаматтары, сондай-ақ азаматтығы жоқ адамдар жеке тұлғалар болып ұғынылады. Егер осы Кодексте басқаша белгіленбесе, бұл тараудың ережелері барлық жеке тұлғаларға қолданылады» [5] делінген анықтамалық норма бекітілген. Ол нормаға сәйкес әркім деген кезде «жеке тұлға» деп ұғынылатындығы, яғни бұл ретте ҚР азаматы, шетел азаматы және «азаматтығы жоқ тұлғалар» екендігін көрсетіп анықтап берген дегіміз келеді. Демек, аталған үш жеке тұлға өз мүліктерімен кәсіпкерлік қызметпен айналысуға құқылы екендігін анықтап берген. Яғни жеке тұлға кәсіпкерліктің субъектісі бола алады. Ал бір жағынан айтар болсақ, аталмыш норма кәсіпкерлік қызметтің конституциялық-құқықтық мәртебесін белгілеп берген әрі жеке тұлғаларға онымен айналысуға құқығы бар екендігін анықтап берген деп түйін жасаймыз.

Еліміздің ата заңында тағы бір бабын, яғни 24-бабын жеке түрде саралап та өтеміз. Бұл баптың 1-тармағында: «Әркімнің еңбек ету бостандығына, қызмет пен кәсіп түрін еркін таңдауына құқығы бар» [4] делінген конституция нормасы белгіленген. Яғни жеке тұлға кәсіпкерлік қызметтің бір түрі болып табылатын қызмет көрсетумен әрі кәсіпкерлік қызметке қатысты кәсіп түрімен айналысуға құқығы бар деген мағынаны білдіреді. Бұл норма да 26-баптың 4-тармағы сияқты кәсіпкерлік қызметтің конституциялық-құқықтық мәртебесін қосымша нақтылай түседі деп есептейміз. Бір жағынан қызмет пен кәсіп түрін таңдауға құқығы бар екендігін көрсетіп береді.

Осы тұста, айта кетер жайт, жоғарыда конституцияда белгіленген негізгі нормалар жеке тұлғаның жеке кәсіпкерлік қызметке қатысты конституциялық-құқықтық мәртебесі мен еркіндігін міндеттеу, тыйым салу (шектеу) арқылы емес, керісінше оның құқықтары мен бостандықтарын (еркіндіктерін) тану әрі мойындау негізінде айқындайды. Енді бұл конституциялық-құқықтық мәртебе мен еркіндік азаматтық және кәсіпкерлік заңнама аясында нақтылай көрінісін береді десек болады. Себебі: біріншіден, ақиқатында конституция нормалары ықшамды әрі түпкілікті құқықтық бастау (құқықтық қайнар көз) болатын негіз болып келеді; екіншіден, аталған құқықтық құндылықтар азаматтық заңнама, оның ішінде атап айтар болсақ, Азаматтық кодекстің 7-бабының (Азаматтық құқықтар мен міндеттердің пайда болу, өзгеру және тоқтатылу негіздері), 8-бабының (Азаматтық құқықтарды жүзеге асыру), 9-бабының (Азаматтық құқықтарды қорғау), сондай-ақ 10-бабы (Кәсіпкерлер мен тұтынушылардың құқықтарын қорғау) мен 11-бабының [5] (Кәсіпкерлік еркіндігін пайдаланып қиянат жасауға жол бермеу) ережелеріне сай жүзеге асырылады; үшіншіден, кәсіпкерлік қызметтің конституциялық мәртебесі мен еркіндігіне қатысты дәл құқықтық негіздемесін, яғни аталған кәсіпкерлік қызметтің конституциялық-құқықтық мәртебесі мен еркіндігін иемдене отырып, азаматтық заңнаманың нормаларын да басшылыққа алып, әрі қарай кәсіпкерлік қызметті нақты іске асыруға құқықтық мүмкіндіктерді беретін кәсіпкерлік заңнама, оның ішінде кәсіпкерлік кодекстің [6] нормалары бекітіп береді. Демек, ата заңда бекітілген конституциялық-құқықтық мәртебе мен еркіндіктер, құқықтар мен міндеттер өз кезегінде салалық заңнамалар арқылы міндеттелген нормалар орындалуы, тыйым не шектелген ережелер сақталуы тиіс, сондай-ақ құқық субъектісінің еркіне қарай пайдаланылады.

Ендігі ретте кәсіпкерлік қызмет айналысуына байланысты кәсіпкерлік субъектілері болатын жеке тұлғалар мен заңды тұлғалардың тиісті кәсіпкерлік қызметін реттейтін кәсіпкерлік кодексінің нормаларын талдап өтеміз.

Аталмыш кодекстің 1-бабы «Қазақстан Республикасының кәсіпкерлік саласындағы заңнамасы» деп аталған. Сол баптың 1-тармағының мазмұнында «Қазақстан Республикасының кәсіпкерлік саласындағы заңнамасы Қазақстан Республикасының Конституциясына негізделеді және осы Кодекс пен Қазақстан Республикасының өзге де нормативтік құқықтық актілерінен тұрады» [6] деген норма қамтылған. Норманың мәтінінен белгілі болғандай, осы заң негізгі заңға (яғни конституцияға) негізделеді және оны осы кодекстен сілтеме жасалатын және сол кодекске сілтеме етілетін нормативтік құқықтық актілердің жиынтығы құрайды деген мағынаны білдірген. Бұл норма басқаша айтар болсақ, кәсіпкерлік қызметке қатысты кәсіпкерлік кодекстің нормалары өз кезегінде конституция нормаларына сәйкес іске асырылады, ал егер құқық бұзушылық болса, онда бұзылған құқықты қалпына келтіру үшін өзге қажетті заңдар қолданылады деген түсініктемені береді дегіміз келеді. Демек, адамзат, оның ішінде адамның, жеке тұлғаның кәсіпкерлікке қатысты құқықтары мен еркіндіктерін қамтамасыз түрлі заңдардың жиынтығы бар.

Осы жерде «кәсіпкерлік» деген ұғымға құқықтық сипаттағы анықтама іздеп көрелік. Кәсіпкерлік кодекстің 2-бабының 1-тармағында «Азаматтардың, қандастардың және заңды тұлғалардың мүлікті пайдалану, тауарларды өндіру, сату, жұмыстарды орындау, қызметтер көрсету арқылы таза кіріс алуға бағытталған, жеке меншік құқығына (жеке кәсіпкерлікке) не шаруашылық жүргізу немесе мемлекеттік кәсіпорынды жедел басқару құқығына (мемлекеттік кәсіпкерлікке) негізделген дербес, бастамашыл қызметі кәсіпкерлік болып табылады» [6] делінген анықтама норма бекітілген. Аталған анықтамалық норманың мазмұнынан белгілі болғандай, бірінші кәсіпкерліктің субъектілері белгіленіп көрсетілген. Яғни 1. Азаматтар; 2. Қандастар; 3. Заңды тұлғалар. Бұл жерде біздің ойымызша, тағы бір ұғымдық тіркес жетпей тұр деп айтсақ болады. Ол ұғымдық тіркес – жоғарыда сараланып өткен «жеке тұлға». Сол себептен «азаматтардың» деген сөздің орнына «жеке тұлғалардың» деген сөзді қолдану қажет деп ұсыныс етеміз. Біріншіден, осы анықтамалық норма белгіленген кәсіпкерлік субъектілері нақтылана түседі. Бұл ретте конституция нормасында белгіленген «әркім» деген сөзбен, сондай-ақ азаматтық кодекстің 12-бабында бекітілген «жеке тұлға» деген ұғымдық тіркеспен өзара құқықтық үйлесімділік болады. Екіншіден, ҚР Қылмыстық кодекстің 15-бабы 1-бөлігі «Қылмыстық құқық бұзушылық жасаған уақытта он алты жасқа толған есі дұрыс жеке тұлға қылмыстық жауаптылыққа жатады» [7] делінген нормадағы, сондай-ақ ҚР Әкімшілік құқық бұзушылық кодекстің 28-баптың 1-тармағында «Әкімшілік жауаптылыққа: 1) әкімшілік құқық бұзушылық аяқталған немесе оның жолын кескен кезде он алты жасқа толған, ақыл-есі дұрыс жеке тұлға; 2) заңды тұлға жатады» [8] деген нормадағы «жеке тұлға» деп жазылған ұғымдық тіркеске сай болуы тиіс. Үшіншіден, ҚР Азаматтық кодексте бекітілген «жеке тұлға» (12-бап) және «заңды тұлға» (33-бап) [5] делінген ұғымдық тіркестерге берілген анықтамалық нормаларға сәйкес болуы қажет. Осы тұста, сол ұсыныс ҚР Кәсіпкерлік кодексінің 23-бабының 1-тармағында «Кәсіпкерлік қызметті жүзеге асыратын азаматтар, қандастар және мемлекеттік емес коммерциялық заңды тұлғалар (жеке кәсіпкерлік субъектілері), мемлекеттік кәсіпорындар (мемлекеттік кәсіпкерлік субъектілері) кәсіпкерлік субъектілері болып табылады» [6] делінген нормаға да қатысты деп санаймыз. Өйткені ол жерде де «азаматтар» деген жеке сөзді «жеке тұлғалар» делінген ұғымдық тіркеспен алмастыру керек. Тіпті аталған кәсіпкерлік кодекстің 30-баптың 1-тармағында «Қазақстан Республикасы азаматтарының, қандастардың таза кіріс алуға бағытталған, жеке тұлғалардың өздерінің меншігіне негізделген және

жеке тұлғалар атынан, олардың тәуекел етуімен және мүліктік жауапкершілігімен жүзеге асырылатын дербес, бастамашыл қызметі дара кәсіпкерлік болып табылады» [6] делінген анықтамалық нормада «жеке тұлға» деген ұғымдық тіркес тиімді түрде нақты қолданылған дегіміз келеді. Бұл ұғымдық тіркес өз кезегінде өзге нормаларда дұрыс әрі қисынды қолданылған деуге болады. Сол себепті осыған назар салу қажет деп білеміз. Бұл құқықтық мәселені реттеу сол бағыттағы құқықтық қатынастарға, сондай-ақ аталған кодекстің және өзге заңдардың арасындағы өзара құқықтық байланысына үйлесімді құқықтық орта мен жағдайды қалыптастырады.

Сонымен, осы мақаламыздың қорытынды тұжырымын жасаймыз.

Қазақстан Республикасындағы кәсіпкерлік қызметтің конституциялық-құқықтық мәртебесі және еркіндігі: қамтамасыз ету мен қорғаудың кейбір қырларын саралау барысы көрсеткендай, елде кәсіпкерлік қызметтің конституциялық-құқықтық мәртебесі бекітіліп және кәсіпкерлік еркіндік те белгіленгенімен, іс жүзінде оны реттеу (құқықтық реттеу, мемлекеттік реттеу, өзіндік реттеу, жеке реттеу), іске асыру (кәсіпкерлер арасындағы бәсекелестікті дамыту, мемлекет орган, кәсіпкерлер, құқық қорғау, бизнес омбудсмен өкілдері арасында өзара ынтымақтастық жүйесі толықтай жолға қойылмауы және тағы басқа мәселелер), сондай-ақ бақылау функцияларының (мемлекеттік, ішкі әрі сыртқы бақылау (халықаралық бақылау), әсіресе қоғамдық бақылаудың біркелкі жүргізілмеуі, адалдық бәсекелестікті қалыптастыру, жосықсыз бәсекелестікті жүгендеу үшін бақылау және тағы басқа мәселелер) орындалуы, сақталуы, пайдалануы, әсіресе құқық қолдану практикасының өзіндік мәселелері қордаланып қалған. Демек, институционалды жүйені кешенді сипатта реттеу қажет деп түйін жасаймыз.

Қазақстандағы кәсіпкерлік еркіндіктің толық түрде іске асырылуы мен пайдалануына қарсы бірнеше жағымсыз құбылыстар мен заңсыз іс-әрекеттердің жиынтығы бар. Атап айтар болсақ, елде көлеңкелі экономика, жосықсыз бәсекелестік, әдейі банкроттық, рейдерлік, қылмыстық жолмен алынған ақшалар мен мүліктерді заңдастыру, олардың шетелдік офшорлық аймақтарға жылыстату, салықтан жалтару, жалпы елде, оның ішінде кәсіпкерлік қызмет саласында сыбайлас жемқорлық бойынша жоғары деңгейде болуы және өзге мәселелердің реттелмей қалуы. Сондықтан осы аталған мәселелерді реттелмейінше кәсіпкерлік еркіндік қағидатының көріністері толыққанды көрінбейді деп қорытынды жасаймыз.

Енді осы мәселелерді реттеу мақсатында мына ұсынысты бергіміз келеді. Қазіргі Қазақстан Республикасындағы саяси режимнің ауысуы, Президент Қ.К. Тоқаевтың тиімді кешенді реформа бойынша бастамаларының болуы, жақында өткен республикалық референдум нәтижесі аясында ата заңға толықтырулар мен өзгерістер енгізу, салалық заңдардың, оның ішінде кәсіпкерлік заңнаманы жетілдіру, мемлекеттік әрі құқықтық реттеу жүйесін жаңғырту, қоғамдық бақылау, бизнеске салаға қатысы бар құқық субъектілерінің өзара ынтымақтастығын қалыптастыру, сондай-ақ кәсіпкерлік еркіндік қағидатына қарама қайшы келетін жағымсыз құбылыстар мен іс-әрекеттердің, әсіресе сол құқық бұзушылықтардың (қылмыстық, әкімшілік, тәртіптік) алдын алу мәселелерін анықтау, оларды жеке әрі кешенді сипатта шешу тетіктерін жүргізу қажет деп санаймыз.

Әдебиеттер тізімі

1 Амиров Н.К. О влиянии свободы предпринимательства на экономический рост//Вестник университета «Туран». Научный журнал. № 3 (71) 2016 г. - С. 216-265.

- 2 Сальникова Д.А. Принципы конституционно-правовой политики по вопросам защиты свободы предпринимательской деятельности в России, Беларуси и Казахстане// <https://cyberleninka.ru/article/n/printsipy-konstitutsionno-pravovoy-politiki-po-voprosam-zaschity-svobody-predprinimatelskoy-deyatelnosti-v-rossii-belarusi-i/viewer>.
- 3 Дуброва Н.Б., Сарбасов Б.А. Правовые основы государственного регулирования предпринимательской деятельности в Республике Казахстан// <https://cyberleninka.ru/article/n/pravovye-osnovy-gosudarstvennogo-regulirovaniya-predprinimatelskoy-deyatelnosti-v-respublike-kazahstan/viewer>.
- 4 «Қазақстан Республикасының Конституциясы» Конституция 1995 жылы 30 тамыз//<https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K950001000>.
- 5 «Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі» Қазақстан Республикасының Кодексі 1994 жылғы 27 желтоқсандағы № 268-ХІІІ// <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K940001000>.
- 6 «Қазақстан Республикасының Кәсіпкерлік Кодексі» Қазақстан Республикасының Кодексі 2015 жылғы 29 қазандағы № 375-V//<https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1500000375>.
- 7 «Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі» Қазақстан Республикасының Кодексі 2014 жылғы 3 шілдедегі № 226-V//<https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000226>.
- 8 «Әкімшілік құқық бұзушылық туралы» Қазақстан Республикасының Кодексі 2014 жылғы 5 шілдедегі № 235-V//<https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000235>.
- 9 Сальникова Д.А. Конституционно-правовое регулирование участия бизнес-омбудсменов во внесудебной защите свободы предпринимательской деятельности в Российской Федерации и в Республике Казахстан//Вестник Саратовской государственной юридической академии. - № 1 (144) – 2022. – С. 76-83//<file:///C:/Users/User/Downloads/konstitutsionno-pravovoe-regulirovanie-uchastiya-biznes-ombudsmenov-vo-vnesudebnoy-zaschite-svobody-predprinimatelskoy-deyatelnosti-v-rossiyskoy-federatsii-i-v-respublike-kazahstan.pdf>.
- 10 ЖОБА: «ҚР Конституциясына өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» ҚР Заңы//<https://qazaqstan.tv/index.php/news/157275/>.
- 11 Сулейменов Н.А. Практика защиты прав предпринимателей в странах СНГ и дальнего зарубежья//Вестник Московского университета МВД России. - № 6. – 2021. – С. 278-283//<https://cyberleninka.ru/article/n/praktika-zaschity-prav-predprinimateley-v-stranah-sng-i-dalnego-zarubezhya/viewer>.
- 12 Russell S. Sobel, J. R. Clark, Dwight R. Lee. Freedom, barriers to entry, entrepreneurship, and economic progress. Rev Austrian Econ (2007) № 20. P.221–236//https://scholar.google.com/scholar?hl=ru&as_sdt=0%2C5&q=Freedom%2C+barriers+to+entry%2C+entrepreneurship%2C+and+economic+progress&btnG=.
- 13 «Оңалту және банкроттық туралы» Қазақстан Республикасының Заңы 2014 жылғы 7 наурыздағы № 176-V//<https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1400000176>.
- 14 «Қазақстан Республикасы азаматтарының төлем қабілеттілігін қалпына келтіру және банкроттығы туралы» Қазақстан Республикасы Заңының жобасы туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2022 жылғы 23 сәуірдегі № 271 қаулысы//<https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P2200000271>.
- 15 Қазақстан Республикасында бәсекелестікті қорғау мен дамытудың 2026 жылға дейінгі тұжырымдамасын бекіту туралы. ҚР Бәсекелестікті қорғау және дамыту агенттігінің сайтынан алынды. 17 қаңтар 2022//<https://www.gov.kz/memleket/entities/zk/documents/details/252910?lang=kk>.

16 Hong T.M. Bui, Alua Kuan & Tuan T. Chu. Female entrepreneurship in patriarchal society: motivation and challenges//<https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/08276331.2018.1435841>.

17 «Жаһандық кәсіпкерлік мониторингі: Қазақстан 2017/2018» баяндамасы//<https://gsb.nu.edu.kz/storage/files/shares/GEM%20project/kz-2017.pdf>.

18 Saiymova M, Kurmanalina A, Demeuova G, Abdykerova G, Akhmetova G, Yesbergen R, Balginova K, Shakharova A, Jussibaliyeva A. The role of government in managing entrepreneurship in Kazakhstan and applying international experience in entrepreneurship education//Journal of Entrepreneurship Education Volume 22, Issue 3, 2019. <https://repository.apa.kz/bitstream/handle/123456789/106/2019%20Есберген%20P..pdf?sequence=1&isAllowed=y>.

ОТБАСЫНДАҒЫ ЗОРЛЫҚ-ЗОМБЫЛЫҚТАРДЫҢ АЛДЫ-АЛУ ЖӘНЕ ӘЙЕЛ ҚҰҚЫҚТАРЫН ҚАЛЫПҚА КЕЛТІРУ

Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты
«Азаматтық және қылмыстық құқық» кафедрасының аға оқытушысы

Р.Ш. Бектұрғанова

«Мемлекеттік құқықтық пәндер» кафедрасының аға оқытушысы

А.К. Кайпулдаева

Андатпа. Жалпы, әйелдерге қатысты зорлық-зомбылық – адам құқығын бұзатын жаһандық мәселе. Бұл ретте денсаулыққа келер зардабы жайлы зерттеулер көп болғанымен, проблеманың экономикалық тұсы көп айтыла бермейді. Біз жүргізген зерттеулер мәселенің әлеуметтік-экономикалық салдарын талдауға негіз бола алады.

Кілт сөздер: құқық, әйел, бала, зорлық-зомбылық, қорлау, ұрып-соғу, балағаттау, кемісту.

Аннотация. В целом насилие в отношении женщин-глобальная проблема, нарушающая права человека. При этом, несмотря на то, что исследований о последствиях для здоровья много, экономическая сторона проблемы не так много. Проведенные нами исследования могут стать основой для анализа социально-экономических последствий проблемы.

Ключевые слова: право, женщина, ребенок, насилие, унижение, избиение, оскорбление.

Annotation. In general, violence against women is a global problem that violates human rights. At the same time, despite the fact that there are a lot of studies on the health consequences, there is not so much economic side of the problem. Our research can become the basis for analyzing the socio-economic consequences of the problem.

Key words: law, woman, child, violence, humiliation, beating, insult.

Қазіргі кезеңде отбасындағы зорлық-зомбылық ең басты мәселе болып тұр. Бұл көбнесе жабулы қазан жабулы күйінде қалатын табырып. Егер мұны ашық

айтып, талқыға салсақ аурудың алдын алуға мүмкіндік болады. Жарияланған деректерге байлынысты отбасынан зәбір көрген әйелдер саны, одан қайтыс болғандар саны 400 әйел адамнан асады. Бұл тек жарияланған мәліметтер бойынша, ал жарыққа шықпаған мәліметтер қаншама. Әйелдер мен балалар жылдар бойы қорлық көрседе, соған көніп шындықты айта бермейді. Ондай зәбір көрсетулердің түрлері олар ұру, жәбір көрсету және күнделікті қанау, кекетіп-мұқату әрекеттері бар. Сарапшылар әр он отбасының жетеуінде қылмыс фактілері барын айтады. Ұзақ жылдар бойы зәбір көрген жандар ұрып-соғудан көз жұмады немесе жазылмайтын ауруға шалдығады. Ондай нәтижені ешкім тіркемейді, сондықтан ешкім жазаланбай кетеді. Зорлық-зомбылық ол жанұя құрған сәттен бастапта болу мүмкін. БҰҰ мәліметі бойынша ең көп отбасынан зорлық көретін ел ол Қырғыстан, одан кейін Қазақстан жүреді. Өмірге мұрагер алып келмегені, асты дәмсіз дайындағаны үшін, жұмсағанда барамағаны үшін таяқ жейтін отбасылар бар. Бұл былай қарасаңыз ең қарапайым нәрсе, бірақ бұл жерде қаншама адамдардың өмірі жатыр.

Мәселен, 2018 жылдың қорытындысында ескі тәртіп бойынша 739 тұрмыстық қылмыс тіркелсе, түзетілген есеп бойынша олар 180 фактіге артып, 919 жағдайды құрады. Өткен жылы елімізде мұндай 1052 құқық тіркелді. Ал осы жылғы 9 айда анықталған құқық бұзушылықтар небары 0,4%-ға өскені байқалады. Тіркелген барлық қылмыстық құқықбұзушылықтардың жалпы санынан үлес салмағы небәрі 1%-ды құрады.

Мұндай әрекетке баратындардың көбісі мас күйінде, есін білмей жасауы мүмкін. (есін біліпте істейтін тұлғалар бар). Сонымен бірге қол көтермей былапыт сөйлеу, психологиялық қысым жасау арқылы да зорлық көрсетуге болады. Оның ішінде жұмыс істемейтін және жұмыс істейтін тұлғалар да кіреді. Мұндай адамдарды денсаулық сақтау жүйесіндегі уақытша бейімдеу және детоксикациялау орталықтарына орналастыру және психологпен жұмыс жасау жүргізіледі. Бірақ бұдан шыққан нәтиже шамалы ғана Оларға ескерту жасау, қамауға алу түріндегі жаза түрлері зорлық көрген отбасына тиімді емес. Одан оң нәтиже шыға қоймайды.

[1]

Бір күйзелетін нәрсе тұрмыстық зорлық-зомбылыққа ең басты әсер ететін нәрсе ол әлеуметтік-экономикалық жағдай. Оған жұмыссыздық, жалпы психологиялық тұрақсыздық, отбасының материалдық деңгейінің төмендігі, маскүнемдік, адами құндылықтардың құлдырауы және отбасы институтының жоғалуы салдарынан орын алады. Одан бөлек интернет пен бұқаралық коммуникациялардағы алкогольдік ішім-діктің, қатыгездіктің, зорлық-зомбылықтың, порнографияның насихатталуы әсер етеді. Әйелдің қадір-қасиетін, оның қоғамдағы рөлін төмендететін ресурстардың қолжетімділігімен де жағдай күрделене түседі. Сонымен қатар адамның мінез-құлқын психологиялық түзету бойынша зардап шегушілермен де, жанжалқойлармен де жүйелі жұмыстар жүргізілмейді.

Мысалыға алатын болсақ шетелде отбасында зәбір көрген әйелдерге кешенді көмек көрсетіледі. Отбасында жанжал болып, полицияға хабарласқанында құқық қорғау органдарының өкілдері дереу үйіне келіп, тергеуді үйінде жүргізген. Ал біздің елімізде оқиға орнында тергеу жүргізілмейді, міндетті түрде бөлімшеге баруың керек. Ауыл тұрғындары да орта-лыққа баруға мәжбүр. Полиция бірге жұмыс істейтін бірнеше үкіметтік емес ұйым мен қоғамдық қорғау хабар береді. Бұл жерде бір ескеретін жайт, полиция жәбір көрушіден ақпаратты таратуға алдын ала рұқсат сұрайды. ҮЕҰ өз көмектерін ұсынып, хат жазған. Бірі үйін жинап беруді ұсынса, өйткені ұрыс кезінде үйінің астан-кестені шыққан. Екінші ұйым

психологиялық көмек көрсететінін жазған. Қорғаушы ұсынып, заң тұрғысынан да кеңес беретін мамандар табылған.

Қазақстанда бөлінетін қаражат АҚШ-тан кем емес. Жыл сайын бұл жағдайды реттеуге бағытталған 13 жол картасы дайындалған. Бұл бағдарламаға әр түрлі министрлік жауап беретін болғандықтан бұл дұрыс жолға қойылмады. Сондықтан бөлінген қаражат түрлі шеберлік сыныптары мен флешмобтарға жұмсалып кетеді. Ал көмекке зәру азаматтарға жетпейді. Жапа шегуші сақтандыру жүйесіне тіркелген болса, тегін медициналық көмек алады, сынағандарды тегін тапсырады. Алайда үкімет бөлген қаражат межелеген топқа жетпейді. [2]

Көбнесе физикалық зорлық-зомбылықтың алдында психологиялық зорлық-зомбылық тұрады. Көптеген ұрыс –керістер күйеуінің патологиялық қызғанышынан туындайды. Әйелі баламен үйде отырсада, қызғануға себеп бермесе де осындай жағдайларға алып келеді. Ондай күйеулер отбасының материалдық жағдайы төмен болғанына қарамастан, тіпті, әйелдеріне жұмыс істеуге тыйым салады.

Еліміз үшін әйел-ананы қорғау ерекше мәселе. Бұған Н.А. Назарбаев тереңірек мән беріп, «Қоғамның өркениеттік деңгейі оның әйелдерге деген қарым-қатынасымен өлшенеді...» деп тұжырымдауында үлкен мән жатыр. Әрбір әйел-ана отбасының ұйытқысы. «Отбасы мүшесінің заңды құқықтары мен бостандықтарына қысым көрсететін, оның тәнін немесе жан дүниесін қинап, моральдық зиян келтіретін отбасының бір мүшесінің екінші мүшесіне кез-келген қасақана іс-әрекеті отбасындағы зорлық-зомбылық болып танылады. Өкінішке орай, қазіргі уақытта қоғамның қарыштап дамуына қарамастан әйелдерге қатысты отбасылық зорлық-зомбылық әрекеттер тыйылар емес.

Оған айғақ отбасы-тұрмыстық қарым-қатынастағы әйелдерге сыйламаушылық көрсетіп, былапыт сөйлеу, қорлап тиісу, кемсіту және жеке тұрғын үй немесе пәтер шегінде жасалған олардың тыныштығын бұзатын басқа да әрекеттерге қатысты істер санының азаймауы.

Жаратылысынан жүрегі кең қазақ әйелі төзімділігімен ерекшеленеді. Өзі қандай қиыншылыққа тап болса да, қанша қысым, моральдық зардап шексе де кешіріммен қарайды, отбасының бірлігін ойлайды. Көп жағдайларда қазақ әйеліне тән бұл қасиет оны отбасындағы қорлық пен кемсітушілікті сыртқа шығаруға да жол бермейді. «Бас сынса бөрік ішінде, қол сынса жең ішінде» қалады. Осыны пайдаланған кейбір пасық жандар мұндай әрекеттерді жалғастырып келеді.

Ондайларға сот қаулысымен «Тұрмыстық зорлық-зомбылықтың алдын-алу туралы» Заңын басшылыққа алып құқық бұзушының мінез-құлқына ерекше талаптар белгіленіп, олармен профилактикалық жұмыстар жүргізіледі.

Қазақстан – зайырлы мемлекет, сондықтан азаматтарымыз ар-ождан бостандығымен қамтамасыз етілуі тиіс. Н.А. Назарбаев айтқандай өз бетімен дәстүріміз бен заңдарымызға қайшы келетін қандай да бір іс-әрекетке қарсы тұратын уақыт жетті.

Қазақстан әлемнің өркениетті елдері іспеттес, дамудың даңғыл жолына түсуді мақсат еткен мемлекет. Ол үшін түрлі заңнамаларды жетілдіру мен әрқашан ізденіс үстінде болу маңызды. Дамыған мемлекеттер үшін ең маңызды құндылық адам болып табылады. Оның ішінде адамның білім алу, денсаулығын күту, өзін дамыту мен бақытты болуына тиісті факторлар ескерілуі тиіс. Ол отбасылық зорлық-зомбылықты азайтуға да тікелей байланысты.

Жалпы, әйелдерге қатысты зорлық-зомбылық – адам құқығын бұзатын жаһандық мәселе. Бұл ретте денсаулыққа келер зардабы жайлы зерттеулер көп

болғанымен, проблеманың экономикалық тұсы көп айтыла бермейді. Біз жүргізген зерттеулер мәселенің әлеуметтік-экономикалық салдарын талдауға негіз бола алады. Мәселен, 2017 жылы медициналық көмекке жүгінгендердің жеке шығыны 230 548 624 теңгеден 468 789 272 теңге арасында болған. Тұрмыстық зорлық-зомбылықтың жанама шығындары келесідей болды: әйелдер 53 878-109 596 аралығындағы жұмыс күнін жіберіп алған. Нәтижесінде, еңбек өнімділігінің төмендеуінен 209 478 126 теңгеден 426 105 874 теңгеге шығын келген. Сондай-ақ зерттеу нәтижесі бойынша медицина орталықтарының жәбір көрген әйелдердің есебін жүргізбейтіні анықталды. Өйткені науқастардың көбі бұл нәрсені жасырып қалады. Сол себепті денсаулық сақтау қызметкерлерінің де жауапкершілігін арттыру керек. Мемлекет қанша адамның зардап шегіп, медициналық көмекке жүгінгенін білмесе, құқық қорғау органдары мен өзге де жауапты ұйымдарға қажетті ресурс бөлінбеуі мүмкін. Зорлық-зомбылық – күрделі құбылыс, физикалық және жыныстық зорлық-зомбылықпен қатар, психологиялық, эмоционалдық және экономикалық қысым көрсетілуі мүмкін. Дүние жүзінде әйелдердің үштен бірі өз серіктесінен әлімжеттік көрген. Әйелдерге қатысты зорлық-зомбылық әлеуметтік-психологиялық салдарымен қатар, ұзақ мерзімде мемлекеттің қаржы жүйесі мен экономикасына салмақ түсіріп, мемлекеттің дамуына кері әсер етеді.

Отбасылық зорлық зомбылық оқиғасымен күрес тек заңнамалық тұрғыдан жүргізілмей кешенді болғаны өте дұрыс. Қоғамымызда отбасы құндылықтарын насихаттау, отбасындағы әке рөлі, бала құқығы, ананың отбасындағы маңызды тұлға екенін ашып көрсетуіміз қажет. Ұзақ жылдар бірге тұрған отбасы берік жанұя қалыптастыру сырлары ашық айтылуы тиіс. Тұрмыстық зорлық-зомбылықтың залалы, ажырасудың теріс әсері үнемі ашық айтылып, теледидар, интернет жүйесі арқылы жиі көрсетіліп тұруы керек. Отбасындағы зорлық зомбылықпен күрес кешенді түрде жалғасуы керек. Сонымен бірге тек әкімшілік жаза ғана тартып қоймай, қылмыстық жауапкершілікке тартылуы керек. Отбасына зәбір көрсетілгені үшін қылмыстық жазаға тартылатынын мектеп кезінен баланың санасына құйса, ер жеткенде өзін үлгілі тұлға ретінде қалыптастыратыны сөзсіз. Сонымен бірге мектеп кезінен отбасы ең басты құндылық екенін және әйел адамды, баланы сыйлау құрметтеу керектігін айтып үйретсе ол «Адамнан» жақсы тұлға шығары сөзсіз. [3]

"Әрбір отбасы шағын мемлекет" екенін ескере отырып, осы шағын мемлекеттерден құралатын Қазақстан атты үлкен еліміздің болашағы жарқын болсын десек, отбасы түсіністігі мен ерлі-зайыптылардың құқығының сақталып, балаларының бақытты ғұмыр кешуін қамтамасыз ете білуіміз керек.

Әдебиеттер тізімі

1. <https://abai.kz/index.php/post/149995>
2. <https://qamshy.kz/article/26462-otbasyndaghy-turmystyq-zorlyq-zombylyq-qylmysqa-aly-p-kelui-mumkin>
3. https://www.google.com/search?q=%D0%BE%D1%82%D0%B1%D0%B0%D1%81%D1%8B%D0%BD%D0%B4%D0%B0%D2%93%D1%8B+%D0%B7%D0%BE%D1%80%D0%BB%D1%8B%D2%9B+%D0%B7%D0%BE%D0%BC%D0%B1%D1%8B%D0%B%D1%8B%D2%9B&sca_esv=578460548&source=hp&ei=UjICZYX5A92Ixc8P-PuD6Ao&iflsg=AO6bgOgAAAAZUJHYvSuy0xSxdt0

ФИЛОЛОГИЯ

ӘОЖ 371.3:81`237

БИЛИНГВАЛДЫ ОҚЫТУ МЕН ОҚУДЫҢ ҚАЛЫПТАСУ ТАРИХЫ

Дүйсенова Назым

филология ғылымдарының магистры

М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті,

Исабекова Гүлнұр PhD

М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті,

Аннотация. Ұсынылып отырған мақалада дүние жүзінде кең қолданысқа ие болып отырған билингвалды оқыту пән мазмұны мен шетел тілін кіріктіре оқыту (CLIL) контекстінде қарастырылады. Билингвалды оқытудың басталу тарихына шолу жасала отырып, жаңа терминнің қолданыс аясына, билингвалды пән сабағы мен пән арқылы шет тілін оқытудың әртүрлі формаларына байланысты пікірлер таразылананып қорытындыланады.

Кілт сөздер: билингвалды оқыту, билингвалды пән сабағы, пән арқылы шет тілін оқыту, пән мазмұны мен шетел тілін кіріктіре оқыту CLIL.

Аннотация. В представленной статье рассматривается широко используемое во всем мире билингвальное образование в контексте предметного содержания и интегрированного обучения иностранному языку (CLIL). Рассматривая историю начала билингвального образования, взвешиваются и обобщаются рамки нового термина, двуязычного предметного урока и различных форм обучения иностранному языку через предмет.

Ключевые слова: билингвальное образование, билингвальный предметный урок, обучение иностранному языку через предмет, интегрированное обучение предметному содержанию и иностранному языку CLIL.

Annotation. In the presented article, bilingual education, which is widely used in the world, is considered in the context of subject content and integrated foreign language learning (CLIL). Reviewing the history of the beginning of bilingual education, the scope of the new term, the bilingual subject lesson and various forms of teaching a foreign language through the subject are weighed and summarized.

Key words: bilingual education, bilingual subject lesson, foreign language teaching through the subject, integrated teaching of subject content and foreign language CLIL.

Билингвалды оқыту мен оқу тарихы канадалық және солтүстік америкалық иммерсия моделінен немесе неміс-француз білім бағдарламаларынан бастау алған жоқ. Оны тамыры одан арыда жатыр. Бізді жыл санауымыздан 4000 жыл бұрын билингвалды мектептер деп болжауға негіз болатын дәлелдер бар. Ал қостілді мектептің мысалы ретінде ежелгі Месопотамияны атауға болады [1]. Ал екінші

дүниежүзілік соғыстан кейін билингвалды сабақ жаңа қарқынмен дамыды. Соғыстың жан түршігерлік салдарларынан кейін барлық ұлттар халықтар түсіністігі үшін қолдан келгенін аямауға тырысты. Сол себепті 1963 жылы Германия мен Франция арасында Елисей – келісімі жасалды. Онда екі мемлекет өзара бір-бірінің тіліне айрықша қолдау көрсетуге шешім қабылдады. Осы келісім арқылы екі ұлт бір-бірімен тығыз байланыс ортады және оны ары қарай дамытатын болады деп болжанды. Екі елдің басшылары көрші елдің тілін үйрену мәдени қарым-қатынасты интенсивті алға жылжытуға көмектеседі деп сенді. Бұған қоса бүгінде билингвалды сабақ деген атпен танылып отырған тұжырымдама қолға алынды. Осы бағытта пайда болған алғашқы мектеп 1969 жылы билингвалды сабағын бастады. Сол жылы тағы да шекараға таяу елді мекендерде тағы үш мектеп ашылады. Алғашқы төрт жылда осылайша 17 мектеп ашылады. Бастапқыда қос-мәдени мақсатты көздеген бұл тұжырымдама ағылшын тілді тұжырымдамамен толығып, кеңейді. 1980 жылы Еуропаның бірігуі мен 90 жылдары Maastricht келісіміне қол қойылу арқылы интернационализациялау мен мәдениетаралық оқытуға кең жол ашылды.

Бүгінгі білім беру жүйесінде билингвалды оқыту бағытында ағылшын тілі доминантты тілге айналып отыр. Себебі ағылшын тілі шет тілі ғана емес, қайта әлемдік деңгейде қарым-қатынас тіліне *lingua franca* айналып отыр. Сонымен қатар жаһандану арқылы оның қолдану аясы кеңіп отыр. Оны экономика саласында ғана емес, сонымен қатар білім беру секторында (Болон процесі) да сезуге болады. Сондықтан көпмәдениетті әлемде және қоғамда қатысым жасай алу үшін ағылшын тілінің дамуына қолдау көрсету қажет әрі пайдалы болмақ [2].

Билингвалды сабаққа «any system in school education in which, at a given moment in time and for a varying amount of time, simultaneously or consecutively, instruction is planned and given in at least two languages» деп анықтама беруге болады [3]. Анықтама билингвалды пән сабағында таза екі тілді тәрбие туралы емес қайта, тілді қолдану және тапсырмалар беруге байланысты ашықтық туралы айтылып тұр. Жалпы билингвалды сабақты келесідей үш санатқа топтастыруға болады:

1. Параллель нұсқаулық беру: мұнда нұсқаулық шет тілінде ғана емес, сонымен қатар ана тілінде де қатар беріледі.
2. ана тілінің қолданысының уақытпен шектелуі: ана тілі оқушылар екінші тілді оқу тілі/ құралы ретінде қолдана алатындай дәрежеге жеткенге дейін қолданыста болады.
3. Нұсқаулықтың таза шет тілінде берілуі: Сабақ тілі ретінде тек қана шет тілінің қолданылады.

Бүгінде қазақстандық білім беру жүйесінде қолданылып жүрген модельді екінші санатқа жатқызуға болады деп санаймыз. Дегенмен бірінші санаттың да тиімділігі талас тудырмайтыны анық. Екі тілді қатар немесе кезектесе отырып қолдану аса тиімді болып табылады. Екінші санаттың басымдылыққа ие екенін мектеп оқулықтарын сараптау барысында да көз жеткізілді. Оныдағы оқу материалының ұсынылуындағы ана тілі мен ағылшын тілінің ара салмағы 25/75 басталып 0/100 ара салмағына дейін ұласады. Демек оқушылардың тілдік құзыреттіліктерінің қалыптасу дегейіне қарай ана тілінің қолданысы/ үлесі азайып, шет тілінің үлесі арта түседі. Мұны оқулықтағы оқу материалының, тапсырма түрлерінің, түсіндірмелердің берілу үлесіне қарай байқауға болады.

Осы сияқты тағы бір санатқа бөлуді Fishman мен Lovas жасады. Олар *transitional bilingualism, mono-literate bilingualism, partial bi-literate bilingualism* және *total bi-literate (full) bilingualism* [4]. *Transitional bilingualism* өтпелі қостілділік. Мақсаты – ана тілін қолдану арқылы шет тіліндегі пән сабағын түсінуді жеңілдету және белгілі бір уақыт аралығында қажетті тілдік құзыреттілікке қол жеткізілгеннен кейін сабақты толығымен шет тілінде аяқтау. Ал қалған формалар билингвалды сабақ шеңберінде нақты білім беру мақсатын жүзеге асыруды көздейді. *mono-literate bilingualism* санатында екі тілдің де қолданылуы жүзеге асады, шет тілі оқытым және жазылым іскерліктерін/ дадыларын қалыптастыру үшін қолданылады. *partial bi-literate bilingualism* оқылым және жазылым іскерліктерін дамытуға байланысты екі тіл де қолданылады. Дегенмен пәндерге байланысты тілдік бөліну бар. Мысалы, тарих пен география екінші тілде оқытылса, жаратылыстану бағытындағы пәндер шет тілінде (ағылшын) оқытылады, яғни ғылыми, техникалық пәндерді оқытуда шет тілі қолданылады. Соңғы *total bi-literate (full) bilingualism* санатында тілдер арасында ешқандай бөліп-жару жоқ, қайта, барлық іскерліктер мен дағдылар екі тілді бірдей қолдану арқылы жүзеге асады. Бұл классификация билингвалды сабақты ұйымдастыру мүмкіндіктерінің алуан түрлілігін көрсетеді.

Отандық билингвалды сабақты қай санатқа жатқызуға болады? Қазақстандық білім беру жүйесінде қолданыс тауып отырған билингвалды пән сабағын иммерсияға жатқызуға болмайды. Оны *subordinate bilinguals*, яғни оқу бағдарламасы аясында шет тілін оқу немесе *circumstantial bilingualism* сыртқы жағдайларға байланысты туындаған қостілділікке жатқызуға болады. Мұнда пікір алалығы орын алуы әбден мүмкін, ол негізінен билингвалды деген терминге байланысты туындайды. Дегенмен мұнда біз пәннің бір тілде ғана емес, бірнеше тілде оқытылуы дегенді түсінеміз. Бұл шет тілімен қатар ана тілін де қолдану дегенді білдіреді – мейлі бастапқыда кезең-кезеңімен немесе қосымша сабақтарда пәндік термин сөздерді бекіту үшін болса да.

Дегенмен сыныптағы сабақ тәжірибесін сараптай отырып, шынайы тәжірибеде сабақ бастапқыда екі тілде қатар жүргізілгенімен, ақыр аяғында пән сабағын бір тілде, яғни шет тілінде жүргізуді мақсат етеді, онда бастапқы кезеңдегідей нұсқаулықты екі тілде қатар беру болмайды. Бұл түсінікті де, өйткені сабақтың осы формасы арқылы оқушылардың қостілділігіне қол жеткізу мақсатында шет тіліне көп қолдау көрсетіледі.

Билингвалды пән сабағы деген терминнің астарына тағы да терең үңілетін болса, оны *пәнді шет тілінде оқыту* немесе *пән арқылы шет тілін оқыту* деп те атауға болады. Мұнда бірінші ұғым пән сабағын орталық пункт ретінде қарастырса, екінші ұғым шет тіліне екпін жасайды. Сондықтан да бұл екі терминді де қолдануға болмайды деуге болады, қайта, билингвалды пән сабағы деген дұрыс болады. Бұған қоса, бүгінде бүкіл дүние жүзінде қолданысқа енген «content and language integrated learning» (CLIL) термині де пән мазмұны мен шет тілін кіріктіре оқытуға арналған сабақ түрлерін қамтиды. «The acronym CLIL is used as a generic term to describe all types of provision in which a second language (a foreign, regional or minority language and/or another official state language) is used to teach certain subjects in the curriculum other than the language lessons themselves.» дейді Еуропалық EURYDICE [5]. Осы анықтама билингвалды пән сабағы дегеннің орнына CLIL терминін қолдануға болатынын көрсетеді. Coyle, Hood пен Marsh *extensive instruction, partial instruction* және *translanguaging* деген элементтерді ажыратады да, оны келесідей топтастырады [6]:

CLIL high:

Ана тіліне қосымша шет тілінің қолдану үлесі 50 % астам

CLIL medium:

Ана тіліне қосымша шет тілінің қолдану үлесі 15 - 50%.

CLIL low:

Ана тіліне қосымша шет тілінің қолдану үлесі 5 - 15 %

Автордың пікірінше, CLIL сабақты жүзеге асыратын мектептерде жоғары деңгей (*CLIL high*) қолданылады, ал *CLIL low* мен *CLIL medium* жекелеген сабақтар мен модульді ғана кіріктіре оқытуды жоспарлауда қолданыс табады.

Теориялық тұрғыдан билингвалды сабақ дидактикасы шет тілін оқыту дидактикасымен ұштасады. Билингвалды сабақ түріне қызығушылық зор екеніне және онымен айналысатын ғалымдардың да жеткілікті екеніне қарамастан күні бүгінге дейін билингвалды дидактика мен әдістеме жоқ. Мұның себебі пән мен тілдің пәнаралық байланысына байланысты емес, қайта, өзге де көптеген модельдердің өзара байланысында [7].

Негізінен келесідей үш тұжырымдаманы қарастыруға болады:

- 1) Билингвалды сабақ тіл сабағының жалғасы ретінде;
- 2) Билингвалды сабақ шет тілін оқыту тілі ретінде қолданатын пән сабағы ретінде;
- 3) Билингвалды сабақ кіріктірілген пән мен тіл сабағы ретінде.

Билингвалды сабақ тіл сабағының жалғасы ретінде. Бұл форма шет тілін үйренуді жақсартуды мақсат етеді және әдеттегі шет тілі сабағының жалғасы ретінде қарастырылуы мүмкін. Мұнда пән мазмұны мүлдем назардан тыс қалады деген сөз емес, бірақ оған аз көңіл білінетіні анық. Бұл сабақты таза шет тілі сабағы деуге болады. Шет тілінің әдіскерлері сабақтың бұл түрін аса бағалайды, өйткені мұнда контент жаңаша серпін береді және мазмұнға байланысты коммуникация жүзеге асады. Ғалымдар пән мазмұнының шет тілін үйренудегі үлесін жағымды бағалайды.

Билингвалды сабақ шет тілін оқыту тілі ретінде қолданатын пән сабағы ретінде. Мұнда пән алдыңғы позицияға шығады да, тіл сол мақсатқа жеткізу құралына айналады. Сондықтан да бұл сабақтың формасы шет тілі сабағына ұқсас болуы мүмкін емес, қайта, оқыту құралы ретінде пән мазмұнына бағынады. Мұнда таза пән сабағы туралы сөз болып тұр, кейбір әдіскерлер бұл сабақтың түрін «жасырын тіл сабағы» деп атап жүр, алайда оған еш негіз жоқ. Пән мұғалімдері пән мазмұнына бағытталған шет тілін оқыту мен жалпы тіл оқыту арасын ажырата алмайды да, жалпы ынтымақтастықтан бас тартады, ал бұл шет тіліндегі пән сабағына зиянын тигізбесе, еш пайда әпермейді. Пән мұғалімдері мен әдіскерлерді позициясы түсінікті де, олар ең алдымен өз пәндерін оқытуды ойлайды да оны шет тілін қолданудан қорғанады.

Билингвалды сабақ кіріктірілген пән мен тіл сабағы ретінде. Алдыңғы сабақтың екі түрі де біржақтылыққа салынады. Ол екеуін де ұтымды деуге бола қоймас. Дұрысы, осы екі сабақтың ортасынан бір жол табу. Мұнда CLIL жақсы

шешім бола алады. Ешқандай оқу тілсіз жүзеге аспайтынын, оқу мен білім тілдік аспектімен тығыз байланысты екенін түсіну керек. Бұдан шығатын қорытынды: пән сабағында тілді дамытуға қолдау көрсетуі қажет. Осы орайда билингвалды сабақ дидактикасын жасау және пән сабағының мүддесін алға шығару туралы ойлану қажет-ақ.

Сонымен билингвалды пән сабағы шет тілін оқыту әдістемесін тиімді қолданудан бас тартпауы керек. Әр сабақта тілді үйрену элементтерін танымдық тұрғыдан қарастыра білу, әр сабақты тіл сабағындай етіп ұйымдастыру, көптілділікті дамыту, рецептивті қостілділік, ана тілді оқулықты қатар пайдалану, сабақ түсіндіруде ана тілі мен шет тілін кезектесіп, қатар қолдану, мәтін мазмұнын ана тілінде тұжырымдау, ана тілді және шет тіліндегі мәтіндерді өзара салыстыру, ана тілді мәтін негізінде шет тілінде тұжырым жасау және керісінше, пән мұғалімі мен тіл мұғалімінің тіл, мазмұн мен әдіске байланысты ынтымақтастықта жұмыс атқаруы назарда болуы қажет.

Қорыта келе, билингвалды сабақ ұзақ қалыптасу тарихына, билингвалды оқыту мен оқудың әртүрлі ғылыми сараптамаларына қарамастан әлі де болса зерттеуді қажет етеді. Мұны ұғымдардың алуан түрлілігінен, бірлігі бір дидактика саласына орналастыру қиындығынан да көруге болады. Билингвалды сабақ таза пән сабағы деген көзқарасты өзгертіп, оны пәндік контентті жаңаша және өзге тілде жеткізу үшін пайдалану мүмкіндігі ретінде қарастыру керек. Сабақта тек қана бір жақты дидактикалық шешімдерді қабылдаудан бас тартып, пәнді оқыту және тілді оқыту әдістемесін үйлесімді қолдану мүмкіндіктерін қарастырған жөн. Өйткені пән мазмұнын тілдің көмегінсіз меңгеру мүмкін емес. Билингвалды сабақ әртүрлі қиындықтар мен проблемаларға қарамастан дұрыс, жан-жақты ойластырылған жоспарлау арқылы инновациялық идеяларды жүзеге асыруға мүмкіндік береді.

Әдебиеттер тізімі

1. Möller, Christine (2009): *The History and Future of Bilingual Education. Immersion Teaching in Germany and its Canadian Origins*, in: Rüdiger, Petra / Gross, Konrad (Hg.): *Translation of Cultures*, New York.
2. Hallet, Wolfgang (2007): *Zwischen Bildungsstandards und Mehrsprachigkeit: Kompetenzerwerb im Bilingualen Unterricht*, in: Bosenius, Jürgen / Donnerstag, Jürgen / Rohde, Andreas (Hg.): *Der bilinguale Unterricht. Englisch aus der Sicht der Fachdidaktiken*, Trier.
3. Hamers, Josiane / Blanc, Michel (2000): *Bilingualism and Bilingualism*, Cambridge.
4. Fishman, Joshua / Lovas, John (1970): *Bilingual Education in Sociolinguistic Perspective*, in: *TESOL Quarterly* 3.
5. Eurydice Directorate General for Education and Culture (Hg.) (2006): *Content and Language Integrated Learning (CLIL) at School in Europe*, Brüssel.
6. Coyle, Do / Hood, Philip / Marsh, David (2010): 15-16; vgl. Marsh, David (2002): *Content and Language Integrated Learning: The European Dimension - Actions, Trends and Foresight Potential*.
7. Vollmer, Helmut (2002): *Leistungsfeststellung und Leistungsbewertung*, in: Breidbach, Stephan / Bach, Gerhard / Wolff, Dieter: *Bilingualer Sachfachunterricht: Didaktik, Lehrer-/ Lernerforschung und Bildungspolitik zwischen Theorie und Empirie*, Frankfurt am Main.

СОЦИАЛИСТІК ҚҰРЫЛЫСТЫҢ АЛҒАШҚЫ ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУ МЕН СПОРТТЫҢ ДАМУЫ

Джекенов П.С. – доцент, Қазақстан Республикасының құрметті спорт қайраткері - Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институт, Тараз қ.

Уразова Г.М. - аға оқушы - Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институт, Тараз қ.

Аннотация. Бұл мақалада авторлар Ұлы Октябрь социалистік революциясының нәтижесінде Социалистік құрылыстың алғашқы жылдарындағы Қазақстандағы дене шынықтыру мен спорттың даму ерекшелерін көрсетті.

Кілт сөздер: Ұлы Октябрь социалистік революция, Қазақстанда дене шынықтыру және спорт, Всеобуч, Бүкілодақтық Орталық Атқару Комитеті, «спорт апталығы», «Всеобуч күні», «Қызыл казарма күні».

Аннотация. В этой статье авторы показали особенности развития физической культуры и спорта в Казахстане в первые годы социалистического строительства Советского союза.

Ключевые слова: Великая Октябрьская социалистическая революция, физическая культура и спорт в Казахстане, Всеобуч, Всесоюзный Центральный Исполнительный комитет, «неделя Спорта», «День Всеобуча», « День Красной казармы».

Annotation. In this article, the authors showed the features of the development of Physical Culture and sports in Kazakhstan in the first years of socialist construction as a result of the Great October Socialist Revolution.

Key words: The Great October Socialist Revolution, physical culture and sports in Kazakhstan, Vsevobuch, All-Union Central Executive Committee, "Sports Week", "Vsevobuch Day", "Red Barracks Day".

Ұлы Октябрь социалистік революциясының нәтижесінде большевиктер басқарған Қазақстанның жұмысшылары мен шаруалары 1918 жылғы наурызға қарай барлық жерде Кеңес өкіметін орнатты. Қазақстандағы патша отаршылдық режимінен Кеңес өкіметіне ауыр мұрасы қалды. Жергілікті халықтың жалпы мәдени деңгейі өте төмен болды, оның 98 пайызы сауатсыз болды, қалалар мен ауылдарда оқып, жаза алатын адамды табу қиын болды. Жалпы артта қалу және толықтай сауатсыздық, қалың бұқараның қатыгездігі мен кедейлігі, халықтың өте қиын өмір сүру жағдайлары жалпы мәдениеттің, атап айтқанда дене шынықтырудың дамуына ықпал ете алмады. Революцияға дейінгі Қазақстанда дене шынықтыру және спорт өте сирек кездесетін құбылыс болып табылады және негізінен тек байларға, гимназиялардың, нақты және кейбір басқа училищелердің оқушыларына қол жетімді болды, мұнда, өздеріңіз білетіндей, жұмысшылардың балаларына гимназиялар мен училищелерге қол жеткізу шектелген немесе толығымен жабылған болды. Бірақ бұл оқу орындарында дене шынықтыру айтарлықтай дамымады.

Байырғы қазақ халқы ерекше ойындар мен жарыстардан басқа (атқа міну, белбеу күресі, садақ ату) халықта ең алғашқы түрінде таралған дене жаттығуларының басқа түрлерін білмеген. Мұндай спорттық ойын-сауықтар ұлттық

мерекелерге орайластырылды, оларға байлардың ұлдары қатысты, ал қарапайым еңбек халқына пассивті бақылаушылар рөлі берілді. Егер осының бәріне спорт саласындағы мамандардың, сондай-ақ спорт ғимараттарының мүлдем жоқтығын қосатын болсақ, онда революцияға дейінгі Қазақстанда дене шынықтыру мен спорттың өте әлсіз дамуының себептері түсінікті болады. Ұлы Октябрь социалистік революциясының жеңісімен Қазақстандағы дене шынықтыру қала мен ауыл еңбеккерлерінің көпшілігінің өміріне ене бастады, қоғамдық өмірдің құрамдас бөліктерінің біріне және халықты Социалистік еңбекке және елді қорғауға дайындаудың маңызды құралына айналады. Дене шынықтыру қозғалысы социалистік құрылыстың міндеттеріне, жастарды коммунистік тәрбиелеудің міндеттеріне жауап беретін жаңа мазмұнға ие болады. Шетелдік әскери интервенция мен азаматтық соғыс жылдарында елдің бүкіл өмірін әскери тұрғыда түбегейлі қайта құруды талап етіп, дене шынықтыру практикасында әскери бағыт пайда болды. В. И. Ленинның және партияның VII съезінің шешімдерінің нұсқауларын басшылыққа ала отырып, социалистік Отанды қорғауға еңбекшілердің кең тобын дайындау үшін ең жігерлі және шешуші шараларды қабылдау қажет деп таныған Бүкілодақтық Орталық Атқару Комитеті 1918 жылғы 22 сәуірдегі жарлықпен 16 жастан 40 жасқа дейінгі азаматтардың әскери және дене шынықтыруын қамтамасыз етуге арналған халықты жалпыға бірдей әскери оқытуға басшылық ету органын (Всеобуч) құрды, бұл еліміздегі дене шынықтыру жұмысына басшылық жасайтын бірінші мемлекеттік ұйым ретінде болып табылды. Қазақстанда барлық оқу органдары 1919 жылы құрыла бастады. Олар алғаш рет Орынбор, Орал, Семей және басқа да губерниялық және уездік орталықтарда пайда болды. Всеобуч бөлімдерінің тікелей басшылығымен дене шынықтыру дайындығы құрамдас бөлігі болып табылатын жастарды әскери оқыту бойынша жұмыстар өрістетіле бастайды. Азаматтық соғыс жылдарында және бейбіт құрылыстың алғашқы жылдарында, Қазақстанда, бүкіл елдегідей, дене шынықтыру мен спортқа басшылық ету жөніндегі дербес орталық болмаған кезде, Всеобуч әскери оқытуды басқарумен қатар, спорттық жұмысты да басқарды. Ол Қазақстандағы дене шынықтыру қозғалысының алғашқы ұйымдастырушысы болды және өз қызметінің басталуымен дене шынықтыру бойынша жоспарлы жұмыс өрістетілуде. Өз жұмысы барысында Всеобуч таза әскери сипаттағы міндеттерді шешумен қатар, жастарды жалпы саяси және мәдени тәрбиелеу, оның патриотизмі мен пролетарлық санасын дамыту, жаумен күресуге барлық күш-жігерін беруге дайын болу мәселелеріне көп көңіл бөлді. Қазақстанның комсомол ұйымдарының жан-жақты оқуы мен белсенді көмегінің арқасында мыңдаған жастар әскери өнерге оқытылып, жүйелі спортпен шұғылдануға тартылды. Коммунистік партия мен Кеңес үкіметінің нұсқауларын орындай отырып, Всеобуч және комсомол республиканың дене шынықтыру қозғалысының негізгі ұйымдастырушылары мен жетекшілері болады. 1920 жылға дейін халықтың әскери дайындығын кеңінен өрістетуге басты назар аударылғанына қарамастан, оның қызметіндегі спорттық жұмыс мәселелері барған сайын маңызды бола бастады. 1920 жылы Орынбор, Орал, Семей, Павлодар, Өскемен, Петропавл қалаларында және Қазақстанның басқа да бірқатар ірі губерниялық және уездік қалаларында үйірмелер мен әскери-спорттық клубтар құрыла бастады. Всеобучтің үйірмелері мен спорт клубтарында гимнастика, жеңіл атлетика, шаңғы, ауыр атлетика, футбол, семсерлесу және басқа да спорт түрлері бойынша жүйелі жұмыс жолға қойылды. Рас, бұл кезеңде ол әлі де қарабайыр сипатта болды, әлі де қажетті тәжірибе, материалдық-техникалық база және оқытылған нұсқаушы кадрлардың жеткілікті саны болған жоқ,

бірақ соған қарамастан жастардың спортқа деген қызығушылығы тез өсуде болды. Барлық оқу спорт органдары осы кезеңде негізінен әскерге шақырылғанға дейінгі жастармен және жалпы білім беретін мектептердің оқушыларымен жұмыс жүргізді. Үздік спортшылар ең тәжірибелі нұсқаушылардың жетекшілігімен өткізілген демонстрациялық отрядтарға біріктірілді. Спорт сүйер әйелдер мен балалардан гимнастика және пластикамен айналысатын әйелдер отрядтары мен балалар топтары құрылды.

Всевобучтің спорт клубтары ақылы дене шынықтыру кештерін, мықты спортшылар мен үлгілі взводтардың (отрядтардың) көрсетілімдерін өткізді, бұл қойылымдардан түскен қаражат клубтардың материалдық-техникалық базасын кеңейтуге жұмсалды. 100 - ден 150-ге дейін адам жиі қатысатын демонстрациялық қойылымдар халық арасында өте танымал болды және көрермендердің едәуір санын тартты. Олар сондай-ақ жастар арасында дене шынықтыру мен спортты насихаттау мен насихаттаудың тамаша құралы болды. Оларға деген қызығушылықтың артқаны соншалық, дене шынықтыру мен спортты насихаттау қойылымдардан кейін көбінесе көптеген көрермендер спорттық өмірге белсенді қатысты, ал олардың кейбіреулері тіпті өз өмірін дене шынықтыру саласында жұмыс істеуге арнады. Барлық оқушылардың спорттық бағдарламалары әртүрлі және мағыналы болды. Оларға переключинада, брусьяларда және трапецияларда жасалатын жаттығулар, еркін қозғалыстар, таяқтармен, гантельдермен, булавалармен жаттығулар, пирамидалар және т.б. жаттығулар кірді.

Дене шынықтыру мен спортты халық арасында кеңінен насихаттау мақсатында Всевобуч «спорт апталығы», «Всевобуч күні», «Қызыл казарма күні» және басқа да бұқаралық іс-шараларды ұйымдастырды, олардың барысында дене шынықтыру туралы баяндамалар мен әңгімелер, спорттық көрсетілімдер, әртүрлі спорт түрлері бойынша бұқаралық жарыстар өткізілді. Осы кезеңдегі ең қарқынды спорттық жұмыс Орынбор, Семей, Ақмола, Сыр-Дарья және Жетісу губернияларында өрбіді. Азаматтық соғыс аяқталғаннан кейін Қазақстанда бұқаралық спорттық жұмыс үлкен көлемге ие болады. Всевобуч және комсомолдың бастамасымен және олардың тікелей басшылығымен Республиканың губерниялық және уездік орталықтарында дене шынықтыру үйірмелерінде әртүрлі спорт түрлері бойынша көптеген жарыстар, қалалар мен губерниялардың біріншіліктері өткізілді. Қазақстанның ең мықты спортшылары республикадан тыс жерлерде өтетін спорттық жарыстарға қатыса бастады. Осы кезеңдегі ең ірі спорттық іс-шаралардың қатарында Орынбор және Семей губернияларының біріншілігін, Ташкент темір жолының ірі дене шынықтыру ұяшықтары арасындағы жарыстарды, Қырғызстан спортшыларымен футбол және жеңіл атлетика бойынша кездесулерді, Омбы, Ташкент қалаларындағы алғашқы Сібір және Орта Азия спартакиадаларына Қазақстан спортшыларының қатысуын және тағыда басқаларын атап өтуге болады.

Осы кезеңде елдегі жалпы экономикалық қиындықтарға, қажетті материалдық-спорттық базаның болмауына және білікті дене шынықтыру кадрларының жеткіліксіз санына байланысты дене шынықтыру мен спортты дамыту жолында тұрған орасан зор қиындықтарға қарамастан, халық жыл сайын дене шынықтыру қозғалысына көбірек тартыла басталды.

Қазақстандағы дене шынықтыру және спорт жұмыстарының алғашқы ұйымдастырушылары мен энтузиастарының қатарында Всевобучтің нұсқаушылар мен спортшылар Г.Белоглазов, Ф. Адисонов, Е. Лиончик, В. Баканов, Д. Мурашко, С. Сарычев, М. Гуннер және осы іске көп күш пен қуат берген бірқатар басқа да

спортшылар болды. Осы жылдары қазақ халқының спорт саласындағы ең танымал өкілі әлемге әйгілі мықты балуан, еркін және классикалық күрестен бірқатар еуропалық және әлемдік чемпионаттардың бірнеше дүркін жеңімпазы Қажы-Мұхан Мұңайтасов болды.

1920 жылы Қазақстанда жергілікті барлық оқу органдарының жанынан кеңесші органдардың құқықтарында алғашқы дене шынықтыру Кеңестері құрыла бастады. Олар жастармен дене шынықтыру жұмыстарын жүргізуде барлық ұйымдар мен ведомстволардың қызметін біріктіруге шақырды. Олардың құрамына партия, комсомол және кәсіподақ ұйымдарының, сондай-ақ Наркомпрос, Халық денсаулығы және басқа ведомстволардың өкілдері кірді.

Барлық оқу кезінде дене шынықтыру кеңестерін құру, кеңесші органның функцияларымен болса да, республикада дене шынықтыру мен спортты одан әрі дамыту үшін маңызды болды. Кеңестердің бастамасы бойынша мектептер мен балалар үйлерінде дене тәрбиесі жолға қойыла басталды, жергілікті жерлерде дене шынықтыру мамандарын анықтау және оларды жастармен спорттық жұмысқа тарту бойынша іс-шаралар жүргізілді, халық арасында үгіт-насихат жұмыстары өрістетілді.

Азаматтық соғыс аяқталғаннан кейін ел алдында тұрған жаңа шаруашылық-саяси міндеттер Қазақстандағы дене шынықтыру қозғалысының бағыты мен одан әрі даму жолдарын айқындады. Толық құлдырауға ұшыраған халық шаруашылығын қалпына келтіру бойынша жұмысты кеңінен қолдану қажеттілігімен қатар, әлі де дұшпандық империалистік мемлекеттер қоршауында тұрған жас Кеңес Республикасының қорғаныс күшін одан әрі нығайту бойынша жұмысты жалғастыру қажет болды. Сонымен қатар, империалистік және азаматтық соғыстар жылдарында болған ауыр қиыншылықтар мен апаттар нәтижесінде нашарлаған мәдени-бұқаралық жұмысты одан әрі күшейту және жұмысшылардың денсаулығын нығайту міндеттері қойылды. Бұл жағдайда дене шынықтыру және спорт саласындағы барлық білім беру және комсомол қызметі өте маңызды болды, ал жұмысшылардың дене тәрбиесінің рөлі одан әрі өсті.

Бейбіт, шаруашылық және мәдени құрылыстың алғашқы күндерінен бастап Қазақстанның Всеобучі мен комсомолы барлық қажетті оқу-жаттығу материалдық базаны құру үшін, спорт нұсқаушыларын даярлау үшін, халық арасында жаппай дене шынықтыру жұмысын кеңінен өрістету үшін қажетті қадамдар жасады. 1920 жылы Орынбор қаласында барлық оқыту, спорт және әскерге шақыруға дейінгі даярлықтың алғашқы Қырғыз (Қазақ) өлкелік нұсқау-ұйымдастыру курстары ашылды. 1921 жылдан бастап Орынборда дене шынықтыру нұсқаушыларының әскери-округтік мектебі жұмыс істей бастады, 1922 жылы ол дене шынықтыру нұсқаушыларының көмекшілер мектебі болып қайта құрылды. Құрамында 200-ге жуық курсанты бар бұл мектепте қазақтардың едәуір саныда болды, оқыту бағдарламасы саяси, әскери және спорттық дайындықты қамтыды, ал оқу уақытының көп бөлігі әскери және спорттық дайындыққа бөлінді. 1922 жылдың аяғында бұл мектеп алғашқы 37 дене шынықтыру нұсқаушысын шығарды.

Нұсқаушы кадрларды даярлауды ұйымдастыру Қазақстанның дене шынықтыру қозғалысының алғашқы кеңестік басшыларын даярлау ісіндегі маңызды сәт болды.

1921 және әсіресе 1922 жылдары барлық оқу спорт ұйымдарының қызметі одан әрі күшейе түсті. 1922 жылдың аяғында барлық оқу үйірмелері мен клубтарында әскерге шақыруға дейінгі әскери және дене шынықтырумен қамтылған

жастардың көп санын есептемегенде, әртүрлі спорт түрлерімен жүйелі түрде айналысатын бірнеше мың адам болды.

Осы кезеңдегі ең қарқынды жұмыс Семей спорт клубында жүргізілді, онда 400-ге жуық адам жаттығып, 20-ға жуық спорт түрі өсірілді. Клуб мүшелері қала, губерния біріншілігіне үнемі түрлі жарыстарға қатысып, осы жарыстарда жиі жеңімпаз болып шықты. Тек 1922 жылы клуб спортшылары әртүрлі спорт түрлерінен 100-ден астам жарысқа қатысты.

1921 жылы жергілікті жерлерде дене шынықтыру жұмыстарын жақсарту мақсатында Қазақстанның барлық білім беру ұйымдары Орынбор, Орал, Гурьев, Петропавл және республиканың кейбір басқа қалаларында спорттық орталықтар құра бастады. Мұндай орталықтар негізінен кез-келген спорттық базасы бар ірі губерниялық және уездік қалаларда құрылды. Олар аумақтық принцип бойынша барлық спорт ұйымдарын кеңейту және біріктіру міндетін қойды. Алайда спорт орталықтары бұл міндетті өндірістен алшақтауға, партиялық, комсомолдық және кәсіподақ ұйымдарымен тығыз байланыстың болмауына байланысты сәтті шеше алмады. Спорт орталықтары жұмысшы жастардың есебінен дене шынықтыру қатарының өсуіне аз үлес қосты.

1922 жылдың аяғы мен 1923 жылдың басында Қазақстан комсомолы партиялық ұйымдардың нұсқауларын басшылыққа ала отырып, спорттың жекелеген өкілдерінің «Сокол», «Скауттар» және т.б. ескі буржуазиялық спорт ұйымдарын жандандыру әрекеттеріне қарсы батыл күрес жүргізді. Жастардың саналы бөлігіне сүйене отырып, партиялық ұйымдардың басшылығымен комсомол олардың дұшпандық әрекеттерін әшкерелеп, уақтылы тоқтатты.

Сокольск және скауттық ұйымдарына қарсы, комсомол жергілікті комсомол органдарына тікелей бағынатын өзінің «Спартак» атты пролетарлық спорт қоғамын құрды. Комсомолдың бастамасымен және кәсіподақтардың белсенді көмегімен көптеген кәсіпорындарында, көлік ұйымдарында, мекемелер мен Қызыл Армияның бөліктерінде дене шынықтыру үйірмелері (ұяшықтары) құрылды, олардың желісі тез өсуде болды. Осы үйірмелердің құрылуымен Қазақстанда әуесқой дене шынықтыру қозғалысының негіздері қалыптаса бастады. 1922-1923 жылдары құрылған алғашқы әуесқой дене шынықтыру жасушаларының қатарында кеңестік сауда қызметкерлері (СТС), көлік қызметкерлері (ТЖД), өнер қызметкерлері (рабис), баспа органдарының қызметкерлері және т.б. үйірмелер болды. 1923 жылдан бастап кәсіподақтардың дене шынықтыру және спорт саласындағы қызметі айтарлықтай жақсарды. Олар дене шынықтыруды жұмысшылар арасындағы мәдени-бұқаралық және тәрбие жұмысының бөлігі ретінде қарастыра бастады.

Кәсіподақ органдарының бастамасы бойынша дене шынықтыру өндірістік үйірмелерінің жұмысына қаржы бөлу едәуір ұлғаяды, олардың желісін кеңейту, спортпен шұғылдануға еңбеккерлердің кең тобын тарту бойынша шаралар қабылдануда. Барлық оқыту мен комсомолдың қарамағындағы спорт ұйымдары кәсіподақтардың қарамағына беріледі. Дене шынықтыру, мәдениет және спорт саласындағы кәсіподақтар қызметінің күшеюі клуб үйірмелері мен онда айналысатындар санының айтарлықтай өсуіне, жергілікті жерлерде бұқаралық спорттық жұмыстардың жақсаруына әкелді. 1923 жылы Қазақстанда 100-ден астам кәсіподақ спорт ұяшықтары болды және оларда 6,5 мыңға жуық дене шынықтырушы болды.

Азаматтық соғыс аяқталғаннан кейінгі алғашқы жылдары социалистік құрылыстың әртүрлі салаларында өрбіген таптық күрес дене шынықтыру

қозғалысында да көрініс тапты. Ескі буржуазиялық спорттың жекелеген өкілдері жас кеңестік дене шынықтыру қозғалысының тұрақты өсу фактісіне, жаңа пролетарлық спорт күштерінің өсуіне төзгісі келмеді. Олар осы кезеңде құрылған комсомолдың дене шынықтыру ұйымдарының жұмысына барлық жағынан қарсы болды, жергілікті жерлерде спорттық жұмысты одан әрі өрістету жөніндегі іс-шараларды өткізуге кедергі келтірді. Мұның бәрі олардың дұшпандық әрекеттерімен күресу және дене шынықтыру саласындағы әртүрлі ұйымдардың қызметін біріктіріп, үйлестіре алатын дене шынықтыру қозғалысын басқарудың орталықтандырылған органдарын құру үшін шешуші шаралар қабылдау қажеттілігін тудырды. Партияның нұсқауларын басшылыққа ала отырып, Кеңес үкіметі 1923 жылы 27 маусымда елдің дене шынықтыру қозғалысын басқару жөніндегі Бүкілодақтық Орталық Атқару Комитеті жанындағы Жоғары, бірыңғай, орталықтандырылған мемлекеттік орган - дене шынықтыру кеңесін құру туралы арнайы қаулы қабылдады.

Осы қаулыға сәйкес Қазақстан ОАК 1923 жылғы 23 шілдеде Қазақстанда губерниялық және уездік атқару комитеттерінің жанынан жоғары және тиісті жергілікті дене шынықтыру кеңестерін құру туралы өз қаулысын қабылдады. Комсомолдың белсенді қатысуымен партиялық және кеңестік ұйымдардың тікелей басшылығымен өз қызметін жүзеге асырған дене шынықтыру кеңестерін құру елдегі дене шынықтыру жұмысын жалпы жақсартуға ықпал етті.

1923 жылы Қазақстан ВСФК шешімі бойынша Орынборда Ұлттық дене шынықтыру кадрларын даярлау үшін республикадағы алғашқы өлкелік дене шынықтыру нұсқаушылары мектебі құрылады. Сонымен қатар, көптеген орталықтарда қоғамдық дене шынықтыру нұсқаушыларын даярлау үшін қысқа мерзімді курстар құрылады. 1923-1925 жылдар кезеңінде Қазақстанда жергілікті жерлерде дене шынықтыру жұмысы одан әрі күшейе түсуде, шағын стадиондар мен спорт алаңдарының құрылысы өрістеуде, көптеген үйірмелердің қызметі жақсаруда, футбол, баскетбол, жеңіл атлетика, хоккей, шахмат одан әрі дамып, тарала бастады, гандбол, теннис, городки және басқа да спорт түрлері өсіріле бастады. Бірақ бұл кезеңдегі ең маңызды құбылыс қазақ жастары мен әйелдерін дене шынықтырумен және спортпен тікелей таныстыру болды. 1925 жылдың жазында жеңіл атлетика, баскетбол, футбол, классикалық және ұлттық күрес, гандбол, велосипед және ату бойынша губерниялық біріншіліктер өтті. Осы жылдың қысында солтүстік, шығыс және Батыс Қазақстанның көптеген қалаларында шаңғы, коньки және хоккейден жаппай жарыстар өтті. Түрлі жарыстарды жиі өткізу Қазақстанның дене шынықтыру спортшыларының спорттық жетістіктерінің өсуіне ықпал етті.

Қазақстанда 1923-1925 жылдары басталған халық шаруашылығының жалпы өрлеуі халық арасында мәдени-тәрбие жұмысын одан әрі күшейту қажеттігін негіздеді. Коммунистік партия мен Кеңес үкіметі комсомол мен дене шынықтыру ұйымдарын кеңес адамдарының өмірін жақсарту, оларды социалистік еңбек пен елдің қорғанысына дайындау үшін күресті күшейтуге шақырды. Осыған байланысты дене шынықтыру және спорт саласындағы әртүрлі ұйымдар мен ведомстволардың жұмысына үлкен жоспарлылық пен ұйымшылдық енгізу, олардың міндеттерін нақтылау, бейбіт құрылыс жағдайларына сәйкес келетін спорттық жұмысты ұйымдастырудың ең қолайлы нысандары мен әдістерін табу қажет болды.

Әдебиеттер тізімі

1. Таникеев М.Т. От байги до олимпиады. Алма-Ата, 1983.
2. Таникеев М.Т. История физической культуры в Казахской ССР. Алма-Ата, 1973.

3. Пономарев Н.И. Возникновение и первоначальное развитие физического воспитания. Москва, 1970.
- 4.Рахимкулов М. Казакша-курес. Алма-Ата, 1957.
5. М.Таникеев, А.Асарбаев. Қазақстандағы дене шынықтыру мен спорт тарихы. Оқу құралы. Алматы. 2002.

ЕРКІН КҮРЕСТЕ ЖОҒАРЫ БІЛІКТІ СПОРТШЫЛАРДЫҢ КҮШТІК ШЫДАМДЫЛЫҒЫН ДАМУ АӘДІСТЕМЕСІ

Бекназаров Ж.О. –М.Х. Дулати атындағы ТарӨУ «Дене тәрбиесі» кафедрасының менгерушісі, ҚР құрметті спорт қызметкері, Тараз қ.

Аңдатпа. Бұл мақалада автор еркін күресте жоғары білікті спортшылардың күштік шыдамдылығын даму аәдістемесінің ерекшеліктерін ашып жатыр

Кілт сөздер: Күрестің дамуының алғашқы нақты іздері, еркін күрес, шыдамсыз спортшы, шыдамдылық, күштік шыдамдылық, қолданылатын арнайы жаттығулар.

Аннотация. В данной статье автор раскрывает особенности методики развития силовой выносливости высококвалифицированных спортсменов в вольной борьбе

Ключевые слова: Первые реальные следы развития борьбы, вольная борьба, нетерпеливый спортсмен, выносливость, силовая выносливость, применяемые специальные упражнения.

Annotation. In this article, the author reveals the features of the methodology for the development of strength endurance of highly qualified athletes in freestyle wrestling

Key words: The first real traces of the development of wrestling, freestyle wrestling, impatient athlete, endurance, strength endurance, special exercises used.

Күрестің дамуының алғашқы нақты іздері 5000 жыл бұрын шумерлер заманынан бастау алады. Сына жазумен, мүсіндермен және рельефтермен жазылған Гилгамеш эпосы музыканың сүйемелдеуімен алғашқы жарыстар туралы баяндайтын көптеген дереккөздер болып табылады. Ежелгі Египет тарихында күрестің көптеген тарихи және археологиялық іздері бар. Олардың ішінде Бени-Хасан қабірлерінен табылған 400 жұп балуандарды бейнелейтін суреттерді атап өткен жөн. Бұл суреттер, көптеген басқа белгілер сияқты, ежелгі Египетте балуандар бірлестіктерінің, күрес ережелері мен судьялар кодекстерінің бар екендігін көрсетеді.

Гректер үшін күрес ғылым және қасиетті өнер болды, бұл жастар үшін ең маңызды кәсіп болды. Спортшылар жалаңаш күресетін, олардың денелері зәйтүн майымен және өте ұсақ құм қабатымен жабылған болатын, олар теріні күн сәулесінен немесе қыста суықтан қорғау үшін керек еді. Күрескеннен кейін олар бұл қабатты «стригиль» деп аталатын құралмен қырып, сумен жуып тастайтын. Сол кездегі суреттер мен жазуларға сәйкес, жекпе-жек еркін күрес жекпе-жегіне ұқсас

болды. Қарсыласын бірінші болып лақтырған немесе басқан (арқасына, жамбасына, кеудесіне, тізесіне немесе шынтағына) жеңімпаз деп жарияланды.

Біздің дәуірімізге дейінгі 708 жылдан бастап ежелгі Олимпиада ойындары кезінде күрес бессайыстың шешуші пәні болды. Шын мәнінде, бұл диск, найза лақтыру, ұзындыққа секіру және жүгіруден кейінгі соңғы пән болды және ол бессайыс жеңімпазын, ойындардың жалғыз тәжді спортшысын белгіледі. Барлық балуандардың ішіндегі ең танымалы Милон Кротонский болды (философ Пифагордың шәкірті), ол Олимпиаданың алты дүркін чемпионы (б.з. д. 540-516 жж.), Истмия ойындарының он дүркін жеңімпазы, Немей ойындарының тоғыз дүркін жеңімпазы және пифия ойындарының бес дүркін жеңімпазы деп аталды.

Еркін күрес - бұл екі спортшының жекпе-жегінен тұратын және қатаң бекітілген ережелер бойынша өткізілетін, әр түрлі ұстап алу, лақтыру, төңкеру, кесу арқылы өткізілетін спорт түрі, онда қарсыластардың әрқайсысы лақтырудың максималды санын орындауға (белдескен балуандарды ұпай санымен жеңу) немесе екіншісі қарсыласының жауырын кілемге тигізіп қоюға тырысады. Еркін күрестің грек-римдіктерден басты айырмашылығы -кез-келген қабылдауды орындау үшін қарсыластың аяғын ұстап алу мүмкіндігін жүзеге асыру.

Жоғары білікті спортшыларға шыдамдылықтың жақсы дамыған қасиетіне ие болу қаншалықты маңызды екені оған турнирлік жарыстарда қойылатын талаптардан көрінеді. Бұл жарыстар қатарынан 3-4 күнге созылады, оның үстіне егер бірінші және екінші күні спортшылар 1-2 жекпе-жек жүргізсе, онда үшінші және төртінші күні – 3-4 жекпе-жек бойынша, одан да көбірек айқасуларға қатысады. Жекпе-жек арасындағы демалыстың интервалдары кейде 25-30 минутпен шектеледі.

Шыдамсыз спортшы сенімсіз болып табылады, одан тіпті, мықты емес, бірақ шыдамдылық қасиеті әлдеқайда жоғары және ерікті қарсыластан қтылып қалу жағдайын да күтуге болады. Ол жекпе-жекте жылдам қарқында жүргізе алмайды және ұзақ уақыт жоғары жұмысқа қабілеттілікті сақтай алмайды. Онда әсерлердің ықпал ету өткірлігі айтарлықтай жоғалады, назары мен тері-бұлшық ет сезімталдығы мұқалады, шапшаңдығы және үлкен күштік күштемелерге қабілеті төмендейді. Нәтижесінде техникалық және тактикалық әрекеттерді орындаудың нақтылығы мен анықтығы жоғалады, олардың рациональды құрылымы бұзылады.

Міне, осыдан кейін еркін күресте шыдамдылықты дамытуға үлкен мән беріледі. Шыдамдылық – бұл да бір өзінше барлық басқа физикалық қасиеттер мен қозғалыс жоғары біліктілігі құрылатын негіз болып табылады .

Теңдей жағдайда әлдеқайда шыдамды спортшы жеңіске жетеді. Жарыс тәжірибесі көрсеткендей, жақсы техникалық дайындықты, меңгерген спортшылар жекпе-жектің соңғы минуттарында шыдамдылық дамуының жеткілікті деңгейінің жоқ болуынан жеңіліп қалу жағдайлары аз кездеспейді. Еркін күрес үшін спортшыға күштік күресті ұзақ уақыт бойы жүргізуге мүмкіндік беретін шыдамдылықтың күштік шыдамдылық сияқты түрлері әсіресе қажет.

Күштік шыдамдылық бұлшық еттерде энергетикалық үдерістердің үнемділігіне және энергетикалық қорлардың қайта қалпына келтіру жылдамдығына байланысты болады және жоғары күштік жұмысқа қабілеттілікпен және локальді шаршауға, әсіресе, жақсы дамыған тұрақтылықпен, сәйкесінше, ұзақ уақыт жұмыста шаршауға қарсы тұру жоғары біліктілігімен сипатталады . Спортшылардың күштік шыдамдылығын дамыту үдерісі ағзада оттегінің түсуі мен тасымалдауын қамтамасыз ететін жүйелердің жұмысқа қабілеттілігінің жоғары деңгейінің бар болуымен сипатталады.

Күштік шыдамдылық, ең алдымен, спорттық жаттығуды орындау үдерісінде дамиды. Күштік шыдамдылықты тәрбиелеуде спорттың қай түрінің де техникасын құрайтын қимылдарда негізгі жүктемені арқалайтын бұлшық еттерді дамытуға бағытталған түрлі құралдарды қолданады. Бұл түрлі еліктеуіш жаттығулары, жаттықтыру құрылғыларындағы жаттығулар.

Жаттықтыру құрылғыларында жұмыс істеу кезінде күштік шыдамдылықты тәрбиелеу үшін мына ережелерді ұстану керек:

1. Жаттығулар арасындағы демалыс интервалын және жаттығуларды орындау уақытын реттеу.

2. Спортшылардың дайындығына және аталған жаттықтыру сабағында қойылған міндеттерге байланысты салмақты бақылауда ұстау керек.

3. Жаттықтыру құрылғыларындағы жаттығуларды серияларымен орындайды. Демалыс кезінде сериялардағы босаңсуға арналған жаттығуларды беру керек.

4. Шегіне жетпеген, бірақ айтарлықтай шаршауға дейінгі қарсылықты көп мәрте қайталаумен жаттығуларды жүргізу. Қарсылықтардың мөлшері максимальдының 35-80% құрау керек.

Бұдан бөлек, орындауында қарсылықтар пайдаланылатын арнайы жаттығулар (құмның үстінде, таулы өңірлерде, ауырлықпен жүгіру) да аса тиімді, яғни қарапайым, күнделікті, қалыпты жағдайлар қиындатылған кезде және жаттығуды дұрыс орындау үшін үлкен күш салуды көрсету қажет етіледі.

Күштік шыдамдылықты дамыту үшін қолданылатын арнайы жаттығулар келесі талаптарға жауап беру керек:

Біріншіден, барлық ағзаның жұмысы үшін спорттық қозғалыс әрекеттеріне бара-бар жағдай құру;

Екіншіден, спорттық жаттығудың өзінің сыртқы және ішкі құрылымының жалпы қырларын сақтау.

Күштік шыдамдылықты дамыту үшін арнайы-қосалқы жаттығуларды, ережеге сәйкес, жаттықтырудың дайындық кезеңінің басында артта қалған бұлшық ет топтарын «көтеру» үшін кешенді түрде пайдаланады.

Күштік шыдамдылықты дамыту үшін келесідей әдістерді қолданады:

а) синтетикалық әсер ету әдісі;

ә) аналитикалық әсер ету әдісі;

б) «тоқтағанға» дейін әдісі;

в) қайталау әдісі;

г) қайталап-интервальды және шеңбер әдісі.

Уақытты арттыру әдісінің тиімділігі сабақтан сабаққа дейін физикалық жаттығуларды орындау уақыты біртіндеп көбейетіндігінде болып отыр. Бұл әдіс бойынша сабақтың саны артады. Әрине, жаттықтыру жүктемелерінің орындау уақыты белгілі бір шекке дейін өседі.

Үдемелі қарқын әдісі әр сабақ сайын қарқынның біртіндеп артуын, сонымен бірге, тұтастай алғанда, сабақтың тығыздығының ұлғаюын білдіреді. Жаттықтыруда физикалық жаттығуды орындаудың интенсивтілігі белгілі бір шекке дейін өсу керек және, ең соңында, ол жарыстарда күштеменің қарқындылығын сәл басып озады. Спортшыларға жоғары қарқында жекпе-жекті жүргізу талаптарын қоя отырып, бұл қарқын әбігерлікпен, яғни шапшаң, бірақ мақсатқа сәйкес емес әрекеттермен ауыспағанын бақылау керек.

Ауыспалы әдіс – спортшының шыдамдылығын дамытудың әлдеқайда қажетті әдістерінің бірі – оның мәні физикалық жаттығулар түрлі қарқында

орындалатындығында болып табылады. Оның үстіне сабақтан сабаққа дейін жоғары қарқында орындалатын жаттығуларға бөлінген уақыт төмен қарқында орындалатын жаттығуларға (жекпе-жектерге) бөлінген уақытты қысқарту есебінен ұлғайтылады.

Қайталау әдісі физикалық жаттығуды бірдей қуаттылықпен қайталау-ды сипаттайды, алайда, қайталаулар арасындағы үзілістердің сипаты мен ұзақтығы өз еркінше болып табылады. Спортшыларды жаттықтыру үдерісінде ауыспалы, интервальды, сондай-ақ басқа әдістер өзара түрлі біріктірулерде қолданылады. Жекпе-жекті жоғары қарқында жүргізу үшін тактикалық және техникалық әрекеттерді әлдеқайда рациональды, өз күшін үнемді шығындай отырып орындау маңызды. Күштің аз жұмсалысы спортшыға жекпе-жекті тыңырақ, жылдамырақ аяқтауға және келесі жекпе-жекке жақсырақ дайындалуға мүмкіндік береді.

Интервалды әдіс физикалық жаттығуларды бөлімдермен (сериялармен), пассивті немесе активті демалыстың интервалдарымен орындауды білдіреді.

Интервалды әдіспен, сондай-ақ, арнайы және жалпы дамытушы жаттығулар орындалуы мүмкін [10]. Мысалы, спортшылар әрқайсысы 3 минутқа созылған, ал олардың арасындағы демалыс 30-секунд болған 4 бөлімнен тұратын жекпе-жекті жүргізеді. Әрбір бөлім 2-3 спуртты орындау тапсырмасымен ауыспалы қарқында өткізіледі. Жұмыс пен демалыстың түрлі интервалдары, жекпе-жектің әр бөлімінде жұмыс қарқының түрлі ауысты-рулар қосымша жүктемені тудырады. Бұл әдісті спортшылар жақсы дайындалған жағдайда қолданады. Ауыспалы, интервальды әдістерді қолданудың арқасында спортшылар жекпе-жекке өз күшін толықтай беру жоғары біліктілігі сияқты маңызды қасиетті өндіреді.

Шеңбер әдісі – бұл түрлі сипаттағы белгілі бір жаттығулар кешенін олардың әрқайсысы үшін тұрақты қуаттылықпен және қайталаулардың кезектілігімен бір ізді орындау. Зерттеулер мен спорттық әс-тәжірибенің алдыңғы тәжірибелері көрсеткендей, күштік дайындық бұлшық ет күшін бір уақытта басқа спецификалық, жетекші, қозғалыс қасиеттермен қатар дамытуға немесе көбінесе, қасиеттерінің бірін таңдау бойынша дамытуға мүмкіндік береді. Бірінші жағдайда синтетикалық әсер ету әдісін қолдану туралы, яғни бір уақытта, ал екінші жағдайда – аналитикалық әсер ету әдісін, яғни, таңдауды қолдану туралы айтылады.

Спорттық шеберлікті жоғары квалификацияға дейін өсуі үшін қарастырылып отырған әдістің маңыздылығына ерекше назар аудару қажет. Экстра-кластағы қазіргі шеберлердің дайындығын, ең алдымен, синтетикалық әсер ету әдісін қолданумен жаттығуларды орындаудың үлкен көлемі ерекшелейтінін тәжірибе көрсетіп отыр.

Жоғары разрядтағы спортшылардың күштік дайындығы барысында күштік шыдамдылықтың жеке компоненттерінің біруақытта дамуымен олардың әрқайсысына жеке-жеке дамытуға іріктеп әсер ету мүмкіндігі болады – бұл аналитикалық әсер ету әдісі.

Егер күштік шыдамдылық туралы айтар болсақ, онда жеке цикльдің жұмыс фазасында жылдам күштің көріну көлемін өзгерте отырып та (аталған кезеңге жарыспен салыстырғанда), не шыдамдылықты (әлдеқайда төмен жылдамдықпен жаттықтыру жекпе-жектерінің уақытын ұлғайтып, үлкенірек жасау), не күшті (жекпе-жек уақытында жарыстан жоғары, бірақ уақыт бойынша аз жылдамдықпен күресу) айрықша тәрбиелеуге болады.

Жаттықтыру сабағында күштік шыдамдылықты дамытуға вариативті әсер ету үшін түрлі қарсылықтағы және әр түрлі қарқындағы арнайы және спорттық жаттығулардың көмегімен жетеді.

Бұлшық ет жұмысының тәртібі. Күштік шыдамдылықты дамыту үдерісінде бұлшық-ет жұмысының төмендегідей тәртіптері қолданылады:

-спорттық жаттығуды орындауда – бұлшық еттердің басып озу жұмыстарына баса назар аударумен динамикалық жұмыс тәртіптері;

-арнайы жаттығуларды орындауда – бұлшық еттердің басып озушы жұмысына баса назар аударумен динамикалық, бұлшық еттердің жұмысының орын беруші және басып озушы сипаттарын біріктірумен динамикалық;

- арнайы-қосалқы жаттығуларды орындауда – бұлшық еттердің басып озушы қарсылықтардың көлемі;

- спорттық жаттығуларды орындауда ол жарыстық (спортшының жеке өз салмағы);

- арнайы жаттығуларды – жарыстық және жарыстықтан 4-5% жоғары (қосымша қарсылықтардың салмағы) орындауда (қарсылықтарды арттыру көлемі болашаққа жоспарланған жылдамдық шегінде жылжуларды сақтау қажеттілігімен лимиттенеді;

- арнайы-қосалқы жаттығуларды орындауда қарсылықтардың көлемі максимумнан 60-80% жетеді.

Жаттығуларды орындау қарқындылығы. Күштік шыдамдылықтың тиімді дамуына жету үшін жарысқа жақын, орташа жарыспен тең немесе одан сәл-пәл асатын қарқындылықтың көлемі қажет. Алайда ол спорттық жаттығудың құрылымын міндетті түрде сақтау керек. Бір әдісте жаттығуларды қайталау саны. Қандай жағдайда болмасын әдістердің жалпы саны – «тоқтағанға дейін». Арнайы-көмекші жаттығулар көп мәрте, шаршағандық белгісіне дейін қайталаынады. Статикалық жаттығулардың ұзақтығы – 10-12 сек. Күштік шыдамдылықты дамытуға арнайы және спорттық жаттығуларды қолдана отырып, жарыстық және жарыстықтан жоғарыға аса назар аудару қажет. Жарыстықтың 80% тең қарқындылықпен спорттық жаттығу күштік шыдамдылықты дамытуға жан-жақты әсер етудің қосымша құралы ретінде қолданылады. Әрбір жеке жағдайда күштік шыдамдылықты дамыту құралдарының көлемі берілген қарқындылықты тек сақтау мүмкіндігімен анықталады. Оның артуы күштік шыдамдылықты тиімді өсуге ықпал етеді, сондықтан да әрбір спортшыны жаттықтыруда арнайы жұмыстың жалпы көлемін арттыруға мүмкіндік беретін құралдардың әлдеқайда тиімді байланыстыруын табу қажет.

Әдебиеттер тізімі

1. Пилоян, Р. А. Узловые вопросы многолетней подготовки борцов : методическое пособие / Р. А. Пилоян ; Московский обл. гос. ин-т физ. культуры. — Малаховка : [б. и.], 1988.
2. Письменский, И. А. Многолетняя подготовка дзюдоистов : монография / И. А. Письменский, Я. К. Коблев, В. И. Сытник. — М. : Физкультура и спорт, 1982.
3. Спортивная борьба : учеб, пособие / под ред. Г. С. Туманяна. — М. : Физкультура и спорт, 1985.
4. Станков, А. Г. Индивидуализация подготовки борцов : монография / А. Г. Станков, В. П. Климин, И. А. Письменский. — М. : Физкультура и спорт, 1984.

ҚОҒАМДЫҚ ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУ-СПОРТ БІРЛЕСТІКТЕРІНДЕГІ МЕНЕДЖМЕНТ

Джекенов П.С. – доцент, Қазақстан Республикасының құрметті спорт қайраткері -

Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институт, Тараз қ.

Елеусиз С.Б. –М.Х. Дулати атындағы ТарӨУ «Дене тәрбиесі» кафедрасының аға оқытышысы, Тараз қ.

Андатпа. Бұл мақалада авторлар менеджментте қоғамдық дене шынықтыру-спорт бірлестіктері-халықтың спорттық мүдделерін іске асыру нысаны ретінде, дене шынықтыру-сауықтыру және спорт бағытындағы қоғамдық бірлестіктер туралы, дене шынықтыру-спорт бірлестіктерін құру тәртібі туралы мәселелерін қарастырып, талқыланды

Кілт сөздер: Нарықтық экономика, қоғамдық бірлестіктер, Қазақстан Республикадағы олимпиадалық қозғалыс, спорт федерацияларын аккредиттеу, Ұлттық Олимпиадалық қозғалыс, спорт клубтар.

Аннотация. В данной статье авторами рассмотрены и обсуждены вопросы общественных физкультурно-спортивных объединений в менеджменте-как формы реализации спортивных интересов населения, об общественных объединениях физкультурно-оздоровительного и спортивного направления, о порядке создания физкультурно-спортивных объединений

Ключевые слова: рыночная экономика, общественные объединения, олимпийское движение в Республике Казахстан, аккредитация спортивных федераций, Национальное олимпийское движение, спортивные клубы

Annotation. In this article, the authors considered and discussed the issues of public physical culture and sports associations in management-as a form of realization of the sports interests of the population, about public associations of physical culture and recreation and sports areas, about the procedure for creating physical culture and sports associations

Key words: market economy, public associations, Olympic movement in the Republic of Kazakhstan, accreditation of sports federations, National Olympic movement, sports clubs

Нарықтық экономика жағдайында қоғамдық бірлестіктер үлкен рөл атқарады, өйткені олар азаматтардың мүдделерін қорғау құралы ретінде қызмет етеді.

Қоғамдық бірлестіктер «қоғамдық бірлестіктер туралы» Заңның 7-бабына сәйкес мынадай ұйымдық-құқықтық нысандардың бірінде құрылуы мүмкін:

- қоғамдық ұйым;
- қоғамдық қозғалыс;
- қоғамдық қоры;
- қоғамдық мекеме;
- қоғамдық қызмет органы.

Адамның дене шынықтыру және спорттық белсенділігінің негізгі қозғаушы факторларының бірі-оның дене бітімін жақсарту қажеттілігінің болуы және оның негізінде қалыптасатын дене шынықтыру және спорттық қызығушылықтар.

Спорттық қызығушылық-адамның физикалық жаттығулар мен спортқа деген қажеттілігін, спорттың кез-келген түрімен айналысуға деген ұмтылысын түсіну нысаны.

Демократиялық қоғамда ортақ мүдделерді қорғау үшін, әрине, халықтың спорттық және дене шынықтыру мүдделері, сондай-ақ ортақ мақсаттарға жету үшін қоғамдық бірлестіктердің әртүрлі түрлері құрылады.

Дене шынықтыру – сауықтыру және спорттық бағыттағы қоғамдық бірлестіктер деп дене шынықтыру – спорт қоғамдары, спорт түрлері бойынша федерациялар, қауымдастықтар, қорлар, клубтар және азаматтардың дене шынықтыру мен спортты дамытуды мақсат ететін өзге де бірлестіктері танылады.

Дене шынықтыру және спорттық бағыттағы қоғамдық бірлестіктер өз қызметінде Қазақстан Республикасының дене шынықтыру және спорт туралы заңнамасының негіздерін, қоғамдық бірлестіктердің қызметін реттейтін заң мен заңнаманы басшылыққа алады.

Мемлекеттік дене шынықтыру және спорт қорының Ережесіне сәйкес дене шынықтыру - сауықтыру және спорттық бағыттағы мемлекеттік және қоғамдық бірлестіктерге қаржылық, материалдық, ұйымдастырушылық және өзге де көмек көрсетеді.

Облыстық дене шынықтыру және спорт комитеті өзінің басым мақсаты балалар мен жасөспірімдер спортын, мүгедектер спортын, дене шынықтыру-сауықтыру туризмін дамыту, сондай-ақ дене шынықтыру-сауықтыру спорт қозғалысын дамыту болып табылатын дене шынықтыру-сауықтыру және спорттық бағыттағы қоғамдық бірлестіктер мен ұйымдар құруды көтермелейді. Олимпиадалық қозғалыс, бірлестіктердің бір түрі ретінде, әуесқой спорттың достық өрістеріндегі жарыстарда пайда болатын керемет физикалық және моральдық қасиеттерді дамытуға ықпал ететін, халықаралық сенім мен ізгі ниетті қалыптастыратын жақсы және тыныш әлем құруға ықпал ететін спортшылардың қоғамдық бірлестігі.

Қазақстан Республикадағы олимпиадалық қозғалыс-бұл елдегі дене шынықтыру және спорт қозғалысының ажырамас бөлігі және оның мақсаты:

а) халық арасында дене шынықтыру мен спортты дамытуға ықпал ету;

б) олимпиадалық идеалдар мен қағидаттарды таратуға, қоғам мен халықаралық қатынастарды ізгілендіруге, халықтардың жақындасуына және әлемнің нығаюына ықпал етуге міндетті.

Мемлекет дене шынықтыру және спорт саласындағы қатынастарды мемлекеттік саясатты қалыптастыру, дене шынықтыру мен спортты дамытуды тиісті қаржылық, материалдық-техникалық, кадрлық, ғылыми-әдістемелік, медициналық, ақпараттық, нормативтік-құқықтық қамтамасыз етуді құру, сондай-ақ Қазақстан Республикасында дене шынықтыру-спорт қозғалысының өз бетінше мәртебесін тану арқылы реттейді. Ол барлық түрдегі және үлгідегі балалар-жасөспірімдер спорт мектептерінің, азаматтардың тұрғылықты жері бойынша спорт және балалар клубтарының, балалар және жастар сауықтыру лагерьлерінің, мамандандырылған топтардың және мүгедектерге арналған мектептердің, дәрігерлік-дене шынықтыру диспансерлерінің санын ұлғайту, олардың материалдық-техникалық базасын нығайту үшін жағдайлар жасайды, сондай-ақ дене шынықтыру-спорт түрлері мен олардың дене шынықтыру-спорт түрлері арасындағы сыртқы байланыстарды дамытуға қолдау көрсетеді. Қазақстан Республикасындағы дене шынықтыру

қозғалысының өсуіне ықпал ететін халықаралық спорт ұйымдары мен мекемелеріне бірігу.

Дене шынықтыру және спорттық бағыттағы қоғамдық бірлестіктердің қызметі «қоғамдық бірлестіктер туралы» және «коммерциялық емес ұйымдар туралы» республикалық заңдармен реттеледі.

Қазақстандық азаматтардың қоғамдық бірлестіктер құру құқығы тікелей жеке тұлғаларды біріктіру арқылы да, заңды тұлғалар – қоғамдық бірлестіктер арқылы да жүзеге асырылады. Азаматтар құратын қоғамдық бірлестіктер «қоғамдық бірлестіктер туралы» заңда көзделген тәртіппен тіркелуі және заңды тұлғаның құқықтарына ие болуы не заңды тұлғаның мемлекеттік тіркеусіз және құқықтарына ие болмай жұмыс істеуі мүмкін.

Қазіргі Қазақстанда дене шынықтыру және спорттық бағыттағы қоғамдық бірлестіктердің негізгі түрлеріне спорт федерациялары, ерікті дене шынықтыру және спорт қоғамдары мен спорт клубтары, Ресей Олимпиада комитеті жатады.

Спорт федерациясы – спорттың бір немесе бірнеше түрін дамыту мақсатында қоғамдық бірлестік нысанында немесе қауымдастық (одақ) нысанындағы заңды тұлғалар бірлестігі нысанында құрылған коммерциялық емес ұйым.

Спорт федерацияларын аккредиттеу – Қазақстан Республикасының аумағында спорт түрін (түрлерін) дамыту жөніндегі спорт федерацияларының құқықтылықтарын тану рәсімі.

Спорт федерацияларын міндеттері:

- 1) спорт түрлерін дамыту және танымал ету;
- 2) халықаралық спорт ұйымдарының талаптарына сәйкес (болған кезде) дене шынықтыру және спорт саласындағы уәкілетті органмен келісу бойынша спорт түрлері бойынша қағидаларды әзірлеуге және бекітуге;
- 3) спорт түрлері бойынша кешенді нысаналы бағдарламаларды және спорт түрлері бойынша Қазақстан Республикасы құрама командаларының спортшыларын даярлаудың жеке жоспарларын әзірлеу;
- 4) республикалық немесе өңірлік аккредиттелген спорт федерациясы өткізетін спорттық жарыстар туралы ережелерді (регламенттерді) әзірлеуге және оларды дене шынықтыру және спорт саласындағы уәкілетті органның бекітуіне ұсынуға;
- 5) спорт түрлері бойынша Қазақстан Республикасы құрама командаларының (спорт түрлері бойынша ұлттық құрама командалардың) халықаралық спорттық жарыстарға даярлығы мен қатысуын қамтамасыз етуге міндетті;
- 6) тиісті спорт түрлері бойынша ардагер спортшыларды халықаралық және республикалық спорттық жарыстарға даярлауды және олардың қатысуын қамтамасыз етуге міндетті;
- 7) дене шынықтыру және спорт саласындағы уәкілетті органға тиісті спорт түрлерін дамыту жөнінде ақпарат беруге міндетті;
- 8) спортта кемсітушілік пен зорлық-зомбылықтың кез келген нысандарын көрсетуге қарсы іс-қимыл жасауға құқығы бар;
- 9) спорттық-бұқаралық іс-шаралардың бірыңғай республикалық күнтізбесін әзірлеуге және іске асыруға міндетті;
- 10) дене шынықтыру және спорт саласындағы уәкілетті органға бірыңғай спорттық сыныптамаға енгізу мақсатында тиісті спорт түрлерінің талаптары мен нормаларын және жаттықтырушыларды аттестаттау жөніндегі біліктілік талаптарын белгіленген тәртіппен ұсынуға;

11) спорт түрлері бойынша спорт төрешілерін даярлауды жүзеге асыруға міндетті;

12) жаттықтырушыларды қайта даярлауды, жаттықтырушыларды, спорт төрешілерін және дене шынықтыру және спорт саласындағы мамандарды аттестаттауды жүзеге асыруға міндетті;

Ұлттық Олимпиадалық қозғалыс мақсаты олимпиадалық қозғалыс қағидаттарын насихаттау және енгізу, дене шынықтыру мен спортты дамытуға жәрдемдесу, халықаралық спорттық ынтымақтастықты нығайту, Олимпиада ойындарына және Халықаралық Олимпиада комитетінің аясында өткізілетін басқа да халықаралық спорттық іс-шараларға қатысу болып табылатын халықаралық олимпиадалық қозғалыстың құрамдас бөлігі болып табылады.

Ұлттық Олимпиадалық қозғалысты қызметін Қазақстан Республикасының қоғамдық бірлестіктер туралы заңнамасына, Халықаралық Олимпиада комитетінің Олимпиадалық хартиясына сәйкес және Халықаралық Олимпиада Комитетінің тануы негізінде, сондай-ақ өз Жарғысына сәйкес жүзеге асыратын қоғамдық бірлестік болып табылатын Қазақстан Республикасының Ұлттық Олимпиада комитеті басқарады. Мемлекет Қазақстан Республикасының Ұлттық Олимпиада комитетіне өзінің жарғылық мақсаттарын іске асыруға жан-жақты жәрдем көрсете отырып, Ұлттық Олимпиадалық қозғалысты таниды және қолдайды.

Қазақстан Республикасы Ұлттық Олимпиада комитеті:

1) мемлекетте олимпиадалық қозғалыс қағидаттарын насихаттайды, жоғары жетістіктер спорты мен бұқаралық спортты дамытуға ықпал етеді;

2) Халықаралық Олимпиада комитетінің Олимпиадалық хартиясына сәйкес Олимпиада ойындарында және Халықаралық Олимпиада комитетінің аясында өткізілетін басқа да халықаралық спорттық іс-шараларда Қазақстан Республикасының атынан өкілдік етеді;

3) Халықаралық Олимпиада комитетінде Қазақстан Республикасының атынан өкілдік етеді;

4) дене шынықтыру және спорт саласындағы уәкілетті органмен өзара іс-қимыл кезінде жоғары жетістіктер спорты мен бұқаралық спортты дамытудың бірыңғай саясатын жүргізеді;

5) Олимпиада ойындарына және Халықаралық Олимпиада комитетінің аясында өткізілетін басқа да халықаралық спорттық іс-шараларға қатысу үшін Қазақстан Республикасының спортшыларын даярлаудың қажетті деңгейін қамтамасыз етуге бағытталған шараларды әзірлеуге және жүзеге асыруға қатысады;

6) облыстың, республикалық маңызы бар қаланың, астананың жергілікті атқарушы органымен келісу бойынша Халықаралық Олимпиада комитетіне Олимпиада ойындарын өткізуге Қазақстан Республикасының кандидат қаласы туралы өтінім беруге құқылы;

7) олимпиадалық спорт түрлері бойынша Қазақстан Республикасы құрама командаларының (олимпиадалық спорт түрлері бойынша ұлттық құрама командалардың) бас жаттықтырушыларын және олимпиадалық спорт түрлері бойынша Мемлекеттік жаттықтырушыларды қызметке тағайындауды және қызметтен босатуды келісуді жүзеге асырады.

Қазақстан Республикасының Ұлттық Олимпиада комитеті Халықаралық Олимпиада комитетінің Олимпиадалық хартиясына сәйкес Халықаралық Олимпиада комитетіне тиесілі олимпиадалық нышанды, ұранды, туды және гимнді, «Олимпиада ойындары», «Олимпиада ойындары» атауларын Қазақстан Республикасының

аумағында пайдалану құқықтарын қорғау жөніндегі шараларды жүзеге асырады. Қазақстан Республикасының Ұлттық Олимпиада комитеті Қазақстан Республикасы Ұлттық Олимпиада комитетінің Олимпиадалық эмблемасына, ұранына, туына және өзге де ұлттық олимпиадалық нышанға айрықша құқықтарға ие.

8) Спорт түрлері бойынша Қазақстан Республикасы құрама командаларының (спорт түрлері бойынша ұлттық құрама командалардың) Олимпиада ойындарына және Халықаралық Олимпиада комитетінің қамқорлығымен өткізілетін басқа да халықаралық спорттық іс-шараларға қатысуы Қазақстан Республикасының Мемлекеттік туы астында жүзеге асырылады.

9) Қазақстан Республикасы Ұлттық Олимпиада комитетінің жоғары жетістіктер спорты мен бұқаралық спортты дамыту, сондай-ақ Олимпиада ойындарына және Халықаралық Олимпиада комитетінің аясында өткізілетін басқа да халықаралық спорттық іс-шараларға қатысу үшін Қазақстан Республикасы спортшыларының қажетті дайындық деңгейін қамтамасыз ету жөніндегі өз өкілеттіктерін іске асыруы дене шынықтыру және спорт саласындағы уәкілетті органмен және республикалық спорт федерацияларымен өзара іс-қимыл жасай отырып жүзеге асырылады.

10) Қазақстан Республикасының Ұлттық Олимпиада комитеті өзінің алдында тұрған жарғылық міндеттерді орындауды өзінің қаржыландыру көздері, қайырымдылық көмек, жеке және заңды тұлғалардың ерікті қайырмалдықтары есебінен, сондай-ақ белгіленген тәртіппен бөлінетін бюджет қаражаты есебінен іске асырады.

11) Қазақстан Республикасының Ұлттық Олимпиада комитеті Қазақстан Республикасының бюджет заңнамасына сәйкес мемлекеттік тапсырмалар алуға құқылы.

Спорт клубтар- бұл спорт федерациялары мен ФСО-ның бастапқы ұйымдары болып табылатын ұйымдар; өндірістік (кәсіпорындарда, мекемелерде, оқу орындарында және т.б.) немесе аумақтық қағидат бойынша құрылады. Спорт клубтары оқу-жаттығу, жарыс, дене шынықтыру және тәрбие қызметін жүзеге асыратын заңды тұлғалар болып табылады.

Спорт клубтарына Республикалық, облыстық атқарушы органдар, жергілікті өзін-өзі басқару органдары көмектесе алады:

1) спорт ғимараттарын және өзге де спорт объектілерін салу, реконструкциялау, жөндеу;

2) Республиканың, облыстың және т.б. меншік болып табылатын үй-жайларды, ғимараттарды, құрылыстарды жеңілдікті шарттармен өтеусіз пайдалануға немесе ұзақ мерзімді жалға беру;

3) спорттық мүкәммалмен және жабдықпен қамтамасыз ету;

4) республикалық атқарушы билік органдарының нормативтік құқықтық актілерінде, мемлекеттік билік органдарының нормативтік құқықтық актілерінде немесе облыстық құқықтық актілерде белгіленген тәртіппен және жағдайларда өзге қолдау көрсету.

Қазіргі заманғы спорт клубтары - бұл кәсіби немесе әуесқой ұйымдар, олардың атауы, логотипі, спортшылар командасы, инфрақұрылымы, басқару жүйесі, қызметкерлер құрамы бар.

Спорт клубтары өз қызметін ҚР заңнамасына сәйкес құрады және жүзеге асырады, оларды заңды және жеке тұлғалар құра алады. Спорт клубтары өз қызметін өз қаражаты және заңнамада тыйым салынбаған өзге де көздер есебінен жүзеге

асырады. Формализацияланбаған спорт қоғамдастықтары түрінде виртуалды алаңдар, командалар және пікірталас клубтары ұйымдастырылуы мүмкін, онда спорттық оқиғалар талқыланады, қатысушылар пікір, бейне және фотоматериалдар, мұрағат деректері және т.б. алмасады. Соңғылардың қатарына тұрақты жұмыс істейтін ұйымдық және басқару құрылымының, тиісті қаржылық базаның, үй-жай мен инфрақұрылымның болмауы жатады. Сонымен қатар, егер құрылған клуб бәсекеге қабілетті іс-шараларға қатысуды жоспарласа, оған жаттығу базасы және шарттық қатынастар үшін басқа клубтармен байланыс қажет. Қоғамдық бірлестіктің құрылтайшылары, мүшелері мен қатысушылары және оларға қойылатын талаптар келесі:

Съезді (конференцияны) немесе жалпы жиналысты шақырған жеке тұлғалар және заңды тұлғалар – қоғамдық бірлестіктер қоғамдық бірлестіктің құрылтайшылары болып табылады, онда қоғамдық бірлестіктің жарғысы қабылданады, басшы және бақылау-тексеру органдары құрылады.

Жарғысының нормаларына сәйкес осы бірлестіктің міндеттерін бірлесіп шешуге мүдделілігі тиісті жеке мәлімдемелермен немесе құжаттармен ресімделетін жеке тұлғалар және заңды тұлғалар – қоғамдық бірлестіктер қоғамдық бірлестіктің мүшелері болып табылады.

Жеке және заңды тұлғалар – осы бірлестіктің мақсаттарына және (немесе) оның нақты акцияларына қолдау білдірген, өзінің қатысу шарттарын міндетті түрде ресімдемей-ақ оның қызметіне қатысатын қоғамдық бірлестіктің қатысушылары болып табылады.

18 жасқа толған азаматтар қоғамдық бірлестіктердің құрылтайшылары, мүшелері және қатысушылары бола алады. 14 жасқа толған азаматтар жастардың қоғамдық бірлестіктерінің мүшелері мен қатысушылары бола алады. 8 жасқа толған азаматтар балалар қоғамдық бірлестіктерінің мүшелері мен қатысушылары бола алады.

Қоғамдық бірлестіктер олардың құрылтайшыларының бастамасы бойынша заңда белгіленген ұйымдық нысандардың бірінде – кемінде үш жеке тұлғадан құрылады.

Дене шынықтыру және спорттық бағыттағы қоғамдық бірлестікті құру үш жолмен жүзеге асырылуы мүмкін. Бірінші әдіс - құрылатын спорт ұйымын мемлекеттік тіркеусіз. Екінші әдіс-спорт ұйымын мемлекеттік тіркеу. Үшінші жол. Спорт ұйымы басқа ұйымның құрылымдық бөлімшесі ретінде де жұмыс істей алады.

Қоғамдық бірлестікті құру туралы, оның жарғысын бекіту туралы және басшы және бақылау-тексеру органдарын құру туралы шешім съезде (конференцияда) немесе жалпы жиналыста қабылданады.

Қоғамдық бірлестік әділет органдарында тіркелмеуге құқылы. Бұл жағдайда бұл бірлестік заңды тұлға құқығына ие болмайды. Бүкілресейлік және халықаралық қоғамдық бірлестіктерді мемлекеттік тіркеуді Ресей Федерациясының Әділет министрлігі, жергілікті әділет органдарындағы басқа бірлестіктер жүргізеді.

Қоғамдық бірлестіктің Жарғыда келесі көзделген:

- қоғамдық бірлестіктің атауы, мақсаттары, оның ұйымдық-құқықтық нысаны;
- қоғамдық бірлестіктің құрылымы, қоғамдық бірлестіктің басшы және бақылау-тексеру органдары, аумағы;
- қоғамдық бірлестікке мүшелікке ие болу және одан айрылу шарттары мен тәртібі, осы бірлестік мүшелерінің құқықтары мен міндеттері;

- қоғамдық бірлестіктің басшы органдарының құзыреті мен құрылу тәртібі, олардың өкілеттік мерзімдері;

-қоғамдық бірлестіктің ақшалай қаражаты мен өзге де мүлкін қалыптастыру көздері; қоғамдық бірлестікті қайта ұйымдастыру және (немесе) тарату тәртібі.

Қоғамдық бірлестіктің жарғысында осы бірлестік рәмізінің сипаттамасы қамтылуы мүмкін. Жарғыда қоғамдық бірлестіктің қызметіне қатысты заңдарға қайшы келмейтін өзге де ережелер көзделуі мүмкін.

Әдебиеттер тізімі

1. Ефимов В.К. и др. Управление в сфере физической культуры и спорта: Учебное пособие. Ч.1.-Малаховка: МГАФК, 1996.

2. Камалетдинов В.Т. Культура управленческой деятельности. Челябинск: УралГАФК, 2000.

3. Кохно П.А. и др. Менеджмент: М. - Финансы и статистика. – 1993 – с.480

4. Кутепов М.Е. Менеджмент в зарубежном спорте: Курс лекций. М.: Росс. Фонд поддерж. малых предпр. в науке и науч.исслед. : Школа спортивного бизнеса ГЦОЛИФК, 1992

ҚАЗАҚСТАНДА СОВЕТ ҰКІМЕТІ КЕЗІНДЕГІ ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУ ЖӘНЕ СПОРТТЫҢ ДАМУ ТАРИХЫ

Сулейманов О.П. – М.Х. Дулати атындағы ТарӨУ «Дене тәрбиесі»
кафедрасының оқушысы, Тараз қ.

Ахметов Н.А. – М.Х. Дулати атындағы ТарӨУ «Дене тәрбиесі» кафедрасының
аға оқушысы, Тараз қ.

Андатпа. Бұл мақалада авторлар Қазақстанда Совет үкіметі кезіндегі дене шынықтыру және спорттың даму тарихының ерекшеліктерін көрсетті.

Кілт сөздер: партия Орталық Комитеті, дене шынықтыру үйірмелері, Республикалық кәсіподақ дене шынықтыру мерекесі, Кәсіподақ үйірмелері, Бүкілқазақстандық және Бүкілодақтық спартакиадалар, бірінші Бүкілресейлік спартакиада.

Аннотация. В данной статье авторы освещают вопросы касающиеся особенностей истории развития физической культуры и спорта в Казахстане при советской власти.

Ключевые слова: ЦК партии, кружки физической культуры, Республиканский профсоюзный праздник физической культуры, профсоюзные кружки, Всеказахстанские и всесоюзные спартакиады, первая Всероссийская спартакиада

Annotation. In this article, the authors highlight issues concerning the peculiarities of the history of the development of physical culture and sports in Kazakhstan under Soviet rule.

Key words: Central Committee of the Party, circles of physical culture, Republican Trade Union holiday of physical culture, trade union circles, All-Kazakhstan and All-Union Spartakiads, the first All-Russian Spartakiad

Қазақстанда дене шынықтыру қозғалысын одан әрі дамыту үшін РКП (б) ОК-нің 1925 жылғы 13 шілдедегі «Дене шынықтыру саласындағы партияның міндеттері» қаулысы ерекше маңызды мәнге ие болды, онда «дене шынықтыруды дене тәрбиесі мен сауықтыру тұрғысынан ғана емес, мәдени, шаруашылық және әскери тараптардың бірі ретінде жастарды даярлауды қарастыру қажет» делінген, одан басқа бұқараны тәрбиелеу әдістерінің бірі ретінде, белгілі бір партиялық, кеңестік және кәсіби ұйымдардың айналасында бұқараны біріктіру құралы ретінде, сонда дене шынықтыру арқылы жұмысшы-шаруа бұқарасы қоғамдық-саяси өмірге тартылады деп баяндалған. РКП (б) ОК дене шынықтыру қозғалысын одан әрі дамыту ісіндегі кәсіподақтар мен комсомолдың рөлін ерекше атап өтті және «бұл қозғалысқа жаппай сипат беру және оған тек жұмысшыларды ғана емес, шаруаларды, жастарды ғана емес, ересек жұмысшылар мен жұмысшыларды да тарту; бұл ретте ұлттық республикалардың пионерлері мен байырғы тұрғындары арасында дене шынықтыруды қоюға ерекше назар аудару қажет». Бұл қаулымен дене шынықтыру туралы көзқарастар түбегейлі өзгерді, оның социалистік құрылыс кезеңінде жұмысшылардың жалпы саяси және мәдени тәрбиесіндегі рөлі көтерілді. Партияның дене шынықтыру саласындағы алға қойған міндеттері спорт, комсомол және кәсіподақ ұйымдары қызметінің жауынгерлік бағдарламасы болып табылды.

Халық шаруашылығын социалистік қайта құру жылдарында партия Орталық Комитетінің қаулысы негізінде дене шынықтыру жұмысын қайта құру, жастар дене тәрбиесі саласындағы ұйымдар мен ведомстволардың қызметін күшейту бірінші кезектегі мемлекеттік маңызды іске айналды. Сонымен қатар, бұл жұмыс көптеген ведомстволарда, әсіресе кәсіподақтарда әлсіз жүргізілді, ал партияның Орталық Комитетінің дене шынықтыру туралы шешімдері қанағаттанарлықсыз орындалды.

1926 жылы қазанда өткен XV партия конференциясы кәсіподақтарда дене шынықтыру жұмысын ұйымдастыруды қатты сынға алып, оны түбегейлі жақсартуды талап етті. Осы конференцияның шешімдері негізінде Қазақстанда, бүкіл елдегідей, бұқаралық базада дене шынықтыру жұмысын ұйымдастырушылық қайта құру басталды. Дене шынықтыру үйірмелерінде әртүрлі спорт түрлері бойынша секциялар құрыла бастады, олар оқушылардың жеке сұраныстарын қанағаттандырды; спорттық жарыстар жиі өткізіле бастады; үйірмелердің жұмысына жастарды ел қорғанысына дайындау үшін маңызды әскери-қолданбалы сипаттағы элементтер енгізіле бастады.

Секциялық жұмыс формасын енгізу оқу-спорттық және бұқаралық жұмыстың жақсаруына әкеліп соқтырған және жастар мен ересек тұрғындарды дене шынықтырумен кеңінен таныстыруды қамтамасыз еткен маңызды іс-шара болды. Жұмыстың секциялық формасы әуесқой дене шынықтыру қозғалысының негізі болды. 1927 жылдың басында Қазақстанда 180-нен астам кәсіподақ дене шынықтыру үйірмелері болды, олардың ішінде 30 мыңға жуық спортшы, 4 мыңнан астам қазақ ұлтының дене шынықтырушылары болды.

1926 жылдан бастап республикада қазақ жастарының дене шынықтыру мен спортқа айтарлықтай ағыны байқалады. Семей, Шымкент, Алматы және басқа да қалаларда Қазақ дене шынықтыру үйірмелерінің саны өте көп болды. Қазақстанда көркемөнерпаздар дене шынықтыру қозғалысының өсуіне көбінесе кәсіподақтар

қызметінің күшеюі ықпал етті. Осы кезеңдегі кәсіподақтар дене шынықтыру кеңестерімен, комсомолмен және ведомстволармен тығыз байланыс орнатады және көптеген спорттық іс-шаралардың негізгі ұйымдастырушылары болады.

Қазақстанның спорттық өміріндегі үлкен оқиға 1926 жылдың жазында Семей қаласында өткен І республикалық кәсіподақ дене шынықтыру мерекесі болды. Оған Қазақстанның көптеген облыстарының мықты спортшылары қатысты. Бұл мерекеге дайындық жергілікті жерлерде спорттық жұмыстарды, көптеген дене шынықтыру үйірмелерінің қызметін жандандырды, жұмысшы жастардың спортқа келуін күшейтті. Мереке бағдарламасында мықты спортшылардың көрсетілімдерімен қатар футбол, жеңіл атлетика, баскетбол және атудан жарыстар өтті.

1927 жылы Қазақ кәсіподақтар кеңесі және тиісті губерниялық кәсіподақтар жанындағы дене шынықтыру қозғалысына басшылықты жақсарту үшін дене шынықтыру бюросы құрылады. Сол жылы барлық жерде Қазақстанның губерниялық және уездік орталықтарында қысқы және жазғы спорт түрлері бойынша дене шынықтыру үйірмелерінің одақшкілік және одақаралық жарыстары өткізілді. Олар республиканың өнеркәсіп орталықтарында барынша қызу өтті. Балалар арасындағы дене шынықтыру жұмыстарына үлкен көңіл бөлінді. 1927 жылы Қазқәсіподақ мәдениет қорынан жұмысшылар, қызметкерлер және олардың отбасылары арасында әскери-дене шынықтыру жұмыстарын жүргізуге 10 пайыздық аударым белгілеу туралы шешім қабылдады.

1927-1928 жылдары Қазақстанда дене шынықтыру ұйымдарының одан әрі ұйымдастыру жалғасты. Кәсіподақ үйірмелерінің желісі өсіп, нығайып, оқу-спорттық және бұқаралық жұмыс жақсарып, спортшылардың жетістіктері алға артты. 1928 жылдың аяғында дене шынықтыру үйірмелерінде оқитындар саны 1925 жылға қарағанда екі еседен астам өсті. 1927 жылғы ІІІ Бүкілодақтық дене шынықтыру мерекесіне, сондай-ақ 1928 жылғы І Бүкілқазақстандық және Бүкілодақтық спартакиадаларға дайындық кезеңінде республикада бұқаралық спорттық жұмысы ерекше жанданды. Осы ірі кешенді спорттық іс-шаралардың алдындағы орындардағы көптеген жарыстарға Қазақстанның түрлі қалаларындағы мыңдаған дене шынықтырушылар қатысты.

1927 жылғы Бүкілодақтық дене шынықтыру мерекесіне Қазақстан спортшылары Қырғызстан мен Орынбор қаласының спортшылары кіретін қазақ әкімшілік ауданының құрама командасының құрамында қатысты. КСРО-ның ең мықты спортшыларымен жарысқан қазақстандықтар жүзуден жалпы 7-16 орынды, спорттық ойындардан (футбол, баскетбол, городки) 9 орынды, жеңіл атлетикадан 11 орынды, дене жаттығулары кешенінен 10-12 орынды, атудан 12-16 орынды жеңіп алды. Бұл спорт түрлерінде жалпы 4 орынға ие болған футболшылар мен городошниктер ерекше жетістікке жетті. Мерекеге Қазақстан мен Қырғызстаннан барлығы 61 адам қатысты, оның ішінде 4 қазақ.

1928 жылы Қазақстанның губерниялық және уездік орталықтарында шаңғы, коньки, жеңіл атлетика, баскетбол, футболдан бұқаралық жарыстар, дене шынықтырушылардың көрсетілімдері, спорттық мерекелер мен спартакиадалар, жорықтар, жүгірулер және басқа да іс-шаралар өтті.

Бүкіл қазақстандық спартакиада қарсаңында губерниялық қалаларда осы спартакиаданың бағдарламасына кіретін спорт түрлері бойынша іріктеу жарыстары өткізілді.

1928 жылы шілдеде Петропавл қаласында республиканың дене шынықтыру қозғалысы тарихындағы алғашқы ірі кешенді спорттық іс — шара-еліміздің халық

шаруашылығын дамытудың алғашқы бес жылдық жоспарына арналған Бүкілқазақстандық спартакиада өтті. Спорттың алты түрінен (футбол, баскетбол, жеңіл атлетика, қалашықтар, қазақтың ұлттық күресі- қазақша күрес және атыс) спартакиаданың финалдық жарыстарына 206 мықты спортшы, оның ішінде 14 қазақ спортшысы қатысты.

Жарыс барысында Қазақстанның екі рекорды - 100м - 11,3сек (Белоцерковский - Қызылорда қаласы) және 171 см биіктікке секіруден (Симонов және Алехин-Шымкент қаласы) бойынша орнатылды. Қызылорда қаласының әйелдер командасы ерекше жетістіктерге қол жеткізді. Жалпы жеңісте 1 және 2 орын алған Қызылорда және Ақмола губернияларының командалары қол жеткізді. Спартакиада кейіннен республиканың дене шынықтыру ар-намысын бірнеше рет қорғаған көптеген қабілетті спортшыларды анықтады.

1928 жылы тамызда олардың көпшілігі Мәскеудегі Бүкілодақтық спартакиадаға және Қазан қаласындағы ұлтаралық жарыстарға қатысты. Бірінші Бүкілресейлік спартакиада 1928 жылы тамызда Қызыл алаңда салтанатты түрде ашылды. Жыл бойы қалаларда, ауылдарда, облыстарда және республикаларда жеңіл атлетика, футбол, жүзу, велоспорт, ауыр атлетика, күрес, ату, ескек есу және басқа да спорт түрлері бойынша іріктеу жарыстары өткізілді. Жарыстың соңғы бөліміне 7225 адам қатысты, оның ішінде 960 қыз, 612 қатысушы – капиталистік елдерден (Чехословакия, Германия, Англия, Франция, Норвегия, Финляндия, Аргентина, Уругвай) 21 спорт түрінен жарысқа түсті (осы күндері Амстердамда өткен ХІ Олимпиада ойындары бағдарламаға 17 спорт түрді енгізілді). Екі апта бойы жеңіл атлетика, футбол, жүзу, велосипед спорты, баскетбол, волейбол, қол добы, теннис, ауыр атлетика, күрес, ату, қалашықтар, ескек есу, семсерлесу, ұлттық би жарыстары өтті. Нәтижесінде I орынды РСФСР, II – Украина, III – Беларусь, IV – Өзбекстан, V – Закавказье, VI – Түрікменстан командалары иеленді.

Спартакиада дене шынықтыру жұмысын ұйымдастырудағы бірқатар кемшіліктерді ашты:

- 1) жаппай өсуге қарамастан, қатысушылардың негізгі бөлігінің спорттық шеберлік деңгейі төмен болды;
- 2) Мәскеу мен Ленинградтың озық тәжірибесі нашар таратылды;
- 3) оқу-әдістемелік әдебиеттердің, спорттық ғимараттар мен мүкәммалдың, білікті оқытушылар мен жаттықтырушылардың жетіспеушілігі әлі де сезілді.

Қазақстанда 1929 жылы басталған социалистік құрылыстың жаңа өрлеуі жастарды елдің еңбегі мен қорғанысына дайындаудың және халық арасында тәрбие жұмысының маңызды құралы ретінде дене шынықтыруды кеңінен қолдану қажеттілігін туғызды. Алайда, спорттық қозғалыстың өсуімен дене шынықтыру жұмыстарының ұйымдастырушылық формалары мен әдістерінде кемшіліктер күшейе түсті.

Республикада дене шынықтыру мен спорттың одан әрі дамуы, бүкіл елдегідей, осы кезеңде партияның ОК 1929 жылғы 23 қыркүйектегі қаулысында атап өткен жоғары және жергілікті дене шынықтыру кеңестерінің басшылығының әлсіздігі, ведомстволық алауыздық және басқа да кемшіліктер салдарынан баяулады: «елдегі дене шынықтыру жұмысының жай-күйін қанағаттанарлықсыз деп санай отырып, партияның ОК дене шынықтыру жұмысындағы алауыздықты жою, оның жоспарлылығы мен ұйымшылдығын арттыру, дене шынықтыру жұмысының жалпы ауқымын барынша кеңейту қажет деп мойындады, дене шынықтыру қозғалысына жұмысшы бұқараны тартуды, ауылдағы дене шынықтыру жұмысын күшейтуді

қамтамасыз ете отырып, Партияның Орталық Комитеті бір жағынан мемлекеттік Орталықтандырылған басшылықтың күшеюінсіз және жалпы жұмысшы жұртшылықтың дене шынықтыру қозғалысына қатысусыз, екінші жағынан, дене шынықтыру қозғалысын дамыту ісін қозғауға болмайды» деп атап өтті. Осыған сүйене отырып, партияның Орталық Комитеті «КСРО Орталық Атқару комитетінің жанынан мемлекеттік басқару органының функциялары бар Бүкілодақтық дене шынықтыру кеңесін құруды, оған одақтас республикалардың ОАК жанындағы барлық дене шынықтыру кеңестерін бағынуды, тиісінше оларды және олардың жергілікті органдарын келісу комиссияларынан, олар қандай болған болса, дене шынықтыру қозғалысын басқарудың мемлекеттік органдарына қайта құруды» ұсынды. БКП(б) ОК-нің 1929 жылғы 23 қыркүйектегі қаулысы Қазақстанда дене шынықтыру мен спортты одан әрі дамыту ісінде үлкен рөл атқарды.

Кеңестік дене шынықтыру жүйесін құруға маңызды үлес 1931 жылы енгізілген ГТО (еңбек пен қорғанысқа дайын) кешені болды, ол дене шынықтыру жұмыстарының құралдары мен әдістеріндегі айырмашылықтарды жоюға көмектесті. Адамның жас және жыныстық ерекшеліктерін ескеретін ГТО нормалары жастардың мектептегі және мектептен тыс дене тәрбиесіне жарамды болды. ГТО жүйесі салыстырмалы түрде аз мамандарды қажет етті және қоғамдық ұйымдарды спорттық өмірге тартуда үлкен рөл атқарды. ГТО нормаларының өзегі гимнастика, жеңіл атлетика, ойындар, күрес және ұлттық спорт түрлерінен тұрды. 1931 жылдан бастап жүгіру, секіру және лақтыру, тартылу (ерлер үшін), арқанға өрмелеу (әйелдер үшін), жүзу, велосипедпен жүру, шаңғы өткелдері, ескек есу, противогазда жүру нормативтерін қамтитын I сатыдағы ГТО нормаларын тапсыру енгізілді. Сондай-ақ, бұл кешенге алғашқы медициналық көмек көрсетумен, өзін-өзі бақылау негіздерімен танысу кірді.

1932 жылы Алматы қаласында кәсіби кадрларды, оның ішінде ұлттық кадрларды даярлау үшін республикалық дене шынықтыру және спорт техникумы құрылды. Оқытушылар арасында Мәскеу және Ленинград дене шынықтыру институттарын бітірген жоғары білікті мамандар болды: С.Гиржон, Г. Мещерский, Макаренко, С.Стуге. Алғашқы қазақ-оқытушыларда – М.Сералиев, М. Жайшыбаев және Х. Мұхамеджанов пайда болды.

1933 жылдың қаңтарынан бастап II сатыдағы ГТО нормаларын тапсыру енгізілді, оған 22 норма мен 3 талап, сондай-ақ әскери-қолданбалы түрлер кірді: шаңғымен секіру, суға секіру, шанышқымен семсерлесу, кедергілер жолағын еңсеру және т. б.. 1934 жылы БГТО кешені енгізілді (еңбекке және қорғанысқа дайын бол), ол қолданбалы, сауықтыру сипатында болды. Бұл кешеннің құрылуы ГТО кешенінің бүкіл жүйесінің безендіруін аяқтады, онда кеңестік дене шынықтыру жүйесінің негізгі принциптері – қолданбалы, жан-жақты және сауықтыру бағыты көрсетілді. ГТО кешенінің арқасында Кеңес халқы дене шынықтырумен жүйелі түрде айналысуға қосылды. Көптеген танымал спортшылар ГТО нормаларын тапсырудан бастады. Тек 1933-1937 жылдары I сатыдағы ГТО нормаларын 4 млн.458 мың адам, II сатыдағы ГТО – 35 мың адам, БГТО – 759,5 мың адам тапсырды.

ГТО идеялары мен принциптері 1935-1937 жылдары құрылған бірыңғай спорттық классификацияда (ЕВСК) одан әрі дамыды. Классификация бүкіл КСРО аумағында спорттық дайындықты анықтаудың бірыңғай принциптерін белгілеуге мүмкіндік берді.

1934 жылы республикада ведомствоаралық I-спартакиада, Орта Азия мен Қазақстан спортшылары арасындағы I-спартакиада және мектеп оқушылары

арасында бүкілқазақстандық 1-спартакиада өтті. Қазақстан К(б)П-нің 1937 ж. өткен 1 съезі дене тәрбиесі мен спорт және бұқаралық қорғаныс жұмыстарын кеңейте түсуді атап көрсетті. 2-дүниежүзілік соғыс қарсаңында Қазақстан спортшыларының саны 150 мыңға жетті, оның ішінде 30 мыңнан астамы қазақ жастары болатын. Соғыс жылдарында әскери-спорт кадрларын даярлауда көп жұмыс атқарылып, елімізде 1,5 миллионға жуық әскери-спорт мамандары тәрбиеленді. 1940 жылдың қараша айында Қазақ КСР-нің 20 жылдығына орай 600-ден астам спортшы қатысқан мерейтойлық спартакиада өтті. Спартакиадада республиканың 33 рекорды орнатылды, оның ішінде 200 метрге жүгіруде Ш. Бекбаев, үш рет секіруден В.Ошев, он сайыстан Н. Чумаченко. Әйелдер арасында рекордтық нәтижелер Л. Мартынова 100 м кедергілерден жүгіруден, Л. Шихова диск лақтырудан, Т. Сергеева бессайыстан көрсетті. 1941 жылдың басында республикада 137 мыңнан астам дене шынықтырушылар мен спортшылар болды.

1945 - 1956 жылдары Қазақстанда дене тәрбиесі ұйымдары нығайып, спорт кадрлары өсіп шықты. 1945 жылы Алматыда дене тәрбиесі институты (Қазақ физкультура институты) ашылды. 1946 жылы Шоқыр Бөлтекүлы «Спартак» қоғамы бойынша бокстан КСРО чемпионы атанып, қазақ жастары арасында бірінші болып спорт шебері деген дәрежеге жетті. 1950 жылдары Қазақстан спорт ұйымдары құрылды. 1959 жылы бұл ұйымдар спорт федерациясы болып өзгертілді. 1951 жылы «Колхозшы» және «Урожай» спорт қоғамы құрылды. 1956 жылдан бастап олар «Қайрат» деп аталды. Қазақстан спортшылары 1956 жылдан олимпиялық ойындарға да қатыса бастады. Тау шаңғышысы А.Артеменко 1956 жылы Италияның Кортина Д'Ампеццо қаласында өткен 7-қысқы олимпиада ойындарында, ал Е.Кадыкин Мельбурнда (Австралия) өткен жазғы 16-олимпиадалық ойындарда 3000 м-ге тосқауылдар арқылы жүгіруден сынға түсті. Елімізде қысқы спорттың дамуына 1951 жылы ашылған әйгілі Медеу мұз айдыны (қ. Медеу спорт кешені) үлкен ықпал етті. Мұнда көптеген дүниежүзілік және Республикалық рекордтар жаңарды. Медеу мұз айдыны барлық қашықтықтағы әлемдік рекордтар саны бойынша стадиондар арасында көшбасшы болып қала береді. 1960 жылдардың басында Қазақстанда спорт клубтары (АДК, «Шахтер», «Болат», «Динамо», т.б.) құрыла бастады. 1960 жылға қарай Қазақстанда 2800-ден астам дене шынықтыру ұжым болды және оларда 212 мыңнан астам дене шынықтырушы жаттықты. Қазақстанның көптеген қалаларында стадиондар, спорт залдары, мұз айдындары және басқа да спорт ғимараттары қайта жаңартылып, салынды. Республикада сол кезде 10 мыңнан астам түрлі спорттық ғимараттар бар болды.

Қазақстан спортшылары Кеңес Одағы тұсында айтарлықтай спорттық дәрежеге қол жеткізді. Көгалдағы хоккейшілер, допты хоккейшілер, «Буревестник», АДК волейболшылары, «Динамо» су добы командасы КСРО, Еуропа және дүние жүзі чемпиондары атанды. Аталмыш командалар құрамында М.Жексенбеков, С.Шаймерденов, С.Қалымбаев, Е.Құмарғалиев, С.Сексенбаев, Ю.Варзин, В.Бочков, В.Агуреев, О.Жарылғапов, М.Мәденов, З.Жәркешов, Ж.Сауранбаев, В.Кравченко, Е.Чебукина, О.Кривошеева, Н.Меңдіғалиев, Е.Аяпбергенов, А.Оразалинов, С.Котенко сынды спортшылар өнер көрсетті. 1976 жылы 21-Олимпиялық ойындарда (Монреаль, Канада) КСРО құрама командасына 14 қазақстандық спортшы 11 спорт түрінен қатысты. Бұл олимпиада ойынында жерлестеріміз 8 алтын және 2 күміс медальға ие болды. Ал осы жылы өткен Қысқы олимпиада ойындарында шаңғы жарысынан 2 қола медальға ие болды. Мәскеуде өткен 22-олимпиадалық ойындарында (1980 жылы) 20 қазақстандық спортшы 6 алтын, 2 күміс және 7 қола

медальді алды. Осы олимпиада ойындарында Ж.Үшкемпіров, Ш.Серіков, т.б. олимпиада чемпиондары атанды. 1988 жылы Сеулде (Корея Республикасы) өткен 24-олимпиада ойындарында КСРО құрама командасында 30 қазақстандық спортшы қатысты. Олар әр түрлі дәрежедегі 18 медальді иеленді. Қазақстан спортшыларының соңғы жылдардағы шеберлігі мен жетістіктерінің тұрақты өсуінің көрсеткіші олардың ІХ Бүкілқазақстандық спартакиадада және КСРО халықтарының ІІ спартакиадасында қол жеткізген нәтижелері болуы мүмкін. Тек осы екі ірі спорттық іс-шарада Қазақстан спортшылары республиканың 57 жаңа рекордын және жоғары жетістіктерін орнатты, олардың көпшілігі спорт шеберінің нормасына немесе І разрядқа тең. Еліміздің мықты спортшыларымен күресте КСРО халықтарының ІІ спартакиадасында республика спортшылары 14 жүлделі орынға, оның ішінде 2 бірінші, 2 екінші және 3 үшінші орынға ие болды.

Әдебиеттер тізімі

- 1.Таникеев М.Т. От байги до олимпиады. Алма-Ата, 1983.
2. Таникеев М.Т. История физической культуры в Казахской ССР. Алма-Ата, 1973.
3. Пономарев Н.И. Возникновение и первоначальное развитие физического воспитания. Москва, 1970.
- 4.Рахимкулов М. Казакша-курес. Алма-Ата, 1957.
5. М.Таникеев, А.Асарбаев. Қазақстандағы дене шынықтыру мен спорт тарихы. Оқу құралы. Алматы. 2002.

ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУ САБАҚТАРЫНДА ЗЕЙІНДІ ДАМУ ЖӘНЕ ОНЫҢ ТҰРАҚТЫЛЫҒЫН САҚТАУ ЖОЛДАРЫ

Джекенов П.С. – доцент, Қазақстан Республикасының құрметті спорт қайраткері -

Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институт, Тараз қ.

Джекенов Е.С. - аға оқытышы- Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институт, Тараз қ.

Андатпа. Бұл мақалада авторлар орта мектепте өтетін дене шынықтыру сабақтарында зейінді дамыту және оның тұрақтылығын сақтау жолдарын көрсетті.

Кілт сөздер: Зейін, психикалық белсенділік, зейіннің маңызы, ырықсыз зейін, ырықты зейін, үйреншікті зейін, зейіннің шоғырлануы.

Аннотация. В этой статье авторами были проанализированы и раскрыты способы развития внимания и поддержания его устойчивости на уроках физической культуры, проводимых в средней школе.

Ключевые слова: внимание, умственная активность, важность внимания, произвольное внимание, произвольное внимание, привычное внимание, концентрация внимания.

Annotation. In this article, the authors analyzed and disclosed ways to develop attention and maintain its stability in physical education classes held in high school.

Key words: attention, mental activity, importance of attention, involuntary attention, voluntary attention, habitual attention, concentration of attention.

Зейін дегеніміз - сананың қандай да болса бір затқа, құбылысқа немесе іс-әрекетке бағытталуы және шоғырлануы.

Зейін-бұл танымдық іс-әрекеттің қарқындылығын сипаттайтын және оның белгілі бір уақыт аралығында адамның психологиялық және физикалық күш-жігерін өзіне шоғырландыратын салыстырмалы түрде тар аймаққа (іс-әрекетке, тақырыпқа, процеске, құбылысқа) шоғырлануымен көрінетін психологиялық жағдай.

Зейіннің өзі танымдық процесс емес, ол кез-келген танымдық процестің шарттарын сипаттайды. Зейін келесі функцияларды орындайды: қазіргі уақытта қажет емес психологиялық және физиологиялық процестерді белсендіреді және тежейді, келіп түскен ақпаратты мақсатты, ұйымдастырылған іріктеуге ықпал етеді, белсенділіктің бір объектіге ұзақ уақыт шоғырлануын қамтамасыз етеді.

Зейін сананың белгілі бір тақырыпқа, құбылысқа, белгілі бір әрекетке бағытталуымен және шоғырлануымен сипатталады. Психикалық белсенділіктің бағыты мен шоғырлануының арқасында оқушы білім, білік пен дағдыларды игеруде оң нәтижелерге қол жеткізеді. Зейінді болу мүмкіндігі оқушылардың тұлға ретінде дамуында да маңызды. Сонымен, егер оқушы жағымсыз эмоцияларды жеңе отырып, қызықты да, қызықсыз да тапсырманы мұқият орындаса, онда ол ерікті күш-жігерді жаттықтырады және құмарлық пен табандылықты қалыптастырады; егер оқушы өзінің санасын үнемі жолдастарының қажеттіліктері мен уайымдарына бағыттаса (белсенді әрекет етсе), онда ол жолдастық сезімін дамытады; сананы қоғамдық істерге шоғырландыру парыз, жауапкершілік сезімін тәрбиелейді

Сананың бағытталуы деп объектіні таңдап алуды айтамыз, ал сананың бір нәрсеге шоғырлануы дегенде, бұл объектіге қатысы жоқтың бәріне көңіл аудармауды айтады. Зейін субъектінің айналадағы дүниеге жақсы хабардар болуымен байланысты және оның адам психикасында неғұрлым толық және айқын бейнеленуін қамтамасыз етеді. Оқу жұмысында зейіннің маңызы өте үлкен. Оқудың табысты болуы көбінесе мұғалімнің оқушылардың зейінін қаншалықты оқуға аударуына байланысты. Егер балалардың зейіні оқу материалдарына аударылса, олар неғұрлым жақсы түсініп, жақсы ұға алады; оның үстіне балалардың сабақта зейінін сала жұмыс жасауы класта тәртіптің болуын да қамтамасыз етеді. Белгілі бір затқа зейін аударылса, ол біздің санамыздың төрінен орын алады, қалғандарының бәрі бұл кезде нашар қабылданады, айқын болмайды (бейнелеп айтқанда қабылдаушының «шет пұшпағында» қалып қояды). Мұнда біздің зейініміздің бағытталуы өзгереді. Мынадай бір жағдайды еске алайық. Оқушы кітап оқып отыр, оның барлық зейіні кітаптың мазмұнына ауған. Ол бөлмеде сөйлеп тұрған радионың даусын естиді. Кейбір сөздер оның санасына жетіп жатады. Енді радиодан футбол матчы туралы репортаж беріле бастады, баланың зейіні түгелімен радио хабарына ауды, ал оның жезі кітаптің әр жолдарына жылжып кетіп отырады. Сөйтіп шәкірт кітаптың бірнеше беттерін «оқып» шықты, бірақ онда жазылған сөздердің мағынасы оның санасына барып жетпейді.

Зейін әдетте шәкірттің бет құбылысынан, отырысынан, қозғалысынан (кітаптағы қосымшаны қараңыз) білінеді. Зейін қойып отырған тыңдаушыны зейін салмай отырған тыңдаушыдан айыру қиын емес. Бірақ кейде шәкірт мұғалімді

тыңдап отырған сияқты пішін көрсетеді, ал шындығына келгенде оның ойы класта болып жатқандардан тыс, басқа жақта болады. Зейін дербес бір психикалық процесс емес, өйткені ол басқа процестерсіз көріне алмайды. Біз зейін қойып немесе зейін аудармай қараймыз, тыңдаймыз, (яғни қабылдаймыз), ойлаймыз (яғни ой жүгіртеміз) немесе бір нәрсені істейміз. Сөйтіп, зейін әр түрлі психикалық процестердің тек бір жағы немесе қасиеті ғана болып табылады. Адамның зейіні: ырықты зейін, ырықсыз зейін және үйреншікті зейін болып үшке бөлінеді.

Ырықсыз зейін. Егер мұғалімнің түсіндіруі мазмұны мағынан қызықты болып келсе, көрнекі құралдар қолданылса оқушылар педагогтің сезін өздері-ақ ұйып тыңдайды, көрсеткендерін көңіл қоя қарайды. Мұны ырықсыз зейін деп атайды. Ол көбінесе адамда өзін қыстап, зорламай-ақ өзінен-өзі болатыны былай тұрсын, сонымен қатар бір нәрсені көруге, естуге т. с. с., алдын ала ниеттенбесе де пайда болады. Сондықтан зейіннің бұл түрін алдын ала ниеттейбеген зейін деп атайды. Ырықсыз (алдын ала ниеттенбеген) зейіннің, физиологиялық негізі адамды қоршаған ортада болып жатқандарға көңіл аударуға қоздыратын барлау рефлексі болып табылады. Ырықсыз зейін нақты айтқанда неден пайда болады? Ең алдымен күшті тітіркендіргіштерден пайда болады. Мысалы найзағайдың құлақты тұндыра күркіреуі немесе мылтықтың жақыннан атылуы қай адамды да олардың дауысына еріксіз назарын аудартады. Тітіркендіргіштердің салыстырмалы күшінің маңызы зор. Түнгі тыныштықта шыйдан шамалы сыбдыр да адамның кеңілінен аудартады. Ырықсыз назар әртүрлі тітіркендіргіштердің сезім мүшелеріне әсер етуімен байланысты. Тітіркендіргішке реакцияның жеңілдігі оның күшіне, жаңалығына және контрастына байланысты. Күшті тітіркендіргіштер көбірек назар аудартады, аз күшті-аз назар аудартады; олар адамның индикативті реакциясын тудырады (И. П. Павловтың айтуы бойынша, «бұл не?» рефлекс түрі).

Ырықты зейін. Зейіннің бұл түрін сондай-ақ алдын ала ниеттену зейіні деп атайды. Оқушы есеп шығарып жатады, оған сол есепке ақыл-ойын жұмылдыру қиын, бірақ ол өзін-өзі соған зорлайды, шарттарына зер салады, ойға шомады. Көбінесе сыртқы тітіркендіргіштер оның көңілін басқа жаққа аударып жібереді, бірақ ол ерік күшімен жұмысқа өзін-өзі зорлап кендіреді. Ырықты зейін адамда еңбекке жұмылу нәтижесінде пайда болды, сондықтан оның жігерлілік сипаты бар. «Еңбек үстінде, оған қатысты органдарға күш түсумен қатар, - деп жазды Маркс, - еңбек етіп жатқан уақыттың бүкіл өн бойында зейін аударуда бейнеленетін мақсатқа сәйкес ерік күші де қажет».

Үйреншікті зейін. Бірқатар психологтар зейіннің тағы үшінші түрін айырып көрсетеді, бұл белгілі бір ерік күшін жасағаннан кейін адам жұмыстың «байыбына барып», өзін оған оңай жұмылдыра алатын кезде пайда болады. Мұндай зейінді совет психологі Н. Ф. Добрынин үйреншікті (туынды) зейін деп атады, өйткені ол әдеттегі, ырықты зейіннің орнына келеді. Зейіннің бұл түрі ырықсыз зейіннен өзгеше: адамның саналы мақсаты болады, сол үшін ол бар күш-жігерін жұмылдырады. Бірақ үйреншікті зейінді ырықты зейінмен бірдей деп санауға болмайды: бұл ерекше ерік күшін қажет етпейді. Үйреншікті зейіннің оқу жұмысында маңызы зор, оқу жұмысының бас кезінде мектеп оқушысында көбінесе ырықты зейін болады. Келе-келе сабақ баланы баурап алады, ол басқа жаққа көңіл аударуды қойып, бар ықыласымен оқуға кіріседі.

Сыртқы ынталандыруға бағытталған назар сыртқы деп аталатынын ескеру маңызды. Ішкі ынталандыруға бағытталған назар - ішкі болып саналады. Сыртқы назар сергектікпен, қырағылықпен, әрекетке дайындықпен көрінеді. Мысалы,

мұндай назар гимнастикалық жаттығуды орындау кезінде спортшыны сақтандыратын жаттықтырушыға тән. Бұл адамда доминант механизмі бойынша ұйымдастырылған жедел тыныштық жағдайының пайда болуымен байланысты: мотордың тежелуі, қазіргі уақытта елеусіз тітіркендіргіштерге сезімталдықтың төмендеуі және маңызды ынталандыруға толық назар аудару. Бұл, мысалы, стартқа дайындалып жатқан спортшы. Ол-жедел тыныштық жағдайындағы адам. Ішкі назар адамның өз ойларына, сезімдеріне, тәжірибелеріне, қозғалыстарына назар аударғанынан көрінеді, оның жағдайы тереңдік пен жинақылықпен ерекшеленеді.

Сыртқы және ішкі назар бір-бірін тежейді. Адамға бір уақытта сыртқы және ішкі тітіркендіргіштерге назар аудару қиынға соғады, сондықтан, мысалы, қандай да бір физикалық жаттығуды орындау үшін қажетті ережелердің түсіндірілуін бір уақытта қадағалау және орындалған қозғалыстардың дұрыстығын өз бетінше бақылау арқылы оны орындау әрқашан қиын.

Зейіннің қасиеттері оның көріну ерекшеліктері деп аталады. Оларға мыналар жатады: көлем, шоғырлану, тұрақтылық, зейінді ауыстыру және бөлу. Адамның белгілі бір қасиеті қаншалықты айқын және айқын көрінетініне байланысты, назардың жеке ерекшеліктері туралы айту әдеттегідей.

Зейіннің шоғырлануы-бұл адамның санасы шоғырланған объектіге, құбылысқа, ойларға, тәжірибелерге, әрекеттерге толық сіңуімен көрінетін қасиет. Мұндай шоғырлану болған кезде адам жоғары шуылға төзімді болады. Тек қиындықпен оны батырылған ойлардан алшақтатуға болады. Зейіннің айқын шоғырлануы, мысалы, гимнастарда, ауыр атлеттерде, суға секірушілерде, лақтырушыларда және жеңіл атлетиктерде жаттығуды бастамас бұрын байқалады.

Зейіннің тұрақтылығы-белгілі бір тақырыпқа немесе бір іске ұзақ уақыт назар аудару мүмкіндігі. Зейіннің тұрақтылығы бірқатар себептерге байланысты: істің маңыздылығы, оған қызығушылық, жұмыс орнының дайындығы, дағдылар. Бұл оқу, еңбек және спорттағы жетістіктерге жету үшін өте маңызды.

Зейіннің ауысуы оны бір объектіден екіншісіне ырықты, саналы түрде жылжытуда, бір әрекеттен екіншісіне жылдам ауысуда көрінеді. Бұл іс-әрекеттің барысымен, оның жаңа міндеттерінің пайда болуымен немесе қойылуымен байланысты. Бұл назар аудару қасиеті көптеген кәсіптерде және көптеген спорт түрлерінде, әсіресе спорттық ойындарда маңызды. Мұнда біз бір іс-әрекет шеңберінде және оның бүкіл ойын бойындағы тұрақтылығы аясында, яғни ерекше қиын жағдайда зейінді ауыстыру туралы айтып отырмыз.

Зейінді ауыстыруды сананың зейінін басқа нәрсеге ырықсыз беру немесе зейіннің қарқындылығын төмендету арқылы көрінетін алаңдаушылықпен араластыруға болмайды. Бұл назардың қысқа мерзімді ауытқуларында көрінеді. Шынайы алаңдаушылық көптеген себептердің салдары болып табылады. Олар назардың дамымаған тұрақтылығы, жұмысқа деген қызығушылықтың төмендеуі, шаршау (әсіресе оның монотонды сипатымен) және т. б. болуы мүмкін.

Зейіннің таралуы-бұл екі немесе одан да көп әрекеттерді (іс-әрекеттерді) бір уақытта орындауға болатын қасиет, бірақ тек кейбір әрекеттер адамға таныс болған кезде және сананың бақылауымен болса да, көбінесе автоматты түрде жүзеге асырылады. Зейінді бөлу қабілеті кез-келген мұғалім мен спорт жаттықтырушысы үшін өте маңызды. Оқу материалының мазмұнын айту (көрсету) және сонымен бірге оқушылардың іс - әрекетін, мінез-құлқын бақылау-негізгі педагогикалық дағдылардың бірі. Бұл қабілет негізінен белгілі бір қызмет түрінде тәжірибе жинақтау процесінде тәрбиеленеді.

Зейіннің барлық қасиеттерін қажет ететін қызмет түрлері бар. Мысалы, хоккей командасының қақпашысы матч барысында тек ойынға назар аударуы керек. Оның концентрациясы ойын барысында табиғи құлдырауға ие. Бірақ олардың әрқайсысынан кейін ол бұрынғыдан және одан да көп қарқындылықпен ойынға тартылуы керек. Оның әртүрлі сәттерінде қақпашыға үлестіру, ауысу және жеткілікті кең назар аудару қажет. Дала ойыншыларының назары бірдей жан-жақты көрінеді.

Дене шынықтыру сабақтарында оқушының назарының барлық түрлерін қолдану керек. Егер сабақта оқушылардың ырықты назары басым болса, психикалық шиеленіс артады, бұл уақыт өте келе оқушылардың қызығушылығы мен сабақтан қанағаттану сезімін жоғалтуға әкелуі мүмкін. Ырықсыз зейінді бақылаусыз жандандыру оқу сабағының ойын-сауық актісіне өтуіне әкеледі, ал білім беру және тәрбие міндеттерін шешу мүмкін болмайды.

Демек, ырықты және ырықсыз, сыртқы және ішкі зейінді белсендірудің шебер ауысуы ғана дене шынықтыру сабақтарының өнімділігінің жеткілікті жоғары деңгейін қамтамасыз ете алады. Сонымен, физикалық жаттығуды үйрену кезінде, оқушылар оны игерген кезде, іс-әрекеттің индикативті негізін құру үшін ырықты, сыртқы зейінді белсендіру маңызды. Оқушылар жаттығуды өздері жоспарлауы немесе оны ойша қайталауы немесе оның орындалуын өзін-өзі бақылауды жүзеге асыруы керек болған кезде, ырықты, ішкі назардың басым болуы қажет. Әр түрлі оқу әрекеттерін орындау кезінде зейіннің белгілі бір түрлері басым болуы мүмкін. Мысалы, негізгі іс-әрекетте мұғалім зейіннің әртүрлі түрлерін өзектендіре алады және керісінше, кернеуді жеңілдету ретінде мектеп оқушыларының назарын мақсатты түрде аудару алады.

Ырықсыз және ырықты, ішкі және сыртқы зейінді басқару мүмкіндіктері әртүрлі жастағы оқушыларда әртүрлі. Бастауыш мектеп жасында сыртқы нысандарға ырықсыз назар аудару оңай, сондықтан бастауыш сынып оқушылары жиі алаңдайды. Сонымен қатар, олардың ырықты зейінінің тұрақтылығы қысқа мерзімді. 7-8 жастағы балалар ырықты зейінді жоғары қарқындылықпен 10-15 минут қана ұстай алады. Жас оқушылардың 7-8 жаттығуды қатарынан орындай алмайтындығы эксперименталды түрде дәлелденді, тіпті егер сіз оған 8-10 минут жоспарласаңыз да. Бесінші жаттығудан бастап көптеген алаңдаушылықтар пайда болады. Психиканың осы даму кезеңінің ерекшеліктеріне сәйкес бастауыш сынып оқушылары өздерінің ойлары мен идеяларына әрең көңіл бөледі. Осы жастағы балалар өздерін ересектердің берген бағасына сүйене отырып бағалайтынын есте ұстаған жөн, бұл оқу сабақтарына қызығушылық тудырады, өзін-өзі танудың аспектісі ретінде «күзыреттілікті» қалыптастырады, ол теориялық рефлексивті ойлаумен қатар бастауыш сынып оқушысының орталық психикалық ісігін құрайды.

Демек, бастауыш сынып оқушыларымен жұмыс істейтін дене шынықтыру мұғалімі бірінші кезекте: кез-келген жаттығуды кешіктірмеу, оқушыларға қозғалыстарды өзі талдау үшін минималды тапсырмалар беру және қателіктерді түсіндіре отырып, оларды көбірек көрсету.

Орта буын оқушылары ырықты зейінді 40-45 минут бойы ұстап тұру қабілетіне ие, бірақ тек орындалатын іс-әрекетке қатты қызығушылық танытса. Осыған қарамастан, олардың алаңдаушылығы артады. Бұған көптеген себептер себеп болуы мүмкін: мінез-құлықтың импульсивтілігі, шыдамсыздық, тәуелсіздікке ұмтылу, қозғалыс белсенділігіне деген қажеттіліктің артуы. Бұл жастағы балалар іс-әрекеттің соңғы нәтижесіне оңай назар аударады, бірақ оның процесіне, іс-әрекеттің

сапасына немқұрайлы қарайды. Өзін өзі бағалау бейімділік және өзінің «Менін» іздеу жасөспірімнің жеке көріністерінде тұрақсыздықты тудырады. Дене шынықтыру мұғалімі: оқытудың әртүрлі проблемалық әдістерін қолдану, жасөспірімнің әлеуметтік белсенділігін пайдалану, оқушылармен диалог жүргізу, жеке оқытуды жүргізу, оқу материалының мазмұнын қоғамның қазіргі даму деңгейіне сәйкес келетін өмірлік, әлеуметтік-мәдени және әлеуметтік-экономикалық ақпаратпен барынша байыту керек.

Жоғары мектеп жасындағы оқушылар ұзақ уақыт бойы назар аударудың маңызды мотивтеріне ие және саналы түрде әрекет етеді. Олардың өзін-өзі тануға және өзін-өзі жетілдіруге деген ұмтылысы айқын, сондықтан олар кез-келген ақпаратқа (әңгіме, жаттығу) мұқият қарайды. Олардың қызығушылығы, мысалы, қозғалыстардың биомеханикалық заңдылықтарын анықтауға да қатысты. Егер бастауыш сынып оқушылары мен жасөспірімдер үшін назар аударуды ұйымдастыратын негізгі фактор оқу материалын беру формасы болса, онда мазмұны жоғары сынып оқушылары үшін маңызды болады.

Зейін жасөспірімдерде дене шынықтыру сабақтарында болатын басқа психикалық процестермен тығыз байланысты. Сонымен қатар, назар бақылаумен тығыз байланысты.

Бақылау-заттар мен құбылыстарды мағыналы қабылдаудың мақсатты процесі. Спортшылар үшін мұндай қабылдаудың негізгі пәндері-өздері және олардың қарсыластары. Бақылау процесіне назар аударылады. Ол жоғары тұрақтылықпен және бақылау объектісінің ерекшеліктеріне байланысты басқа қасиеттермен сипатталады: шоғырлану, таралу, ауысу. Қарсыласты, командаласты, өзін және жарыстың өзгертін ортасын бақылаудағы жүйелі жаттығу байқау мен зейіннің спортшының жеке қасиеттеріне айналуына әкеледі.

Байқау дегеніміз-олардың мәнін білу үшін маңызы бар заттар мен құбылыстардың нәзік белгілерін немесе ерекшеліктерін байқау мүмкіндігі. Зейін, сананың байқауға таңдалған бағыты ретінде, бақылаудың ажырамас жағы. Дене шынықтыру сабақтарында тұрақты назар аударудың әртүрлі тәсілдері бар. Е. П. Ильин ұсынған жүйе ырықты назардың жоғарылауын, тұрақтылығын қамтамасыз ететін тиімді, оған келесі шаралар кіреді:

Сабақ барысында тәртіпті сақтау, бұзушылықтың қоздырғыштарын тез анықтау.

Сабақ тапсырмаларын қою кезінде:

1. Сабақ тапсырмасын кезеңдерге бөлу арқылы сабақтың мақсаты мен міндеттерін нақты анықтау.

2. Тапсырма бере отырып, оны оқушылар қабылдағанын, түсінгенін тексеру.

Жаттығуды түсіндіру кезінде:

1. Бір тапсырмадан екіншісіне ауысу біртұтас процестің жалғасы болатындай етіп жеке тапсырмалар арасындағы логикалық байланысты көрсету.

Теориялық сабақтарды өткізу кезінде бұл ережені сақтау өте маңызды.

2. Материалды түсіндіріп қана қоймай, оқушыларға сұрақтар қою, оларды ойлау процесіне тарту арқылы мәселені шешудің ең тиімді әдісі туралы ойлау.

3. Түсініктемелерді ұзақ монологтарға айналдырмай, оларды кешіктірмей, күшті дауыспен түсіндіру.

Оқушылардың оқу тапсырмасын орындауы кезінде:

1. Осы топ оқушылары үшін оңтайлы жұмыс қарқынын таңдаңыз. Төмен қарқын салқындатады, зейінді таратады, жоғары - зейінді шоғырландыруға уақыт

бермейді, шаршауды тудыруы мүмкін, бұл да зейіннің қарқындылығының төмендеуіне әкеледі.

2. Сабаққа оңтайлы жұмыс көлемін жоспарлау. Тым көп көлем шашырауды тудырады, монотондылық немесе шаршау нәтижесінде тұрақсыз зейіннің қалыптасуына жағдай жасайды, ал тым аз көлем — оқушылардың назарын аудару салдарынан толық емес жүктеме және үзілістердің пайда болуы.

3. Сабақ процесіне бәсекеге қабілетті элементтерді немесе ойындарды енгізіңіз. Күшті эмоционалды қозу жаттығудың техникалық бөлігіне назар аударуға кедергі келтіретінін есте ұстаған жөн. Сондықтан қозғалыс техникасын үйренбес бұрын балаларға қуаныш, рахат сыйлайтын жаттығуларды қолданған дұрыс емес.

4. Орындалатын әрекеттердің маңыздылығын көрсете отырып, сабақтың жекелеген сәттерінде оқушылардың назарын ынталандыру.

5. Үйренген жаттығуда біртіндеп жаңа және жаңа нюанстарды ашу. Осы жаттығуды орындаудың әртүрлі нұсқаларын көрсету.

6. Оқушылардың үйренуге болатын жаттығуларға теріс көзқарасының себептерін жою.

7. Спорттық жабдықтарды іздеуге, жұмыс орнын ұйымдастыруға (гимнастикалық снарядты дайындау және т.б.) уақытты жоғалтпау үшін жаттығу орнын алдын-ала ұйымдастыруды.

Әдебиеттер тізімі

1. Гиссен Л. Д. Психология и психогигиена в спорте. М.: ФиС, 1973. Гиссен Л. Д. Время стрессов. М.: ФиС, 1990.
2. Гогунев Е. Н., Мартынов Б. И. Психология физического воспитания и спорта. М.: АCADEMIA, 2000.
3. Горбунов Г. Д. Психопедагогика спорта. М.: ФиС. 1986.
4. Ильин Е. П. Психопсихология физического воспитания. Деятельность и состояния. М.: Просвещение, 1980.

СПОРТ ПЕДАГОГТЫҢ КӘСІБИ ҚҰЗЫРЕТТЕР МЕН ПРОФЕССОГРАМАСЫ

**Қурманбекова А.С. –п.ғ.к., доцент, - Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық
Тараз инновациялық институт, Тараз қ.**

**Шилибаев Б.А. - аға оқушышы- Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық
Тараз инновациялық институт, Тараз қ.**

Андатпа. Бұл мақалада авторлар спорт педагогтың әр қызмет түріне қажетті кәсіби құзыреттері мен мұғалімнің кәсіби дайындығы ұғымдарын құрайтын идеалдандырылған жеке және кәсіби қасиеттер профессиограмасын ашып көрсетті.

Кілт сөздер: Құзыреттілік, жаттықтырушылық қызмет, кәсіби жарамдылық, мұғалімнің профессиограммасы, дене шынықтыру мұғалімнің профессиограммасы.

Аннотация. В данной статье авторами раскрыта профессиограмма идеализированных личностных и профессиональных качеств, составляющих понятия профессиональных компетенций и профессиональной подготовки учителя.

Ключевые слова: компетентность, тренерская деятельность, профессиональная пригодность, профессиограмма учителя, профессиограмма учителя физической культуры.

Annotation. In this article, the authors have revealed the professionogram of idealized personal and professional qualities that make up the concepts of professional competencies and teacher training.

Key words: competence, coaching, professional aptitude, teacher's professionogram, physical education teacher's professionogram

Құзыреттілік-түлектердің тиімді кәсіби, әлеуметтік қызметі мен тұлғалық дамуы үшін қажетті білімнің, іскерліктің, дағдылардың, қабілеттердің, құндылықтардың динамикалық жиынтығы.

Құзыреттілік-бұл құзыреттерді қолдануға бағытталған білімді, дағдыларды және қабылданған құндылықтарды жеке түсінудің тұтас жүйесі.

Түлек жалпы мәдени және кәсіби құзыреттілікке ие болуы керек. Спорт педагогының кәсіби құзыреттілігі - қажетті білім, белгілі бір құндылықтардың тасымалдаушысы ретінде оның педагогикалық іс-әрекетінің, педагогикалық қарым-қатынасының және жеке басының қалыптасуын анықтайтын спорттық біліктер мен дағдылар, идеалдар мен педагогикалық сана.

Әр қызмет түріне қажетті кәсіби құзыреттерді егжей-тегжейлі қарастырайық.

Педагогикалық қызмет:

- педагогикалық ойды, педагогикалық бақылау және оқыту сапасын бақылау әдістерін, өзекті дидактикалық технологияларды дамыту қабілеті;

- дене шынықтыру саласындағы негізгі ілімдерді практикада қолдану;

- білім алушылардың бойында әлеуметтік-тұлғалық қасиеттерді тәрбиелеу қабілеті: мақсаттылық, ұйымшылдық, еңбекқорлық, жауапкершілік, азаматтылық, коммуникативтілік, толеранттылық;

- нақты сабақтардың оқу жоспарлары мен бағдарламаларын әзірлеу мүмкіндігі;

- мектепке дейінгі, мектеп жасындағы балалармен және жалпы білім беру мекемелерінде, орта және жоғары кәсіптік білім беру мекемелерінде білім алушылармен дене шынықтыру бойынша оқу сабақтарын өз бетінше өткізу, білім алушылармен сыныптан тыс спорттық-бұқаралық жұмысты ұйымдастыру;

- білім алушылардың физикалық қабілеттері мен функционалдық жай-күйін барабар бағалау, олардың жеке ерекшеліктерін ескере отырып, оқушылардың жай-күйін түзету үшін қозғалыс қызметінің тиісті құралдары мен әдістерін таңдау;

- жарақаттанудың алдын алуды жүргізу, сабақ барысында зардап шеккендерге алғашқы дәрігерге дейінгі көмек көрсету.

Жаттықтырушылық қызмет:

-спорттық жаттығулар теориясының қалыптасуының бастаулары мен эволюциясын, таңдалған спорт түріндегі медициналық-биологиялық және психологиялық негіздер мен оқыту технологиясын, дене шынықтыру және спорт саласындағы қызметтің санитарлық-гигиеналық негіздерін түсіну;

- балалар мен жастардың таңдаған спорт түрімен айналысуға мотивациясын қалыптастыру, қатысушыларда әділ спорттық бәсекелестіктің моральдық қағидаттарын тәрбиелеу қабілеті;

- жеке тұлғаның антропометриялық, физикалық және психологиялық параметрлерін анықтаудың заманауи әдістерін қолдана отырып, таңдалған спорт түріндегі іріктеу және спорттық бағдарлау жүйесін жүзеге асыру мүмкіндігі;

- балалар мен жасөспірімдер спорты саласында және бұқаралық разрядты спортшылармен нақты сабақтардың перспективалық және жедел жоспарлары мен бағдарламаларын әзірлеу мүмкіндігі;

- балалар мен жасөспірімдер спортында және бұқаралық разрядтағы спортшылармен таңдалған спорт түрі бойынша жаттығу сабақтарын өз бетінше өткізу, жарақаттанудың алдын алуды жүзеге асыру;

- таңдалған спорт түріне қатысты педагогикалық бақылау және түзету технологияларын, адам жағдайын басқару құралдары мен әдістерін меңгеру.

Рекреациялық қызмет:

- сабақтың рекреациялық нысандары процесінде айналысатын, жалпы адамзаттық құндылықтармен айналысатын адамдардың жеке басын қалыптастыру;

- рекреациялық қызметке қатысу үшін коммуникативтік және ұйымдастырушылық қабілеттерін пайдалана отырып, халықты қызықтыра білу;

- қатысушылардың ерекшеліктерін, сондай-ақ гигиеналық және табиғи орта факторларын ескере отырып, әртүрлі типтегі мекемелерде рекреациялық қызметті дербес жүргізу;

- қатысушылардың физикалық қабілеттері мен функционалдық жай-күйін бақылау деректері негізінде олардың жасын, жынысын, кәсіби қызметі мен психофизиологиялық жай-күйін ескере отырып, олардың жай-күйін түзету үшін рекреациялық қозғалыс қызметінің құралдары мен әдістерін таңдай білу;

- дене шынықтыру құралдарын жұмысқа қабілеттілікті қалпына келтіру, белсенді ұзақ өмір сүруді қамтамасыз ету факторы ретінде саналы түрде пайдалануды қалыптастыру мүмкіндігі;

- дене салмағын басқару технологияларын, тамақтану мәселелерін және қалпына келтіруге орнатумен айналысатын адамдардың морфофункционалды, психологиялық және жас ерекшеліктерін ескере отырып, психикалық жай-күйін реттеуді қамтитын әр түрлі контингенттер үшін сауықтыру жаттығуларының бағдарламаларын іске асыру.

Ұйымдастыру-басқару қызметі:

- жоспарлау және есеп беру құжаттамасын жасау, бұқаралық дене шынықтыру іс-шаралары мен спорттық жарыстарды ұйымдастыру және өткізу қабілеті;

- дене шынықтыру саласындағы мемлекеттік және қоғамдық басқару органдарының құжаттарын іс жүзінде қолдана білу;

- жедел жұмыс жоспарларын әзірлеу және оларды бастапқы құрылымдық бөлімшелерде іске асыруды қамтамасыз ету;

- дене шынықтыру саласындағы есепке алу мен есептіліктің жеке қаржылық құжаттарын жасай білу, қаржы-шаруашылық құжаттамамен жұмыс істеу;

- сабақтарды өткізу кезінде қауіпсіздік техникасының сақталуын қамтамасыз ету қабілеті.

Ғылыми-зерттеу қызметі:

- дене шынықтыру және спорт саласындағы өзекті мәселелерді анықтау қабілеті;

- сыналған әдістемелерді пайдалана отырып, дене шынықтыру және спорт саласындағы қызметтің әртүрлі тараптарының тиімділігін анықтау бойынша ғылыми зерттеулер жүргізе білу ;

- математикалық статистика әдістерін, ақпараттық технологияларды пайдалана отырып, зерттеу нәтижелерін өңдеу әдістерін меңгеру, жалпылау мен қорытындыларды тұжырымдау және ұсыну қабілеті;

- зерттеу нәтижелеріне ғылыми талдау жүргізу және оларды практикалық қызметте пайдалану мүмкіндігі.

Мәдени-ағарту қызметі:

- дене шынықтыру мен спорттың жетістіктері туралы ақпаратты жинау, жинақтау және пайдалану әдістері мен құралдарын, халықты спорттық-рекреациялық қызметпен айналысуға тарту бойынша үгіт-насихат жұмыстарының тәсілдерін меңгеру;

- дене шынықтыру және спорт саласында жинақталған рухани құндылықтарды, патриотизмге тәрбиелеу, девиантты мінез-құлықтың алдын алу, салауатты өмір салтын қалыптастыру, тұрақты сабақтарға қажеттілікпен айналысатындардың жеке басының ерекшеліктері туралы алған білімдерін пайдалану;

- қарым-қатынас әдістерін меңгеру және оларды ұжыммен және әр адаммен жұмыс істеу кезінде қолдана білу;

- бұқаралық ақпарат құралдары, ақпараттық және жарнамалық агенттіктер арқылы жалпы мәдениеттің бір бөлігі және денсаулықты қамтамасыз ету факторы ретінде дене шынықтыру туралы қоғамдық пікірді қалыптастыру тәсілдерін меңгеру.

Жоғары дене шынықтыру білім беру жүйесін дамыту спорт мұғалімінің жеке басына, оның кәсіби шеберлігіне, адамгершілік әлеуетіне, кәсіби қызметті орындауға психологиялық және физикалық дайындығына жаңа талаптар қояды. Осыған байланысты спорт мұғалімінің жеке басы мен іс-әрекетінің психологиялық-педагогикалық сипаттамаларын зерттеу ерекше өзекті болып табылады, бұл оның кәсіби қалыптасуына негіз болуы керек. Спорт мұғалімінің қызметі басқа пәндермен салыстырғанда ең үлкен:

а) оқушылардың жасына байланысты қамту ауқымы, еңбек жағдайлары және ұйымдастыру нысандары бойынша күрделі;

б) бағыттар бойынша әмбебап, білімнің басқа салаларымен және міндеттермен өзара байланыс;

в) әлеуметтік маңыздылығы мен мемлекеттік басымдықтары бойынша өзекті.

Айта кету керек, «спорт мұғалімі» терминін зерттеушілер кездейсоқ енгізген жоқ. Ол ғылыми және танымал отандық және шетелдік басылымдарда кеңінен қолданылады. Педагогикалық теорияда мұғалімге қойылатын талаптар әртүрлі терминдермен көрінеді: «Кәсіби жарамдылық», «кәсіби дайындық».

Кәсіби жарамдылық дегеніміз-тандалған кәсіпте жетістікке жету үшін қажет адамның психикалық және психофизиологиялық ерекшеліктерінің жиынтығы.

Педагогикалық қызметке кәсіби дайындық, кәсіби жарамдылықтан басқа, біліктер мен дағдылардың деңгейін де қамтиды. Оның құрамында психологиялық, психофизиологиялық және физикалық дайындық (яғни кәсіби жарамдылық), сонымен қатар мұғалімнің ғылыми-теориялық және практикалық дайындығы ерекшеленеді.

Мұғалімнің кәсіби дайындығы ұғымдарын құрайтын идеалдандырылған жеке және кәсіби қасиеттер профессиограмма түрінде ұсынылады.

Профессиограмма-мұғалімнің, оқытушының, педагогтің тамаша үлгісі. Бұл мұғалімнің жеке басының негізгі қасиеттерін көрсететін үлгі, эталон; мұғалімнің қызметін орындау үшін керекті білім, біліктер, дағдылар.

Мұғалімнің профессиограммасы-мұғалімнің біліміне, білік пен дағдыларына, жеке басына, қабілеттеріне, психофизиологиялық мүмкіндіктері мен дайындық деңгейіне қойылатын талаптар тұрғысынан толық біліктілік сипаттамасын беретін құжат.

Дене шынықтыру мұғалімінің профессиограммасында жалпы педагогикалық мамандыққа тән жалпы ғана емес, сонымен қатар дене шынықтыру мұғалімінің қызметіне ғана тән ерекше нәрсе бар.

Онда дене шынықтыру мұғалімінің негізгі педагогикалық функциялары, оның жеке қасиеттері, осы функцияларды жүзеге асыруды қамтамасыз ететін жалпы педагогикалық және кәсіби - әдістемелік дағдылар сипатталған.

Дене шынықтыру мұғалімінің профессиограммасы-оның жеке басына, қабілеттеріне, шеберлігіне және психологиялық-физикалық мүмкіндіктеріне қойылатын талаптардың тізімі.

Мұғалімнің профессиограммасын 1967 жылы Е.В. Кузьмина жасаған.

Мұғалімнің жеке басына қойылатын талаптар қажетті әлеуметтік-кәсіби қасиеттердің жиынтығымен анықталады: жоғары азаматтық жауапкершілік, әлеуметтік белсенділік, балаларға деген сүйіспеншілік, шынайы интеллект, рухани мәдениет, жоғары кәсібилік, ғылыми-педагогикалық ойлаудың инновациялық стилі, шығармашылық шешім қабылдау қабілеті, үнемі өзін-өзі тәрбиелеу қажеттілігі, физикалық және психикалық денсаулық, кәсіби жұмыс қабілеттілігі.

Мұғалімнің жеке басының сипаттамасы келесі маңызды қасиеттердің көрінісін қамтиды: сенімділік (парыз, жауапкершілік сезімі, кемшіліктер мен моральдық кемшіліктерге төзбеушілік және т. б.), жеке тұлғаның бағыты (мамандыққа деген қызығушылық, педагогикалық мамандық, педагогикалық ниет және бейімділік), педагогикалық этика-интуитивті өлшем сезімі, педагогикалық әділеттілік-мұғалімнің объективтілігі, оның адамгершілік тәрбиесінің деңгейі, мұғалімнің беделі.

Мұғалімнің қызметі өзара байланысты үш компоненттен тұрады:

- конструктивті (оқу материалын іріктеу, жоспарлау және құру);
- ұйымдастырушылық (басқарушылық);
- коммуникативті (мұғалімнің тәрбиеленушілермен, мұғалімдермен, ата-аналармен педагогикалық тұрғыдан тиімді қарым-қатынас орнату).

Профессиограммада жетекші орынды мұғалімнің позициясы алады-оның әлемге деген интеллектуалды-ерікті және эмоционалды-бағалау қатынастарының жүйесі. Мұғалімнің әлеуметтік және кәсіби ұстанымын ажырату керек. Мұғалімнің әлеуметтік ұстанымы оның көзқарастары, сенімдері мен құндылық бағдарлары жүйесінен тұрады.

Кәсіби ұстаным-педагогикалық мамандыққа, педагогикалық қызметтің мақсаттары мен құралдарына қатынасы. Мұғалім ақпарат беруші, дос, диктатор, кеңесші, өтініш беруші, шебер және т. б. ретінде бола алады.

Алайда, қазіргі әдебиетте тұлғаның профессиографиялық сипаттамасы мен кәсіби қызметінің кәсіби сипаттамасы туралы мәлімет жоқ. Мамандардың осы

санатының жеке және кәсіби дамуының басымдықтарын анықтаудың мысалдары ретінде тек толық емес, үзінді мәліметтерді ұсыну мүмкін.

Қазіргі жағдайда дене шынықтыру және спорт бойынша оқытушы-жаттықтырушының кәсіби қалыптасу тиімділігінің маңызды шарты оның кәсіби қызметінің жоғары деңгейі болып табылады.

Дене шынықтыру және спорт бойынша оқытушы-жаттықтырушы қызметінің маңызды сипаттамасы, кез келген басқа педагогикалық қызмет сияқты, көп деңгейлі құбылыс болып табылады. Сондықтан дене шынықтыру және спорт бойынша оқытушы-жаттықтырушының қызметін педагогикалық сананы, педагогикалық дүниетанымды, педагогикалық қызметтің тезаурусын, педагогикалық ойлау мәдениетін қамтитын, нәтижесінде оның кәсіби дайындығын қалыптастыратын көп деңгейлі білім ретінде қарастырған жөн. Әдетте, дене шынықтыру және спорт бойынша оқытушы-жаттықтырушының кәсіби дайындығы педагогикалық, оқу-танымдық, сондай-ақ зерттеу қызметінде кәсіби дайындық кезеңінде ол үшін негізгі болып табылатын әртүрлі педагогикалық міндеттерді шешу арқылы көрінеді және қалыптасады.

Дене шынықтыру және спорт бойынша оқытушы-жаттықтырушы қызметінің маңызды сипаттамасын аша отырып, оны құрайтын негізгі ұғымдарды қарастыру қажет. Қазіргі уақытта мәдениетке қатысты көптеген қарама-қайшы көзқарастар болған кезде, дене шынықтырудың мәнін түсіну үшін оның бір-бірін толықтыратын бірнеше интегративті тұжырымдамаларын қолданған жөн. В. И. Корниловтың пікірінше, бұлар:

- мәдени даму процесін ашуға негізделген мәдениет тұжырымдамасы, онда келесі өзара байланысты тәсілдер ерекшеленеді: элеуметтік-генетикалық (жеке тұлғаның алдыңғы мәдениетті игеру механизмін ашатын), шығармашылық-атрибуттық (мәдениетті оны жетілдіруде түсінуге мүмкіндік беретін), жүйелік-функционалды (мәдениетті белгілі бір элеуметтік жүйенің функциясы ретінде көрсететін), аксиологиялық (құндылық);

- шындықты рухани дамытудың әртүрлі түрлерімен байланысты рухани өндіріске баса назар аударатын тұжырымдама: іс жүзінде-күнделікті, тұжырымдамалық-теориялық және эстетикалық-көркемдік. Оның жүйе құраушы ішкі жүйелері рухани құндылықтарды өндіру (игеру, құру), оларды сақтау, тарату және тұтыну жүйесі болып табылады;

- адамдардың мінез-құлқы мен өмірін саналы түрде ұйымдастыруға және басқаруға негізделген мәдениетке көзқарас, мұнда жаратылыс инстинкті алмастыра отырып, реттеуші, бағдарлаушы және жасаушы шығармашылық функцияларды орындайды. Бұл жағдайда мәдениеттің негізі орындылық принциптері болып табылады (адамның өз іс-әрекеттерінің нәтижелерін санасында тамаша бейнелеуі), ыңғайлылық (мәдениеттің адамға гуманистік бағыты) және сұлулық (адамның өз қызметіне эстетикалық қатынасы).

Мәдениетті түсінудің бұл тәсілдері дене шынықтыру туралы әртүрлі көзқарастарды біріктіруге, оны элеуметтік-мәдени аспектіде тереңірек түсінуге мүмкіндік береді, бұл оның жүйесіндегі қызмет үшін өте маңызды, кәсіби емес білім беру де, әуесқой кәсіп түрлері де. Қоғамда дене шынықтырудың қалыптасуын дамып келе жатқан объектінің сапалық күйлерінің өзгеруі ретінде қарастырған жөн екенін ескеру қажет.

Дене шынықтыруға заманауи көзқарас оның қоғам мен жеке тұлғаның объективті қажеттілігі, элеуметтік құндылығы, жалпы мәдениеттің маңызды бөлігі

ретінде қалыптасуын анықтайды. Дене шынықтырудың мәні оған физикалық қасиеттердің бірқатар психикалық және интеллектуалдық қабілеттермен үйлесімді үйлесімі талаптарын ұсынумен байланысты жетілдіріледі. Оның саласындағы қызмет барған сайын шығармашылық сипатқа ие болады. Дене шынықтыру әлеуметтік-экономикалық жүйенің дамып келе жатқан қажеттіліктеріне функционалды түрде бейімделеді, осыған байланысты оның саласында адам қызметінің әртүрлі нақты түрлері қалыптасады. Дене шынықтыру компоненттері арасындағы қатынастар жақсарады. Дене тәрбиесі жүйеге айналады, дене тәрбиесі жүйесін дамытудың табиғи нәтижесі ретінде күрделі құрылымдық және функционалды ұйымға ие болады.

Дене шынықтыру факультеті дене тәрбиесі жүйесіне арналған бірнеше кәсіптің мамандарын дайындайды: мектептерге арналған дене тәрбиесі оқытушылары, спорт түрлерінен жаттықтырушылар. Бұл мамандықтардың барлығының ортақ белгілері бар, бірақ олардың әрқайсысының өзіндік ерекшеліктері бар. Жалпы және әр қызмет түріне тән нақты көрініс қана белгілі бір мамандықты игеруге дайындықты қамтамасыз етеді. Жоғарыда айтылғандарға сүйене отырып, біздің ойымызша, дене тәрбиесі мұғалімі қызметінің ерекшелігін және оқытушы-жаттықтырушының ерекшелігін толығырақ ашу қажет.

Кез-келген кәсіптің мазмұны, ең алдымен, қоғамның объективті талаптарымен анықталады. Жалпы білім беретін мектептің дене тәрбиесі мұғалімі үшін бұл талаптар оқушылардың дене тәрбиесінің мақсаттары мен міндеттерінде көрсетілген. Біздің елімізде дене тәрбиесінің мақсаты – қоғамның дені сау, дене бітімі жетілген, әлеуметтік белсенді мүшелерін қалыптастыру. Бұл мақсатқа жету келесі міндеттерді шешумен қамтамасыз етіледі:

- өмірлік маңызды моториканы және дағдыларды қамтамасыз ету;
- денсаулықты нығайту, қалыпты физикалық дамуға ықпал ету;
- қозғалыс (кондициялық және үйлестіру) қабілеттерін дамыту;
- дене шынықтыру және спорт саласында қажетті білім алу.

Әдебиеттер тізімі

1. Неверкович С. Д. Педагогика физической культуры и спорта : учебник/ С. Д. Неверкович [и др.]. М. : Физическая культура, 2006. 528 с.
2. Сидоров А. А., Прохорова М. В., Синюхин Б. Д. Педагогика: Учебник для студентов, аспирантов, преподавателей и тренеров по дисциплине «Физическая культура». СПб., 1996.
3. Сидоров А. А. и др. Педагогика спорта: Учеб. для студентов вузов. -М.: Дрофа, 2000. - 320 с.

Құрметті профессор-оқытушылар, докторанттар, магистранттар!

ІТІІ Жаршысы Республикалық ғылыми-көпшілік журналының 2023 жылдың қазан-желтоқсан айында шығатын келесі санына төмендегі ғылыми бағыттарға сәйкес келетін мақалалар қабылданады:

- Жаратылыстану ғылымдары, технология;
- Экономика;
- Педагогика;
- Тарих;
- Құқық;
- Филология.

Мақаланы жарыққа шығару үшін төмендегідей талаптарға сәйкес болуы қажет:

1. Мақала өзекті, ғылыми тұрғыдан жаңа және практикалық жағынан маңызды болуы тиіс. Авторлар ғылыми нәтижелердің анықтығы мен маңыздылығына, сондай-ақ жұмыстардың ғылыми мазмұнының өзектілігіне жауап береді. Плагиатқа жол берілмейді.

2. Мақала мәтіні 5-7 парақ көлемінде Times New Roman, кегль - 12, жоларалық 1 интервалмен жазылуы керек.

3. Парақтың параметрі: жоғарғы және төменгі – 20 мм, сол – 30 мм, оң – 15 мм, азат жол – 1 см.

4. Сол жақ жоғары бұрышында міндетті түрде УДК (ӨОЖ) индексі қойылуы тиіс.

5. Бір жолдан кейін ортасынан баяндама тақырыбы БАС ӘРІПТЕРМЕН (қою шрифтпен) жазылуы керек.

6. Баяндама тақырыбы астына, бір жолдан кейін – парақ ортасында жай әріптермен автор (лар) -дың аты-жөні жазылуы керек (қою шрифтпен), академиялық дәрежесі, лауазымы.

7. Тақырыптың астына жұмыс істейтін мекеменің толық аты, мекен-жайы (қою шрифтпен) көрсетіледі.

8. Андатпа – үш тілде (қазақ, орыс, ағылшын) мақала авторы қозғап отырған басты идеяның қысқаша мазмұны мен бағыт-бағдары сипатталуы қажет (70-100 сөз). Сонымен қатар ұсынылған жұмысқа қатысты кілт сөздер берілуі керек (кем емес 5 сөз).

10. Бір интервалдан кейін мақала мәтіні жазылуы керек.

11. Әдебиеттер тізімі еңбекте көрсетілу тәртібіне қарай мақаланың соңында жазылады. Сілтеме ретінде берілген мәтінде тік жақшаның ішінде әдебиеттер тізіміндегі нөміріне сәйкес нөмірмен көрсетіледі. (Үлгі: Сілтеме [1, с. 11]. Әдебиет 1. Сейітбаев М.С. Ұлы Жібек жолы бойындағы қалалардың тарихи географиясы А., Ғылым, 1999. – 284 б.).

12. "ІТІІ Жаршысы" журналы жылына 4 рет, яғни 3 айда 1 рет шығады. Журналдың кезекті нөміріне мақала берудің шекті мерзімі-журнал шыққанға дейін 1,5 ай бұрын беріледі.

13. Мақала мақұлданғаннан және журнал нөміріне енгізілгеннен кейін мақала жарияланғаны үшін төлем жүргізіледі. Авторға төлем туралы деректемелері бар хат жіберіледі. Егер төлемді ұйым жүргізсе, бізге шарт жасау үшін ұйымның деректемелерін жіберу қажет. "ІТІІ Жаршысы" журналында мақала жарнасы 3500 теңге

Ескерту: Мақаланың мазмұнына автор (лар) жауап береді. Ғылыми-редакциялық алқасы мақаланы жариялау (жарияламау) немесе кейінге қалдыру құқығын өзіне қалдырады. Жарияланбаған мақалалар кері қайтарылмайды және оларға пікір жазылмайды.

Мақала iti.nauka@mail.ru электронды поштасы арқылы қабылданады немесе ХТИИ ғылыми жұмыстар және халықаралық байланыстар басқармасына (Желтоқсан көш., 69 Б) өткізе аласыздар.

Журналда жарияланған мақалалардың стиліне, мазмұнына, грамматикалық қателеріне редакциялық алқа мүшелері жауап бермейді.

Шартты б.т. 7,2 Есепті б.т. 7,1
Таралымы 25 дана. Тапсырыс № 68

ХТИИ баспаханасы,
080000, Тараз қ, Жамбыл даңғылы, 75 «А»

Уважаемые преподаватели, докторанты, магистранты!

В следующем номере Республиканского научно-популярного журнала «Вестник ІТІІ», выходящем в октябре-декабре 2023 года, принимаются статьи, соответствующие следующим научным направлениям:

- Естественные науки, технологии;
- Экономика;
- Педагогика;
- История;
- Право;
- Филология.

Для публикации статьи необходимо соответствовать следующим требованиям:

1. Статья должна быть актуальной, научной и иметь новизну практического значения. Авторы несут ответственность за достоверность и значимость научных результатов, а также актуальность научного содержания работы. Плагиат не допускается.

2. Текст статьи должен быть написан в объеме 5-7 листов Times New Roman, кегль - 12, с межстрочным интервалом 1.

3. Параметр листа: верхний и нижний – 20 мм, левый – 30 мм, правый – 15 мм, абзацный отступ-1 см.

4. В левом верхнем углу обязательно должен быть проставлен индекс УДК (УДК).

5. Через одну строку по центру заголовков доклада должен быть написан ПРОПИСНЫМИ БУКВАМИ (жирным шрифтом).

6. Под заголовком доклада, после одной строки – в центре листа должны быть написаны инициалы автора (ов) простыми буквами (жирным шрифтом), академическая острепенность, должность.

7. Под заголовком указывается полное название, адрес (жирным шрифтом) учреждения, в котором он работает.

8. Аннотация – на трех языках (казахский, русский, английский) должно содержать краткое содержание и описание основных идей, затрагиваемых автором статьи (70-100 слов). Также должны быть даны ключевые слова, относящиеся к предлагаемой работе (не менее 5-ти слов).

10. Через один интервал должен быть написан текст статьи.

11. Список литературы излагается в конце статьи в зависимости от порядка изложения в труде. В тексте, приведенном в качестве ссылки, в квадратных скобках указывается номер, соответствующий номеру в списке литературы. (Образец: ссылка [1, с. 11]. Литература 1. Сейтбаев М. С. историческая география городов вдоль Великого Шелкового пути А.: наука, 1999. – 284 С.).

12. Журнал «ІТІІ Жаршысы» выходит 4 раза в год, т.е. 1 раз в 3 месяца. Предельный срок подачи статьи в очередной номер журнала – за 1,5 месяца до выхода журнала

13. Оплата производится за публикацию статьи после одобрения статьи и включения в номер журнала. Автору высылается письмо с реквизитами об оплате. Если оплату производит организация, необходимо нам отправить реквизиты организации для составления договора. Стоимость за публикацию одной статьи в журнале «ІТІІ Жаршысы» составляет 3500 тенге.

Примечание: за содержание статьи отвечает автор (ы). Научно-редакционная коллегия оставляет за собой право на публикацию (неразглашение) или отсрочку статьи. Неопубликованные статьи не подлежат отзыву и рецензированию.

Статьи принимаются по электронной почте itii.nauka@mail.ru или могут быть переданы в МТИИ в управление научных работ и международных связей (ул. Желтоксан, 69 Б).

Члены редакционной коллегии не несут ответственности за стиль, содержание, грамматические ошибки статей, опубликованных в журнале.

Условные п.л. 7,2 Расчетные п.л. 7,1

Тираж 25 экз. Заказ № 68

Типография МТИИ,
080000, г. Тараз, проспект Жамбыла, 75 «А».

Dear teachers, doctoral students, undergraduates!

In the next issue of the Republican popular Science magazine "Vestnik ITII", published in October-December 2023, articles corresponding to the following scientific directions are accepted:

- Natural sciences, technologies;
- Economy;
- Pedagogy;
- History;
- Right;
- Philology.

To publish an article, you must meet the following requirements:

1. The article should be relevant, scientific and have a novelty of practical significance. The authors are responsible for the reliability and significance of scientific results, as well as the relevance of the scientific content of the work. Plagiarism is not allowed.

2. The text of the article should be written in the volume of 5-7 sheets of Times New Roman, size - 12, with a line spacing of 1.

3. Sheet parameter: upper and lower - 20 mm, left - 30 mm, right - 15 mm, paragraph indentation-1 cm.

4. The UDC index (UDC) must be affixed in the upper left corner.

5. After one line in the center, the title of the report should be written in CAPITAL LETTERS (bold font).

6. Under the title of the report, after one line – in the center of the sheet should be written the initials of the author (s) in simple letters (bold), academic degree, position.

7. Under the heading, the full name, address (in bold) of the institution in which he works is indicated.

8. Annotation - in three languages (kazakh, russian, english) annotation should contain a and description of the main ideas touched upon by the author of the article (70-100 words). Keywords related to the proposed work should also be given (not less than 5 words).

10. The text of the article should be written after one interval.

11. The list of references is set out at the end of the article, depending on the order of presentation in the work. In the text given as a reference, the number corresponding to the number in the list of references is indicated in square brackets. (Sample: link [1, p. 11]. References 1. Seitbayev M. S. Historical geography of cities along the Great Silk Road A.: nauka, 1999. - 284 p.).

12. The magazine "ITII Zharshysy" is published 4 times a year, i.e. 1 time in 3 months.. The deadline for submitting an article to the next issue of the journal is 1.5 months before the publication of the journal

13. Payment is made for the publication of the article after the approval of the article and inclusion in the issue of the journal. A letter with payment details is sent to the author. If the payment is made by an organization, it is necessary to send us the details of the organization for drawing up the contract. The cost for the publication of one article in the journal "ITII Zharshysy" is 3500 tenge.

Note: the author(s) is responsible for the content of the article. The Scientific Editorial Board reserves the right to publish (non-disclosure) or postpone the article. Unpublished articles are not subject to review and review.

Articles are accepted by e-mail itii.nauka@mail.ru or they can be transferred to the ITII to the department of scientific works and international relations (Zheltoksan street, 69 B).

Members of the editorial board are not responsible for the style, content, grammatical errors of articles published in the journal.

Conditional p. sh. 7,2 Calculated p. sh. 7,1
Edition of 25 copies . Order No. 68

Printing house of ITII,
080000, Taraz, Zhambyl avenue, 75 «A»